DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

HAZIRLAYANLAR

Simten Coşar
Gamze Yücesan-Özdemir

İktidarın Şiddeti

AKP'Lİ YILLAR, NEOLİBERALİZM VE İSLAMCI POLİTİKALAR

metis

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir | İktidarın Şiddeti

Ücretsiz PDF K

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HAZIRLAYANLAR
Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir

İktidarın Şiddeti

AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

İktidarın Şiddeti
AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar

Hazırlayanlar:
Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir

İngilizce Basımı:
Silent Violence
Neoliberalism, Islamist Politics,
and the AKP Years in Turkey
Red Quill Books, 2012

© Red Quill Books, 2012
© Metis Yayınları, 2013

Çeviri Eser
© Bülent Doğan, Özge Çelik, Ezgi Koçak, 2013

İlk Basım: Mayıs 2014

Yayına Hazırlayanlar: Eylem Can, Semih Sökmen
Kapak Tasarımı: Emine Bora

Kapak Fotoğrafı:
61. Hükümetin yolsuzlukla suçlanıp istifa eden dört bakanı,
Egemen Bağış, Muammer Güler, Erdoğan Bayraktar
ve Zafer Çağlayan, Başbakan Erdoğan'ı Pakistan ziyareti
dönüşü Esenboğa Havaalanı'nda karşılarken.
24 Aralık 2013.

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003
Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-975-342-958-0

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HAZIRLAYANLAR
Simten Coşar ve Gamze Yücesan-Özdemir

İktidarın Şiddeti

AKP'Lİ YILLAR, NEOLİBERALİZM VE İSLAMCI POLİTİKALAR

Katkılar
Galip Yalman
Ali Murat Özdemir
Simten Coşar
Berna Yılmaz
Gamze Yücesan-Özdemir
Nalan Soyarık-Şentürk
Metin Yeğenoğlu
Birgül Demirtaş
Filiz Zabcı
Zühal Yeşilyurt-Gündüz

metis

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YAYINCININ NOTU

Bazılarının Türkçe ön versiyonları olmasına rağmen, bu kitaptaki makaleler ilk kez 2012'de İngilizce olarak yayımlanmıştır ve olgusal düzeyde AKP iktidarının ilk on yılındaki uygulamalarını konu almaktadır. Makalelerden sadece birisi, Galip Yalman'ın "AKP İktidarında Söylem ve Siyaset: Neyin Krizi?" başlıklı yazısı bu edisyon için yeniden yazılmıştır.

Giriş ve Sonuç bölümleri ile 4. Bölüm: Berna Yılmaz, "Siyasal İslam'dan AKP İktidarına İslamcı Burjuvazi ve Demokrasi: Eleştirel Bir değerlendirme" ve 5. Bölüm: Gamze Yücesan-Özdemir, "AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi: Kralın Yeni Elbisesi" Bülent Doğan tarafından; 2. Bölüm: Ali Murat Özdemir, AKP'li Yıllarda Hukuk sisteminde Yapılan Değişikliklerden Parçalar" ve 10. Bölüm: Zuhal Yeşilyurt-Gündüz, "Avrupa Birliği ve AKP: Neoliberal Bir Aşk Hikâyesi" Özge Çelik tarafından; ve 7. Bölüm: Metin Yeğenoğlu, Simten Coşar, "AKP ve Toplumsal Cinsiyet Meselesi: Neoliberalizm ve Patriyarka Arasında Mekik Dokumak" Ezgi Koçak tarafından çevrilmiş, bölümler yazarları tarafından gözden geçirilerek son hali verilmiştir. Diğer bölümler yazarları tarafından Türkçeleştirilmiştir.

Yazarlar ve yayıncı buradaki analiz ve değerlendirmelerin, bugün için de güncelliğini ve açıklayıcılığını sürdürdüğü inancında oldukları için, yazıların 2013-14'teki olgular açısından güncellenmesi yoluna gidilmemiş, bazı küçük not ve değişikliklerle yetinilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ:
AKP TÜRKİYESİ'NDE NEOLİBERALİZMİN İSLAMCI POLİTİKALARA EKLEMLENİŞİNİ ÇÖZÜMLEMEYE YÖNELİK BİR GİRİŞİM
Simten Coşar
Gamze-Yücesan Özdemir 11

BİRİNCİ KISIM
Devlet, Hukuk ve Toplum

1 AKP DÖNEMİNDE SÖYLEM VE SİYASET: NEYİN KRİZİ?
Galip Yalman 23

2 AKP'Lİ YILLARDA HUKUK SİSTEMİNDE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERDEN PARÇALAR: Piyasa Dostu Bir Hukukun Geliştirilmesi ve Yeniden Üretimi
Ali Murat Özdemir 47

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3 AKP'NİN İKTİDARLA DANSI: NEOLİBERALİZM VE TÜRK-İSLAM SENTEZİ

Simten Coşar 72

4 SİYASAL İSLAM'DAN AKP İKTİDARINA İSLAMCI BURJUVAZİ VE DEMOKRASİ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Berna Yılmaz 91

İKİNCİ KISIM

Sosyal Politikalar, Vatandaşlık ve Toplumsal Cinsiyet

5 AKP'Lİ YILLARDA SOSYAL POLİTİKA REJİMİ: KRALIN YENİ ELBİSESİ

Gamze Yücesan-Özdemir 117

6 AKP'NİN VATANDAŞLAŞTIRMA PROJESİ: NEREYE?

Nalan Soyarık-Şentürk 139

7 AKP VE TOPLUMSAL CİNSİYET MESELESİ: NEOLİBERALİZM VE PATRİYARKA ARASINDA MEKİK DOKUMAK

Metin Yeğenoğlu
Simten Coşar 158

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÜÇÜNCÜ KISIM

Küresel Arayüzler: Politikalar, Ekonomi ve Uluslararası İlişkiler

8 AKP'NİN DIŞ POLİTİKASINI ANLAMAK: EMPERYAL MİRAS, NEOLİBERAL ÇIKARLAR VE PRAGMATİZM

Birgül Demirtaş 185

9 BAĞIMLILIĞIN İÇSELLEŞTİRİLMESİ: AKP VE NEOLİBERALİZMİN ULUSLARARASI KURULUŞLARI

Filiz Zabcı 214

10 AVRUPA BİRLİĞİ VE AKP: NEOLİBERAL BİR AŞK HİKÂYESİ

Zuhal Yeşilyurt-Gündüz 229

SONUÇ

Simten Coşar
Gamze Yücesan-Özdemir 249

YAZARLAR HAKKINDA 257

KAYNAKÇA 261

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ:

AKP TÜRKİYESİ'NDE NEOLİBERALİZMİN İSLAMCI POLİTİKALARA EKLEMLENİŞİNİ ÇÖZÜMLEMEYE YÖNELİK BİR GİRİŞİM

Simten Coşar
Gamze Yücesan-Özdemir

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin son on yılda ortaya koyduğu siyaset pratiği neoliberalizme ve İslamcı hassasiyetlere içkin bir *sessiz şiddet* sergilediği için, bu kitabımız 2012 yılında, ilk kez İngilizce olarak basılırken "Silent Violence" (Sessiz Şiddet) başlığını taşıyordu. Oysa 2013 yılının ikinci yarısından itibaren Gezi Direnişi'yle başlayan ve Türkiye geneline yayılan direnişe kurumsal iktidar mekanizmalarından verilen karşılık, artık iktidarın şiddetinin hiç de sessiz kalmadığını, şiddetini *sessizleştiremediğini* gösteriyor. Halihazırda kitap boyunca "sessiz şiddet" metaforunu genelde neoliberal dönüşüm süreçlerinin gerektirdiği, özelde AKP hükümetlerinin uyguladığı politikaların farklı düzlemlerde kimi zaman birbiriyle çelişen içeriklerini ve bu çelişkilerin şiddetin sessizleştirilmesindeki işlevlerini ifade etmek için kullanıyoruz. Hatırlanacaktır, bu yıllar boyunca AKP politikalarının en dikkat çekici yanlarından biri sürekli ikilikler taşımasıydı. Sözgelimi, bir yanda kadınların bedenlerine ahlakçı bir yerden bakan ve/veya feminizmi ahlakçı bir düzlemde dışlayan ve marjinalleştiren, kadın-erkek eşitliğini reddeden bir söylemsel görünümün yanında, kadın hakları örgütleriyle "diyalog" içerisinde kadınlara yönelik şiddetle ilgili yasal düzenlemeler yapan bir hükümetin söylemsel pratiklerinin satır aralarında gezinen şiddetin tam da böyle bir ikilikle sessizleştiğini söylemek mümkün.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bireysel haklar ve özgürlükler çerçevesine dayanarak vatandaşlık gereği edinilmiş —ve Cumhuriyet tarihinde hiçbir zaman hakkı verilmemiş "sosyal" sıfatıyla— sosyal haklar nosyonunun külliyen ortadan kaldırılması da aynı şekilde... Yine, "açılım paketleri" etrafında kültürel ve siyasal haklar için mücadele eden Kürt örgütlenmelerini o andaki iktidar denklemlerine göre "Kürt meselesi"nin çözüm sürecine dahil etmek/etmemek örneğinde de aynı sessizleştirmeyi görebiliyoruz. Ama 2013 Haziranı'ndan itibaren önce İstanbul'da Taksim Meydanı'nda ve kısa süre içinde tüm Türkiye'de halkın kendiliğinden örgütlülüğüyle kamusal alan taleplerine/iddialarına hükümet nezdinde verilen yanıt, artık yapısal şiddetin sessizleştirilemediği bir evrede olduğumuzu gösteriyor.

Tam da gelinen bu evre, AKP'nin 2002 yılından bu yana sergilediği siyaset seyrine neoliberal yapılanma ile İslamcı siyaset arasındaki ilişkinin kapsamlı bir analizine dayanarak bakmayı gerekli kılıyor. Aslında hatırlanacağı gibi, AKP'nin siyasal kimliği her zaman Türkiye siyasetiyle ilgili tartışmaların başlıca gündem maddelerinden biri olageldi. Yine de şimdiye kadarki tartışmalar genellikle demokrasiye karşı otoriterlik, laikliğe karşı anti-laiklik, sekülerliğe karşı dindarlık ve sivil siyasete karşı askeri siyaset gibi yerleşik ikiliklere dayandırıldı. Bu ikilikler esasen modernleşme paradigmasıyla ilişkili olduklarından, modern hükümet biçimlerinde açıklama sürecinin tekelleşmesi için uygun bir analitik set, yani kavramsal araçlar, söylemsel uygulamalar ve epistemolojik argümanlar sunuyorlar. Başka bir ifadeyle söylersek, Türkiye'nin AKP deneyimini anlamak modernleşme paradigmasına bağlı olduğu müddetçe, bu ikiliklere dayalı araştırmalarla yetiniliyor ve toplumsal bütünlüğü değerlendiren bir analiz imkânını dışarıda bırakmak kaçınılmaz oluyor. Dolayısıyla bu kitapta, yukarıda saydığımız ikiliklerin önemini reddetmemekle birlikte, asıl bu ikiliklerin köklerinde yatan ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılar üzerinde duruyoruz. Bu yapıların analizi Türkiye siyasetinin kapsamlı bir şekilde anlaşılması için verimli bir potansiyel yaratmaktadır; çünkü birbirini kısıtlayan din temelli politikalar, demokrasi, sekülarizm, militarizm ve otoriteryanizm arasındaki çok-katmanlı eklemlenmelerin sorgulanmasını gündeme getirir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılara böyle bakmak için neoliberal kapitalizmin Türkiye topraklarındaki görünümünün kapsamlı bir okumasını yapmaya ihtiyaç duyuyoruz. Neoliberal kapitalizm küresel bir olgu olmasına rağmen, bölgeden bölgeye farklı yüzler kazanmış, çeşitli ve kimi zaman çelişkiler de barındıran ittifaklarla ilerlemiştir. Nitekim neoliberalizm "gelişmiş" ve "gelişmekte olan" dünyalar arasındaki genel ayrımların ötesine geçip, gelişmekte olan dünya içindeki bağlamsal dinamikleri de yönlendirerek farklı yollardan işlemeyi şu âna dek başarabilmiştir. Bu bakımdan ve özellikle de Türkiye bağlamında söz konusu farklı yol İslamcı siyaset üzerine inşa edilmiştir. Aslında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren hiç de yabancı olunmayan bir siyasal duruş olan İslamcılık neoliberal modelin ülkede gelişmesi için uygun bir kanal yaratmıştır. İslamcı siyasetin neoliberal kapitalizme bu eklemlenişinde devlet, ekonomi ve toplumla ilişkisinde tayin edici bir dönüşüm geçirdiği, böylece modern, kapitalist yaşam dünyası ile Türkiye'nin cumhuriyet tarihi boyunca varlığını sürdüren İslamcı ilkeler arasındaki gerilimin sorgulanır hale geldiği açıktır.

Bu da İslamcı ilkeler ile kapitalist ilkelerin yan yanalığını anlamayı zorunlu kılıyor. Kuşkusuz bu eklemlenme aynı zamanda küresel politik ekonomi çerçevesinde de okunabilir ve Doğu (az çok *İslamcı* olarak algılanır) ile Batı (özünde *modern* olarak algılanır) arasında uzun zaman önce kurulmuş olan gerilim sorgulanabilir. Ama yerleşik gerilimleri sorgulama çabası da kaçınılmaz olarak sessiz bir şiddeti besleyen kendi gerilimlerini yaratır. Bir başka deyişle, bu sorgulamalar siyasal iktidar araçlarının kullanımı yoluyla devlette, ekonomide ve ideolojik yapılarda bir dönüşümü içerdiğinden, dönüşümün kendisi en bariz olarak bir sessiz şiddet biçiminde açığa çıkar.

İktidarın Şiddeti'nde üç temel yaklaşıma öncelik veriliyor: tarih, sınıf ve toplumsal cinsiyet. Tarihsel bakış açısından Türkiye devletinde, toplumunda ve ekonomisinde yaşanan yapısal dönüşümün *tarihsel dönüm noktası* 1980 darbesi olarak görülüyor. Bu bakımdan AKP'nin iktidara gelişi 1980 darbesinin ardından yaşanan gelişmelere bakılarak bağlama oturtuluyor. Dolayısıyla, son otuz yılın sistemsel sürekliliklerin ve kopuşların kapsamlı bir analizi yoluyla al-

ternatif bir çağdaş Türkiye siyaseti okuması yapmak amaçlanıyor.

Buna ilaveten, AKP yıllarının sınıf ve toplumsal cinsiyet perspektifiyle okunarak Türkiye'deki neoliberal kapitalizmin yapısal dinamikleri bağlamına yerleştirilmesi, çağdaş Türkiye siyasetiyle ilgili olan ama daha önce çeperlere itilen başka alternatif görüş açılarına da ses kazandırıyor. Ayrıca bu iki alan AKP siyasetinde ifadesini bulan neoliberalizmin sessiz şiddetinin yansımalarının en iyi gözlenebildiği alanlardır. Örneğin sınıf perspektifi, partinin iktidar politikaları peşindeyken dindar muhafazakârlık ile (neo)liberalizmi gayet iyi sentezlediğinin gözler önüne serilmesini sağlıyor. Bir başka deyişle, AKP iktidarının sınıfsal bir analizi enine kesen iktidar ilişkilerini dışarıda bırakmamak kaydıyla, partinin en nihayetinde kapitalist ağlar üzerinden işleyen iktidarının özünü ve kökenlerini açığa vuruyor. Bu perspektifin AKP'yi tanımlayan sahte sosyo-ekonomik formasyon fotoğrafının ötesine geçerek, toplumsal değişim dinamiklerini görmemize ve toplumsal hareketlerin işleyişini anlamamıza akademinin içinden yapılmış bir katkı olacağını umuyoruz.

Toplumsal cinsiyet perspektifi, görünüşte farklı sömürgeci yapısal dinamiklerin iç içe geçmişliğinin ortaya serilmesinde özellikle yararlıdır. AKP'nin toplumsal cinsiyet politikaları, İslamcı siyasal duruşa neoliberal gereklere uygun ince ayarlar yapılmasının, ayrıca neoliberal politikaların da İslamcı "dayanışma"/hayırseverlik anlayışlarına yaklaşmasının kanıtları olarak değerlendirilmektedir. Kitabı baştan başa kateden bu perspektif din temelli muhafazakâr politikalar ile (neo)liberal politikaların görünüşte çelişkili yan yanalığını, özellikle de Türkiye'nin mevcut neoliberal evresindeki yeni patriyarka tarzı çerçevesinde kavramaya uygun bir zemin sunuyor.

Bu çerçevede ilerleyen kitap üç ana kısma ayrılmıştır: Devlet, Hukuk ve Toplum; Sosyal Politikalar, Vatandaşlık ve Toplumsal Cinsiyet; Küresel Etkileşimler: Siyaset, Ekonomi ve Uluslararası İlişkiler. Galip Yalman 1. Bölüm'de "AKP İktidarında Söylem ve Siyaset: Neyin Krizi?" başlıklı makalesinde AKP döneminde Türkiye'nin yaşadığı siyasal dönüşümün eleştirel bir analizini yapıyor. Yalman devlet-toplum ilişkilerinde son dönemde yaşanan değişikliklerin Türkiye'nin demokratikleşme projesinin vazgeçilmez unsurları olduğuna dair söylemin akademi, medya ve siyaset çevrelerinde na-

sıl egemen hale geldiğine odaklanıyor. AKP Türkiyesi'nde devlet-toplum ilişkilerindeki değişikliğin gerçekliğine dair argümanların temelini oluşturan söylemsel pratikleri analiz eden Yalman, özellikle sınıfın ve sınıfsal analizin bertaraf edilmesini vurguluyor; İslam'ın siyasal rolünün, "siyasal" İslam *karşısında* "ılımlı" İslam tartışmalarında devletin dönüşümünün ve şahsiyetçi siyaset yoluyla sivil toplumlaşmanın —*Erdoğanlaşmanın*— katmanlarını inceliyor.

Ali Murat Özdemir'in yazdığı "AKP'li Yıllarda Hukuk Sisteminde Yapılan Değişikliklerden Parçalar: Piyasa Dostu Bir Hukukun Geliştirilmesi ve Yeniden Üretimi" başlıklı 2. Bölüm'ün konusu devlet-toplum ilişkilerinin dönüşümünde doğrudan belirleyici bir mekanizma olan hukuk. Özdemir burada "Türkiye'nin hukuk sisteminde yapılan değişikliklerin dikkate değer parçalarını" neoliberal düzenin yasallaştırılması ekseninde eleştirel bir okumaya tabi tutuyor. Yazar bu bölümde, politikaları belirleyenlerin toplum hilafına piyasaları güçlendirerek hukuk sistemini neoliberal çerçeveye uydurma konusundaki "keşifleri"nin şifrelerini çözüyor. Bu çözümlemeden önce Anayasa Mahkemesi'nin mevcut yapısı, unsurları ve işlevlerine odaklanıyor. Ardından hukuk sisteminin sınıf temelli yapısını Anayasa Mahkemesi üzerinden tasvir ederken, bu hukuk çerçevesinin kolektif emek hakları açısından sonuçlarını iki düzeyde sorunsallaştırıyor: Anayasal düzeyde ve sosyal siyaset düzeyinde. Özdemir son olarak da emekle ilgili anayasal haklar ve kısıtlamaların yanı sıra, Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nu analiz ediyor.

Devlet-toplum etkileşimlerinin ana özelliği olan ideoloji mekanizmaları da 3. Bölüm'de Simten Coşar'ın kaleme aldığı "AKP'nin İktidarla Dansı: Neoliberalizm ve Türk-İslam Sentezi" adlı makalenin çerçevesini oluşturuyor. Coşar, Türk-İslam sentezini göz önünde tutarak AKP'nin siyasal kimliğinin eleştirel bir analizini geliştiriyor. Yazarın ana argümanının temelinde, Türk milliyetçiliği ile İslam arasındaki bu eklemlenme çeşidinin benimsenişinde neoliberal politikaların tayin ediciliği var. Türk-İslam sentezi ile neoliberal siyasetin görünüşte çelişkili olmasına rağmen, AKP'nin büyümesi için verimli bir zemin yarattığını öne süren Coşar, uluslararası ve ulusal politikaların içiçe geçmiş dağarını göz önünde tutarak AKP'nin

Üretsel Çevrimiçi Kopyasını göz önünde tutarak

söylemsel pratiklerindeki kaymaları ve yer değiştirmeleri üç boyutta irdeliyor: dış politika, din politikaları ve etnik politikalar.

Türkiye'deki neoliberalleşmenin ideolojik yönü şu âna kadar ağırlıklı olarak demokratikleşme retoriği üzerinde yoğunlaştı. Bu durum 4. Bölüm'de, Berna Yılmaz'ın "Siyasal İslam'dan AKP İktidarına İslamcı Burjuvazi ve Demokrasi: Eleştirel Bir Değerlendirme" adlı yazısında sorgulanıyor. Yılmaz, burjuvalaşma ile demokratikleşme arasında neredeyse organik bağlantı olduğunu öne süren ana akım yaklaşımları sorunsallaştırarak, İslami burjuvazinin söyleminde demokrasiye düzülen retorik övgüleri sorguluyor. Burjuvazi-demokrasi bağlantısına ilişkin ana akım varsayımlara meydan okuyan bir teorik çerçeveye başvuran Yılmaz, İslami burjuvazinin AKP dönemindeki konumunu ele alırken devleti ve diğer sosyal sınıfları içeren karmaşık bir güç ilişkileri ağının uluslararası ekonomik ve jeopolitik dinamiklerle kesişimleri üzerinde duruyor.

"Sosyal Politikalar, Vatandaşlık ve Toplumsal Cinsiyet" başlıklı II. Kısım iki açıdan birinci kısmın devamı. I. Kısım'da formüle edilen devlet, hukuk ve toplum dokusunun neoliberal dikişlerini sökmek amacıyla her bölümde belli bir sorun alanı merkeze alınıyor (sırayla sosyal politikalar, yurttaşlık ve toplumsal cinsiyet). Gamze Yücesan-Özdemir'in kaleme aldığı "AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi: Kralın Yeni Elbisesi" başlıklı 5. Bölüm'de AKP'nin sosyal politika rejiminin temel dayanakları, yani neoliberalizm, muhafazakârlık ve İslam ele alınıyor. Yazar AKP'nin sosyal haklarla ilgili politika tercihlerinin gündelik yansımalarına bakarak neoliberal-İslamcı muhafazakâr bağı temel alan argümanlarının altını dolduruyor. Yazara göre emekçi sınıf bu sosyal politika rejimi koşullarında yaşarken birbiriyle bağlantılı iki yaşam deneyiminden geçiyor: Hem iş güvencesi yok, hem de kendini İslami elbise giydirilmiş sosyal yardımın insafına terk edilmiş buluyor. Bu bölümde iş güvencesi ve sosyal yardımdaki istikrarsızlığın rejimi yeniden ürettiği ve meşrulaştırdığı değerlendirmesi yapılıyor.

Vatandaşlık boyutu 6. Bölüm'de, Nalan Soyarık-Şentürk'ün "AKP'nin Vatandaşlaştırma Projesi: Nereye?" başlıklı yazısında ele alınıyor. Soyarık-Şentürk burada cumhuriyet tarihinin temel niteliklerinden olan vatandaşlaştırma projesinin sürekliliklerine ve kopuşlarına odak-

lanırken AKP hükümetlerinin izlediği politikaları temel alıyor. Yazar, partinin vatandaşlaştırma projesindeki (neo)liberalizm, Türk milliyetçiliği ve Müslümanlığı öne çıkarma arasında, tutarsızlıklara mahkûm bileşime dikkat çekiyor. Bu bölümde AKP'nin Türk milliyetçiliği ve Müslümanlık çerçevesinde izlediği kimlik politikalarının yanı sıra, partinin son tahlilde sosyal hakların reddine kapı açan neoliberal politikalar yoluyla cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışına meydan okuduğuna da dikkat çekiliyor.

Metin Yeğenoğlu ve Simten Coşar'ın 7. Bölüm'deki "AKP ve Toplumsal Cinsiyet Meselesi: Neoliberalizm ile Patriyarka Arasında Mekik Dokumak" başlıklı yazısında AKP hükümetlerinin dışlayıcı politikalarının canlı bir şekilde görüldüğü toplumsal cinsiyet düzlemi ele alınıyor. Yeğenoğlu ve Coşar, AKP'nin yönetsel pratiğinde sosyal, kültürel ve siyasal muhafazakârlaşmanın toplumsal cinsiyetçi doğasının izlerini sürüyor. Yazarların ana argümanına göre, AKP iktidarının ana özelliği yeni bir patriyarka tarzının ortaya çıkmış olması. Bu argüman Türkiye'nin muhafazakârlaşmasının partinin İslamcılık yanlısı kökenleriyle tanımlanamayacağı düşüncesine dayanıyor. Yazarlar bu açıdan, neoliberal çerçevenin içinde yapılanan ve kendini İslam, muhafazakârlık ve milliyetçilik arasındaki etkileşimlerde gösteren patriyarka tarzındaki dönüşüme işaret ediyorlar.

Türkiye'deki yapısal dönüşümün I. ve II. Kısımlarda çeşitli boyutlarda yapılan analizi, "Küresel Arayüzler: Politikalar, Ekonomi ve Uluslararası İlişkiler" başlıklı III. Kısım'da küresel düzeye taşınıyor. Bu kısımda, Türkiye'nin 1970'lerin sonlarından beri yaşadığı neoliberal dönüşümün dünya kapitalist ekonomisindeki farklılaşmalar ve yer değiştirmeler tarafından biçimlendirildiği ve yeniden üretildiği argümanı merkeze alınıyor. Bir başka deyişle, küresel kapitalist dünya düzeni Türkiye'nin bu düzendeki katılımının ve rolünün belirlendiği bağlamı oluşturmaktadır. Dolayısıyla küresel kapitalizmin getirdiği sosyopolitik uzlaşımlar, kısıtlamalar ve zorluklar Türkiye'deki neoliberalizm deneyimini daha derinden ve eleştirel bir tarzda anlamak için önemlidir. Bu bakımdan Birgül Demirtaş'ın kaleme aldığı "AKP'nin Dış Politikasını Anlamak: Emperyal Miras, Neoliberal Çıkarlar ve Pragmatizm" başlıklı makale AKP'nin farklı

ve kimi zaman çelişkili dış politika tercihlerinin bitişme çizgilerinin eleştirel bir analizini sunuyor. Demirtaş'ın yazısının odağında Türkiye'nin geleneksel Batı-yönelimli (Anglo-Amerikan ya da Avrupa yanlısı) duruşundan "Ortadoğulaşmaya", Yeni Osmanlıcı bir gündeme doğru şu âna kadar bir kayma olup olmadığı sorusu yer alıyor.

Filiz Zabcı'nın yazdığı "Bağımlılığın İçselleştirilmesi: AKP ve Neoliberalizmin Uluslararası Kuruluşları" başlıklı 9. Bölüm'de daha özgül bir düzleme geçilerek AKP'nin dış politika sicili, partinin küresel finans kurumlarıyla ilişkilenmesi üzerinden analiz ediliyor. Zabcı doğrudan Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Türkiye'deki ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılanmalara hâkimiyetinin sonuçlarına odaklanıyor. Bu bölümde kitabın başlıca temalarının açımlanmasına katkıda bulunuluyor ve AKP'nin 1980 sonrasındaki diğer hükümetlerden farklı ve yeni bir yaklaşım getirdiği iddiası eleştiriliyor. Zabcı'ya göre aslında AKP hükümetleri önceki hükümetlerin siyasal parametrelerini oluşturan neoliberal politikalarda bir değişiklik yaratmadı; daha ziyade neoliberal yapıların özünde bulunan bağımlılığın içselleştirilmesini besledi.

1960'ların ortalarından beri Türkiye'nin dünya kapitalist düzenine eklemlenmesinde en önemli başlıklardan biri olan AB'ye üyelik süreci Zuhal Yeşilyurt-Gündüz'ün kaleme aldığı "Avrupa Birliği ve AKP: Neoliberal Bir Aşk Hikâyesi" başlıklı 10. Bölüm'de eleştirel bir analize tabi tutuluyor. Yeşilyurt-Gündüz AKP hükümetleri döneminde Türkiye-AB ilişkilerinin bir değerlendirmesini yaparak AKP'nin "Batı-yönelimliliği" açısından bir deneme-yanılma süreci olan bu ilişkileri AB'nin Türkiye ilerleme raporları ışığında inceliyor. AB sosyal politika rejiminin sosyal-demokratik anlayıştan neoliberal bir gündeme dönüşmesinin altını çizen yazar, AB ile Türkiye arasındaki etkileşimin eninde sonunda neoliberal dünya düzenine bağımlı olduğu ve bunun da neoliberal bir ilişki varsayımına kapı açtığı sonucuna varıyor.

Kitabın bazı eksiklerini —kimlik siyaseti, AKP'nin "Kürt meselesi"yle imtihanı, Türkiye'de sosyal politika tarihinin eleştirel bir analizi— yok saymaksızın, *İktidarın Şiddeti*'nin Türkiye'de AKP'li yılları anlamaya yönelik bir girişim olarak okunmasını isteriz. Türki-

ye'de neoliberalizmin şiddetinin İslamcı siyaset yoluyla sessizleştirilmesini anlatan bu kitapta okurlar ayrıca Türkiye'nin AKP'li yıllardaki deneyimleriyle ilgili tartışmalara dair önemli ama kuşkusuz konuyu asla tümüyle tüketme iddiasında olmayan inceleme ve katkılar bulacaklar. Buna ilaveten, okurların kitapta düşünülmeye değer pek çok soruyla da karşılaşacaklarına inanıyoruz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ KISIM

DEVLET, HUKUK VE TOPLUM

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1

AKP İKTİDARINDA SÖYLEM VE SİYASET: NEYİN KRİZİ?

Galip Yalman

İki şey, bir devletin yaşamında mutlaka gereklidir: silah ve din ... zor ve rıza, baskı ve ikna, Devlet ve Kilise, siyasal toplum ve sivil toplum, siyaset ve ahlak, ... hukuk ve özgürlük, düzen ve disiplin, ... şiddet ve yolsuzluk.

ANTONIO GRAMSCI*

Bu çalışmanın İngilizce basımı ve ona öncelik eden Türkçe çalışmaların ilk kez yayımlanışından bugüne kadar geçen sürede yaşananlar, AKP iktidarı döneminde devlet-toplum ilişkilerinde yaşanan dönüşümde kritik bir dönemece geldiğimizi gösteriyor. Çeşitli yorumcuların niteliklerini farklı terimlerle tanımlamaya çalıştığı AKP iktidarının simgelediği, yaşamın tüm alanlarını kapsayıcı dönüşüm projesinin Gezi Direnişi ile ciddi biçimde tökezlemesiyle birlikte, onun ideolojik payandası olarak işlev gören *muhalif ama hegemonik* söylemin de artık inandırıcılığını yitirdiğini ve taşıyıcılarının kendi aralarındaki ayrışmaların da artık açık bir kapışmaya dönüştüğünü gözlemleyebiliyoruz.[1]

Bu süreçte, 17 Aralık 2013 ve sonrasında gelinen nokta, Başbakan Erdoğan'ın yaptığı benzetmeyle "fetret dönemi", meselenin salt

* A. Gramsci, *Prison Notebooks*, Q6§87, Columbia Univ. Press, Cilt 3, 2007.

1. Türkiye'nin tarihsel gelişme sürecini devlet-merkezli ancak anti-devletçi perspektiften değerlendiren, akademik yazında *devlet geleneği* diye de bilinen bir yaklaşımdan beslenen söylemin, 1980 sonrasında Türkiye kamuoyunda kazandığı konumu *muhalif ama hegemonik* olarak tanımlamıştım (Yalman 2002a). Söylemin *muhalif* görünmesi topluma hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavır almasından; *hegemonik* olması ise bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi gösterdiği ölçüde tartışma gündemini belirlemesinden kaynaklanmaktaydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

güçler ayrılığı temelinde ortaya çıkan bir rejim bunalımıyla sınırlı kalmadığını; devletin, baskı aygıtlarının yanı sıra, rejimin meşruiyetini sağlama açısından vazgeçilmez önemdeki yargı organlarını da kapsayan bir mücadele alanı olarak görülmesi gerektiğini gözler önüne seren bir laboratuvar niteliğinde — tabii devleti salt bir özne ve/veya araç olarak okumakta ısrarcı olmayanlar için.

Bu yazıda, AKP iktidarı boyunca devlet-toplum ilişkilerinde yaşanan değişim ve dönüşümler kısaca gözden geçirilerek, Türkiye' deki devlet-toplum ilişkilerinde yaşanan sarsıntıların nasıl tanımlanması gerektiği konusu irdelenmeye çalışılacaktır.

12 Eylül 1980'den Günümüze Hegemonya Stratejisinin Değişmeyen Özelliği: Sınıf Temelli Siyasetin Bertaraf Edilişi

Bilindiği üzere, 1980 sonrasında Türkiye'de siyasi yeniden yapılanma sürecinde yaşanan dönüşümün iki önemli özelliği vardır. Bu özellikler aynı zamanda neoliberal hegemonyanın da belirleyici nitelikleridir (Yalman 2004; Yıldızoğlu 2008). Bir yandan, devletin neoliberal anlayışa uygun bir şekilde yeniden yapılandırılması söz konusudur. Ancak 24 Ocak 1980'den günümüze kadar geçen sürede çeşitli düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte, özellikle AKP döneminde bu konuda birtakım gerilimlerin yaşandığı ve ilgili literatürdeki deyimle ifade edecek olursak, düzenleyici devlet anlayışının gerekli gördüğü birtakım düzenlemelerin savsaklandığı da belirtilmelidir. Aşağıda değinileceği üzere, AKP iktidarının özelleştirme, kamu ihaleleri vb. konulardaki kayırmacı uygulamaları için bu savsaklamaların ne kadar işlevsel olduğu son dönemdeki yolsuzluk dosyalarıyla bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, burjuvazinin 1980 öncesi dönemde yaşadığı hegemonya krizine uzun vadeli çözüm bulma amacıyla çalışan sınıfların anayasal demokratik hakları ve özgürlükleri kısıtlanmıştır. Bu yüzden, 1980 sonrası dönemde devletin yeniden yapılandırılmasına eşlik eden yeni hegemonik stratejinin özünü *sınıf temelli siyasete son verme* olarak tanımlamıştık. Bu kuşkusuz salt Türkiye'ye özgü bir durum da değildi; piyasa ve/veya sivil toplumu bireysel özgürlüklerin alanı olarak tanımlayan bu yaklaşım, 1990'lar Latin Amerika'

Ücretsiz PDF Kütüphanesi: https://sorubak.org

dan Avrupa'ya birçok ülkede burjuvazinin hegemonya bunalımını aşmasında kritik bir işlev görmüştür ve hâlâ da görmektedir. Dolayısıyla 1980 öncesinde hegemonya bunalımının yaşandığı ülkelerde, sınıf temelli siyasete son verilmesinin neoliberal dönemde burjuvazilerin benimsediği bir sınıf mücadelesi stratejisi olarak okunması gerektiğini hatırlamakta yarar var (Yalman 2004, 2009, 2013).

İslamcı Kimlik: Kültürel Bir Olgu mu, Siyasal Bir Tahayyül mü?

Yirmi beş yıl önce, meşhur Türk Ceza Kanunu maddeleri (141-142) ile birlikte 163. Madde henüz kaldırılmamışken,[2] önde gelen Türk siyaset tarihi araştırmacılarından Feroz Ahmad (1988) şu saptamaları yapmaktaydı: 1984-87 arasında, yeniden kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde "irtica" —yani devletin laik yapısını ortadan kaldırmaya yönelik— olduğu düşünülen faaliyetlerle ilgili açılan davalarda önemli bir artış yaşanmıştı.[3] Üstelik Turgut Özal liderliğindeki ANAP hükümetleri döneminde eğitim ve bilimsel ilerleme alanındaki cumhuriyet kazanımlarını tersine çevirmeye yönelik adımlar atılmış, imam hatip liseleri ve Kuran kursları teşvik edilmişti. 1980'lerdeki bu tür gelişmeler Batılı gözlemcileri tedirgin etmişti; Batı basınında Türkiye'de laik devlete yönelik tehdide ilişkin haberler ve yorumlar sıkça yer alıyordu. Bu tedirginlik gerek türban yasağına karşı protesto ve gösteriler, gerekse kökten dincilerin üniversitelere, askeri okullara ve bürokrasiye sızdığı haberleri yüzünden artıyordu. Gelgelelim, yazara göre bu gelişmeleri şeriat devleti talebi yönünde gelişmeler olarak yorumlamak yersizdi. Zira o günlerde 65. yılını kut-

2. 1982 Anayasası'nın 141. ve 142. Maddeleri bir sınıfın diğeri üzerinde hâkimiyet kurma girişimlerini önlemeye yönelikti. 163. Madde siyasal güdümlü dini faaliyetleri yasadışı ilan ediyor ve İslam Cumhuriyeti kurmaya yönelik dini örgütlerin ya da siyasal partilerin kurulmasını yasaklıyordu. 141. ve 142. maddeler esasen komünizme karşı önlemlerdi ve sosyalistlerin ya da komünistlerin siyasal faaliyetlerini kısıtlamakta kullanılıyordu. 12 Nisan 1990'da 141., 142. ve 163. maddelerin hepsi birden kaldırıldı. Fakat bu maddelerdeki yasaklardan bazıları 1991'de kabul edilen Terörle Mücadele Yasası'na farklı ifadelerle dahil edildi.

3. DGM'ler ilk kez 1971'deki askeri darbenin ardından özellikle devlet güvenliğini hedefleyen suçları yargılamak için 1961 Anayasası'na 1973'te getirilen değişiklikle kuruldu. 1976'da DGM'ler kapatıldı. 1983'te ise 1982 Anayasası kapsamında tekrar kuruldu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lamaya hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti, kapitalist gelişme sürecinde çok önemli mesafeler katetmiş ve gelişmekte olan bir burjuvazi ve işçi sınıfına sahip bir toplum olduğu için İslamcı bir ideolojinin benimsenmesi neredeyse imkânsızdı. Çünkü yazara göre, böyle bir ideoloji ancak cahil ya da yarı cahil, işsiz, geleceğe ilişkin umudunu yitirmiş kitlelere geçmişe ilişkin özlemleri çağrıştırdığı ölçüde toplumsal destek bulabilirdi. Oysa tüketim toplumunun alışkanlıklarını kazanmış kitlelerin bir İslam devleti talepleri olamazdı. Özetle, kapitalist gelişme sürecinde ilerlemiş bir kapitalist devletin bir İslam devletine dönüşmesinin maddi temelleri yoktu. Dolayısıyla, 1980' ler Türkiyesi'nde olsa olsa kültürel bir olgu olarak İslamcı kimliğin başkaldırmasından söz edilebilirdi.

Ahmad'ın 1950'lere dair değerlendirmelerinde de benzer varsayımlara başvurması ilginçtir. Demokrat Parti'nin 1950'lerde iktidara gelmesiyle militan olarak nitelediği laiklik anlayışının sona erdiğine, ama bunun aynı zamanda laiklik karşıtlarının zaferi olarak okunmaması gerektiğine dikkat çeker. Aksine, İslamcı kimliğin başkaldırısının DP'nin laikliğe liberal yaklaşımıyla uyumlu bir kültürel olgu olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir (Ahmad 2008). Yine de Samuel P. Huntington'ın Soğuk Savaş sonrası döneme damgasını vuracak ve AKP iktidarının da başından itibaren benimseyerek taraf olduğu "medeniyetler çatışması" tezinin (1993) henüz esamesinin okunmadığı ve kimlik politikalarının toplumsal mücadelelerde tayin edici bir konuma yükseltilmediği bir dönemin analizinde, bir kültürel olgu olarak İslamcı kimliğin başkaldırmasından söz etmenin anlamı farklıydı. Anlaşıldığı kadarıyla Ahmad'ın 1950' li yıllara ilişkin değerlendirmesinin hedefi bu olgunun devlet-toplum ilişkilerinde dönüşüm yaratacak kadar önemli olmadığını göstermekti.

Ne var ki, sınıf temelli siyasetlerin hem uluslararası hem ulus-devlet düzeylerinde gündemden düşürüldüğü, çatışmanın temel ekseninin Huntington'ın yaygınlaştırdığı vurguyla "kültür"e indirgendiği bir süreçte, durum çok farklı bir görünüm almaktadır. İslamcı kimlik, gerek uluslararası gerekse ulus-devlet düzeyinde, siyasal mücadelelerde hatta savaşlarda taraflardan birinin tanımlayıcı niteliğini oluşturmakta, en azından böyle bir algı yaygınlaşmaktadır. 11 Eylül 2001'de New York'a ikiz kulelere yapılan saldırının ardından,

Üretken Hakkı Kısıtlanmıştır

Birleşmiş Milletler düzeyinde "medeniyetler ittifakı" diye bir kavramın benimsenmesi de bu algının bir göstergesidir.[4]

Kültürün bir siyasal çatışma ekseninin temel belirleyicisi haline getirilmesiyle birlikte 1990'lardan itibaren Türkiye'de aldığı biçimiyle İslamcı siyaset, sınıfsal/ulusal ayrımların ötesine geçen talep ve iddialar barındıran postmodern kimlik politikalarının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır (Gülalp 2003). Bir başka deyişle, "İslamcı" terimi artık geleceğe ilişkin umudunu yitirmiş kitlelere geçmişe ilişkin özlemleri çağrıştıran bir siyaseti ve ideolojiyi değil, tam aksine geleceğe dönük daha iyi eğitim ve yaşam beklentileri olan kuşaklara dini yeni bir toplumsal tahayyül olarak sunan bir yaklaşımı ifade etmeye başlamaktadır (Göle 2009; Buğra 2001, 2004a). Bu aynı zamanda İslami siyasi kimliğin, modern toplumun öncelik verdiği değerlerle uyum sağlayarak, şeriat devleti amacından uzaklaşması olarak yorumlanmaktaydı. Çarpıcı bir biçimde, AKP iktidarıyla birlikte Türkiye'nin demokrasi ile siyasal İslam'ın birlikte varolabildiğini gösteren bir model olarak sunulmasının yanı sıra, medeniyetler çatışmasını önleyecek "stratejik bir değer" olarak pazarlanmaya başlaması söz konusuydu.[5] AKP'nin kendini tanımlamak istediği biçimiyle "muhafazakâr demokrat" kimlik bağlamında, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği hedefi, medeniyetler arası uzlaşmanın bir aracı olarak yorumlanmaya çalışılmaktaydı (Akdoğan 2006; Dağı 2006).

Batılı gözlemcilerin yorumlarının da aynı doğrultuda olduğunu vurgulamak gerekir. Türkiye'nin AB'ye üye olmasının hem "laik ve müslüman" bir ülkede demokrasinin başarıyla gerçekleştirilmesinin hem de İslam dünyasında liberalleşmenin önünü açacağı için terörizme karşı mücadelede Batı'nın güçlü bir müttefik kazanacağı bi-

4. "Medeniyetler İttifakı, farklı kültürel ve dini geleneklerden gelen insanlar arasında karşılıklı saygı örneklerini tekrar teyit ederek ve bu amaca yönelik müşterek bir eylemin başlatılmasına yardımcı olarak, toplumlar arasında büyüme gösteren ayrılıklara dikkat çekmeye çalışmaktadır. Bu çaba, insanların büyük çoğunluğunun toplumlardaki aşırılığı reddetme, dini ve kültürel farklılıklara saygıyı destekleme iradesini yansıtmaktadır." www.medeniyetlerittifaki.org.tr/raporlar/medeniyetlerittifaki.pdf.

5. Bkz. *Financial Times*, 23.11.2009; İ. Dağı, "Islamic Identity in Post-Kemalist Turkey and the West", *Today's Zaman*, 16.11.2009.

Üvercinlik Değil, Kitap Arası | 16.11.2009 | https://kitaparasi.wordpress.com | Garanti Bankası | www.garantey.org

çiminde yorumlara sık rastlanmaktaydı.[6] Kimilerine göre, böylelikle Türkiye Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle kaybettiği ileri sürülen stratejik önemine coğrafi konumunun yanı sıra bu yeni "kimliği"yle yeniden kavuşmaktaydı (Barkey ve Çongar 2007). Dolayısıyla Şerif Mardin'in devlet ve dinin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devamlılık gösteren "Türkiye'ye özgü, istisnai bileşimi" savı, Batılı gözlemcilere İslamcı siyasetlerin laik ve demokratik bir düzende var olabilmesini sağlayacak bir formül olarak cazip görünmekteydi (Mardin 2005; Rabasa ve Larrabee 2008). İlginçtir, bu tartışmaların Arap dünyasındaki yansımaları ise, İslam ile demokrasinin bağdaşabildiğini gösteren "Türk Modeli" betimlemesinin yaygınlaşmasıyla birlikte, AKP deneyiminin İslamcı siyasetlerin önünü açan bir örnek olarak görülmeye başlamasıydı.[7]

Nitekim, Mübarek iktidarının devrilmesinden sonra 2011 sonbaharında Mısır'a giden Tayyip Erdoğan, o aşamada henüz iktidar adayı olan Müslüman Kardeşler'e, "Mısır'ın laik bir anayasaya sahip olmasını tavsiye" ederken, Türkiye'deki bazı yorumcular da bunu AKP'nin "ılımlı İslamcılık"tan "Neo-İslamcılığa" dönüşümü olarak tanımlamaktaydı.[8] AKP yönetici kadrolarının benimsemedikleri ancak Batı kamuoyunda sıkça kullanılan "ılımlı İslam" modeli betimlemesi, aslında İslamcı siyasetlerin neoliberal dönemde kapitalist sistemle uyumunu ifade etmekteydi (bkz. Leiken ve Brooke 2007). Bu bağlamda Rafsancani iktidarından başlayarak İran'daki rejimin kendi içindeki dönüşümü ile Mübarek döneminde Müslüman Kardeşler örgütünün radikal İslamcı unsurları şiddet kullanımından vazgeçmeleri için ikna ederek siyasal mücadele ve hayırseverlik faaliyetlerine yönlendirmesini tanımlamak için "post-İslamcı" kavramlaştırmasını kullanan gözlemcilere göre, Türkiye'deki İslamcı siyasetlerdeki bu dönüşüm Refah Partisi ile başlamış ve AKP ile devam eden bir olguydu.[9] Hangi tanım kullanılırsa kullanılsın,

6. Bkz. Cizre 2009; www.foreignaffairs.com/articles/60100/david-l-phillips/turkeys-dreams-of-accession.

7. Hassan Mneimneh, "The 'Turkish Model' in Arab Islamism: Rejection or Emulation?", 22 Nisan 2011, www.currenttrends.org/research/detail/the-turkish-model-in-arab-islamism-rejection-or-emulation

8. Kadri Gürsel, "'Son Model Erdoğan' Ortadoğu İçin Lüks mü?", *Milliyet*, 12.12.2011.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

söz konusu süreç şeriat devleti amacından uzaklaşan "Siyasal İslam'ın liberalleşmesi" olarak değerlendirilmekteydi.[10] Özetle, Bağımsız Sosyal Bilimciler'in, daha 2008 yılında saptadığı gibi, "AKP olgusunu, Milli Görüş hareketi ile bir kopuş-devamlılık ilişkisi çerçevesinde açıklamaya çalışmaktansa, siyasal İslamın, küreselleşme sürecinde neoliberal yeniden yapılandırma projesi ile nasıl bir uyum sağladığının bir örneği olarak değerlendirmek daha gerçekçi olacaktır. ... Diğer bir deyişle, neoliberal küreselleşme projesinin taşıyıcısı olmayı üstlenen bir siyasal hareketin, kendisini muhafazakâr demokrat vb. terimlerle tanımlama çabası içinde olması, İslamcı gelenekten bir kopuş anlamında, niteliksel bir dönüşüm geçirdiği biçiminde yorumlanmasını gerektirmez."[11]

AKP İktidarında Devlet ve Sivil Toplum

Yine aynı BSB çalışmasında vurgulandığı gibi, AKP'nin kendisine şiar edindiğini belirttiği "hizmet devleti" anlayışının da, neoliberal yaklaşımla tam bir uyum içinde olduğuna kuşku yoktur. Nitekim partinin benimsediği devlet anlayışı şöyle tanımlanmıştı:

> Devlet asli fonksiyonlarına çekilmiş, küçük ama dinamik ve etkili bir devlet olmalı; vatandaşını tanımlayan, biçimlendiren, ona tercihler dayatan değil; vatandaşın tanımladığı, denetlediği ve şekillendirdiği bir devlet olarak hizmet etmelidir.[12]

Bu tanım ilk bakışta, neoliberal hegemonyanın önemli bir kurucu unsuru olan Aydınlanma karşıtı Yeni Sağ düşüncenin devlet anlayışının veciz bir ifadesi gibi okunabilir.[13] AKP'nin kendisini tanımlarken, Tayyip Erdoğan'ın ifadesiyle, "ideoloji dayatan" bir parti olma-

9. Bayat 2007; ayrıca bkz. Ali Eteraz, "Post-Islamism", *The Guardian*, 31.10.2007.

10. Smith 2005; Çınar 2006; M. Akyol, "Toward a Liberal 'Political Islam'?", *Hürriyet Daily News*, 19.1.2010.

11. BSB 2008, s. 22-23.

12. Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi, www.akparti.org.tr/muhafazakar.doc. AKP'nin sitesinde bu başlık altında bir metne, muhtemelen ilgili sayfanın yeniden düzenlenmesi nedeniyle ulaşmak artık mümkün değildir.

13. Yeni Sağ düşüncenin devlet anlayışının eleştirel bir değerlendirilmesi için bkz. Yalman 2009, 2013.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yacağını vurgulaması tam da bu buluşma noktasının altını çizmektedir.[14] Örtük ya da açık biçimde AKP iktidara gelene kadarki yaklaşık seksen yıllık sürede Türkiye'de devletin "ideolojik bir devlet" olması nedeniyle, Yeni Sağın yeniden tanımladığı liberal devlet anlayışıyla bağdaşmadığı ileri sürülegelmiştir.[15] Bu aynı zamanda muhalif ama hegemonik olarak nitelendirdiğimiz devlet merkezci — ama devletçilik karşıtı— yaklaşım ile AKP arasındaki kesişim noktalarından biridir. Bir yandan İslam'ın ne hukuk, ne siyaset ve ne de ideoloji olmadığı sadece bir din olduğu, öte yandan liberalizmin bireylerin önüne "ulvi amaçlar" koymadığı ileri sürülünce, Türkiye'de liberalizm ile İslam'ın "statüko güçlerine" karşı ortak bir mücadele zemininde buluşmamaları için bir neden kalmayacaktı (Erdoğan 2005; Özel ve Sarıkaya 2005). Üstelik Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak, İslamcıların liberalizme yakın durdukları hatta bürokratik iktidara karşı ittifak halinde oldukları iddiasıyla birlikte düşünüldüğünde, tarihsel kökenleri mevcut bir kader birliğinden söz edilebilmekteydi (Erdoğan 2005; Yılmaz 2005).

Burada özellikle dikkati çeken husus, AKP ile ondan önceki İslamcı siyasetler arasında da bir karşılaştırma yapılarak, önceki İslamcı siyasal partilerden farklı olarak, muhafazakâr demokrat kimliğine uygun bir biçimde davrandığı belirtilen AKP'nin topluma herhangi bir (İslami) model empoze etme niyetinde olmadığı ileri sürülerek alkışlanmasıydı (Çınar 2006; Gülalp 2005; Mardin 2005). Benzer biçimde, "pragmatik muhafazakâr" olarak tanımlanan AKP yönetiminin 2007 seçimlerinden zaferle çıkmasının, "vesayet altına alınmak istenen demokratik parlamenter rejimin", "burjuva demokratik dönüşüm potansiyeli" taşıdığını gösterdiği ileri sürülmekteydi (İnsel 2008). Bu söylemlerin yurtdışından Türkiye'deki siyasal gelişmelere ilişkin değerlendirmelere yansıması ise AKP yönetiminin demokrasi, barış ve hukukun üstünlüğü temelinde tanımlanan bir "devrim"le özdeşleştirilmesi olmuştur (Barkey ve Çongar 2007).[16]

14. "Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi", www.akparti.org.tr/muhafazakar.doc.

15. Bu iddiayı yakın zamanda tekrarlayan bir çalışma için bkz. Barkey 2010.

16. Ayrıca bkz. M. Freely, "No Bloodless Revolution", *The Guardian*, 24.7.2007; Editorial: "Uprising in Turkey", *Financial Times*, 21.3.2008.

Üretmen PDF Kitap Arşivi - http://pdfkitap.com

Bu açıdan, Türkiye'nin tarihsel gelişme sürecini, topluma ve onu oluşturan bireylere kendi tercihlerini dayatan güçlü ve ceberut bir devletin belirlediği şeklinde özetlenebilecek bir kurgu içeren bir söylemin, kendi doğrularını, daha doğrusu kurgularını, toplumsal gerçekliğin kendisi gibi göstermekte oldukça başarılı olduğunu kabul etmemiz gerekir. AKP'nin toplumsal meşruiyet kazanmasında önemli bir rol oynadığına kuşku olmayan bu kurgular, kimlik temelli bir haklar söylemiyle birleştiğinde, özellikle ilk iktidar yıllarında AKP'nin Batı dünyasında, otoriter bir devlet anlayışına sahip merkeze karşı mücadele eden demokrasiden yana güçlerin temsilcisi olarak algılanmasında işlevsel oldu. Bu kurgudan hareketle, kendini solda tanımlayanlar da dahil liberal aydınlar —bazılarını tenzih edelim— kendi tercih ettikleri deyimle siyasetin "normalleşmesi" sürecinde kritik görev üstlenen organik aydınlar olarak işlevsel oldular.

Bu süreçte, Avrupa Birliği ile ilişkilerin 1999 Aralık ayından başlayarak yeni bir evreye girmesiyle birlikte, bir yandan katılım sürecinin, Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerinde çokboyutlu bir yeniden yapılanmayı hızlandıracağı varsayımıyla Avrupa Birliği'ni Türkiye'deki "normalleşme" sürecinin süreklilik kazanmasını sağlayacak temel bir unsur olarak "çıpa" metaforuyla anmak moda olmuştu. Öte yandan İslam ile demokrasinin bağdaştırılabildiğini gösterecek bu sürecin, Türkiye sınırlarının ötesinde de olumlu çağrışımları olacağı varsayımıyla, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerdeki Türkiye'nin tam üye olmasına karşı çevrelerin tepkisini yumuşatma çabaları gündeme gelmekteydi. Bu çerçevede, yurtdışında, özellikle 11 Eylül 2001 sonrasında Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslüman göçmen topluluklarına yönelik tepkileri de izale etmeye yönelik olarak, İslam geleneklerini Avrupa'nın liberal ve demokratik değerleriyle başarıyla birleştiren bir modeli simgelediği ileri sürülen "Türk modeli"ni ifade etmek için "Erdoğanlaşma" kavramının kullanılmaya başladığı gözleniyordu.[17] Diğer bir deyişle, "Arap Baharı" gündeme gelmeden çok önce, bürokratik, tepeden inmeci bir laik devlet modelinin yerine, çoğulcu bir anlayışla farklı değer ve inanç sistemle-

17. www.opendemocracy.net/article/democracy_power/future_turkey/europe_new_vision, "Turkey and a New Vision for Europe", 12.12.2007.

Türkiye'nin Değişen Yüzü

rini içinde barındıracak liberal bir düzen hayata geçirildiği takdirde, bunun Türkiye sınırlarının ötesinde de olumlu çağrışımları olacağı dile getirilmekteydi.

"Erdoğanlaşma" olarak ifade edilen bu modelin öteki yüzü, Aydınlanma geleneğinin temel taşlarından biri kabul edilen dini inançların siyasal düzeni biçimlendiren bir rol oynamaması gerektiği anlayışından uzaklaşılarak, dini inançların toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan bir rol oynayabileceğinin ileri sürülmeye başlamasıdır. Özellikle neoliberal dönemdeki piyasa temelli uygulamaların toplumsal dayanışmayı büyük ölçüde zayıflattığı bir süreçte, bireylerin tüm kültürel farklılıklarıyla bir arada yaşamalarını sağlayacak yeni bir anlayışa gereksinim olduğu görüşü yankı bulmaya başlamıştı. Jurgen Habermas'ın kavramlaştırdığı biçimiyle, Avrupa Birliği ülkelerinin, din ile siyasal alan arasındaki sınırları belirsizleştiren, siyasal kamusal alanda dini normların da yer alabileceğini öngören "post-seküler" bir toplum modelini benimsemesi önerilmekteydi. Kültürel farklılıklarla eşit vatandaşlığın birbirini tamamladığı ölçüde "kapsayıcı" olacağı iddia edilen bir sivil toplum projesiydi bu.[18] Bu modelin müslümanların çoğunluğu oluşturduğu ülkelerdeki yansıması, siyasal'ın yeniden "mukaddes" olanla bütünleşmesi diye ifade edilen bir dönüşümün yaşanması olmalıydı.[19] Ergin Yıldızoğlu'nun kullandığı deyimle, İslamın hakikat rejimiyle,[20] liberalizmin çokkültürlülük yorumunu buluşturma çabası. Böylelikle, gündelik hayatı İslami kurallara göre biçimlendiren inisiyatiflerin bu süreçte siyasal toplumu da yeniden tanımlaması ve devlet üzerinde "post-seküler" anlayış temelinde dönüştürücü bir etki yaratması beklenmekteydi.[21]

AKP iktidarı tam da bu bağlamda İslamın kamusal ve siyasal alanda boy göstermesinin somut bir örneği olarak değerlendirilmek-

18. Http://209.85.229.132/search?q=cache:iu2AtvhD_O0J:www.signandsight.com/features/1714.html+post-secular&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr; Habermas'ın post-seküler kavramsallaştırmasının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. D'arcais 2010.

19. Bkz. Casanova 2001; Keyman 2007.

20. Ergin Yıldızoğlu, "Bu bir 'Türban' Değildir", *Cumhuriyet*, 20.2.2008.

21. Bkz. İbrahim Kalın, "How to Engage Political Islam (I-II-III)", *Today's Zaman*, 5.3.2009, 12.3.2009, 19.3.2009.

Üç aylık dergi arşivi - https://rantey.org

teydi (White 2004). Burada yapılan ince ayrım, AKP'nin İslamcı ya da siyasal İslam projesine sahip bir parti olarak değil, bireylerin ve/veya toplulukların müslüman kimlikleriyle kamusal ve siyasal alanda faaliyet göstermesini olanaklı kılan bir iktidar olarak nitelenmesiydi.[22] Bu kimilerine göre sivil toplumun önderliğinde gerçekleştirilen "muhafazakâr bir devrim"di (Yavuz 2009). Tarihsel olarak merkezin dışında konumlanan İslamcı siyasetlerin merkeze taşınması olarak da tanımlanan bu durum, bir yandan "İslamcılığın sivil toplumculaşması", diğer yandan, "sivil toplumun İslamcılaşması" olarak nitelenmekteydi (Mert 2007: 132).

Refah Partisi'nden devralınan taban örgütlenmelerinin, AKP'nin siyasal iktidara gelmesinde olduğu kadar iktidarını sürdürmesinde de çok önemli rol oynadığı, aşağıdan yukarıya denilebilecek bir biçimde gündelik yaşamı İslami anlayışlara uygun biçimde biçimlendiren girişimlerin arttığı, 1990'lardan itibaren farklı zaman dilimlerinde yapılan çeşitli araştırmalarda vurgulanmıştır.[23] 2007 seçimleri öncesinde, kamuoyunda sıkça tartışılan "mahalle baskısı" olgusunun da gündelik yaşamda dinsel, muhafazakâr normlara uygun davranmayı zorlama biçiminde gerçekleşmesinde, söz konusu taban örgütlenmelerinin belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir.[24] Burada ilginç olan bir husus, Prof. Şerif Mardin'in "mahalle baskısı"nın, "AKP'den bağımsız" olarak, "İslami alt çevreler" olarak nitelediği oluşumların etkisiyle yaşandığını vurgulamasıydı. Diğer bir deyişle, analiz örtük biçimde yine sivil toplum, siyasal toplum ayrımı üzerinden yapılmaktaydı.

Oysa taban örgütlenmeleriyle sürece katılanların, siyasete katıldıklarının adeta farkında olmadan, ortak değerler temelinde ilişki ağlarının parçası olurken, aynı zamanda siyasal parti örgütlenmesinin parçası haline geldiklerine dikkat çeken çalışmalar da vardır.[25] Dolayısıyla söz konusu taban örgütlenmeleri, liberal yorumcuların

22. Ayrıca bkz. Tuğal 2006; Çınar 2009: 313.

23. Bkz. Ayata 1996; White 2002; Toprak ve diğ. 2009.

24. Bkz. R. Çakır, *Vatan*, 20.5.2007, Şerif Mardin ile görüşme. Mardin bu terimi kullandıktan hemen sonra gazetelerde ve televizyon programlarında "mahalle baskısı" kavramı ve görünümleri üzerine bir tartışma yaşanmıştı.

25. White 2002: 21; İşler, Yıldızoğlu 2008: 30.

Üç Kitap Ar https://rantey.org

Türkiye'de egemen olduğunu ileri sürdükleri ceberut devlete karşı koruyucu bir kalkan olarak gelişmesini talep ettikleri sivil toplumu siyasal toplumdan ayrıştırmanın pek de anlamlı olmadığının bir göstergesi olarak irdelenebilir. Kamusal alan/özel alan, devlet/sivil toplum gibi liberal kuramcıların mutlaklaştırma eğiliminde oldukları kavramsal ayrımların toplumsal gerçeklikleri kavrama ve açıklamadaki yetersizlikleri netleşmekte, bir bakıma bu ayrımların arasında kalın duvarlar olmadığı gerçeği açıklığa kavuşmaktadır. Bu bağlamda, liberal sivil toplumculuğun teorik inandırıcılığını yitirdiği söylenerek, "devlet-sivil toplum ikilisinin nasıl iç içe geçtiğini tahlil eden başka bir teoriye ihtiyaç" duyulduğunun belirtilmesi önemliydi.[26] Ne var ki Türkiye'de siyasal İslam'ın yükselişini Antonio Gramsci'nin kavramlarıyla irdeleyerek "pasif devrim" olarak niteleyen önemli bir çalışmanın yazarının, sınıf temelli çözümlemelerden uzak durma kaygısıyla geliştirmeyi önerdiği "siyasal toplum yaklaşımı" da, devlet-siyasal toplum-sivil toplum ayrımlarını, ontolojik bir dışsallık içerdiği eleştirisinin haklı ve geçerli olduğunu düşündürtecek biçimde yeniden üretmekten öte gidememekteydi.[27]

Önerilen siyasal toplum yaklaşımına göre, sivil toplumu siyasal toplumdan ayıran özellik, bütünsellik ve önderlik iddiasının olmayışıydı. Gramsci'nin "modern prens" metaforundan hareketle, bir projesi ve önderlik iddiası olan hareketlerin siyasal topluma ait olduğu belirtilmekteydi.[28] Çarpıcı biçimde, Fethullah Gülen ile özdeşleştirilen Hizmet Hareketi'ni içerden anlamaya çalıştığını ileri süren İslamcı-liberal düşünürlere göre de bu hareket ya da "cemaat" Türkiye'ye özgü bir "sivil oluşum"du.[29] Üstelik böyle olması, onu radikal İslamcı hareketlerden ayrıştıran temel özelliği olarak vurgulanmaktaydı (Taşpınar 2011). Son aylarda AKP iktidarının boy hedefi haline gelen Fethullah Gülen'in, *Financial Times* gazetesinde

26. C. Tuğal, "Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası", *Radikal*, 27.8. 2007; Tuğal 2012.

27. Krş. Tuğal 2012 ve Morton 2012.

28. Bkz. Alperen Gençosmanoğlu ve Emin Büyükcoşkun, "Cihan Tuğal ile Söyleşi: Pasif Devrim: İslamcılığın Çözülüşü", *Umran*, Şubat 2011.

29. Http://en.fgulen.com/press-room/news/2836-sociological-portrait-of-the-gulen-movement

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kendi imzasıyla çıkan bir yazıda, Hizmet Hareketi'ni, siyasal iktidar hedefi olmayan bir sivil toplum örgütü olarak gösterme çabası da dikkat çekiciydi.[30]

Bu bağlamda, İslamcı hareketin toplumu dönüştürmek için devleti ele geçirme stratejisinden uzaklaşarak, hayırseverlik faaliyetleri yürüten çeşitli vakıflar ve yardımlaşma dernekleri aracılığıyla toplumu İslamlaştırma stratejisini benimsediğini vurgulayan çalışmalar olduğunu hatırlamakta yarar var (krş. Mardin 2005; Rabasa ve Larrabee 2008; Taşkın 2010). Komşuluk ve cemaat ilişkilerinden yararlanarak oluşturulan yapılanmanın da bu çerçevede işlevsel olduğuna kuşku yoktur. Söz konusu dönüşümün, en gerçekçi biçimde Gramsci'den yararlanarak çözümlenebileceğini ileri süren liberal-İslamcı teorisyenlere göre de, İslamcı kimliğin ve bu temelde yeni bir tarihsel bloğun oluşumu büyük ölçüde bu taban örgütlenmelerinin etkinliklerine bağlı olarak gerçekleşebilecekti (Yavuz 1999).[31]

Bu noktada, sivil toplumun kapitalizmin ilk aşamalarından beri sınıflı toplumun bir ifadesi olduğunu hatırlamakta yarar var.[32] Bu nedenle, sivil toplum içindeki çatışma kurulu düzeni veya devleti tanımlayan çelişkilerden uzak ya da bağışık olamaz. Yine de, Türkiye'deki tartışmaların en çarpıcı yönlerinden biri sivil toplumu siyasal toplumdan ayrı bir gerçeklik alanı olarak gören anlayışın egemen kılınmış olmasıdır. Türban tartışmalarında belirginleştiği üzere, siyasalın "mukaddes" olanla bütünleşmesi diye ifade edildiğini belirttiğimiz dönüşümün, bireysel haklar ve özgürlükler ağırlıklı bir söylemle meşrulaştırılması gibi paradoksal bir gelişme de yaşandı. Hiç şüphe yok ki bu durum neoliberal hegemonyanın *sınıf temelli siyasete son verme* stratejisinin Türkiye'de ne denli etkili olduğunun da bir göstergesi olarak okunabilir.

30. F. Gülen, "Turkey Needs a New Constitution to Save Its Democracy", *Financial Times*, 10.3.2014.

31. Türkiye'de siyasal İslam'ın kabuk değiştirerek iktidar adayı olma sürecine girmesiyle birlikte Gramsci'den esinlenerek analiz yapmanın moda olduğuna ilişkin bir değerlendirme için bkz. "Galip Yalman'la Gramsci Üzerine Söyleşi", *Praksis* 27, 2012.

32. Devlet-sivil toplum ilişkilerine ilişkin farklı kuramsal yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Yalman 2012.

Ücretsiz PDF Kitaplar 2012 https://rantey.org

Sınıf temelli siyasete son verme sürecinde, iş AKP'nin iktidarını pekiştirmesinin nedenlerini açıklamak ya da ona karşı gösterilen belirli tepkileri yorumlamaya gelince, ironik biçimde "sınıf" adeta yeniden keşfedilmiştir. Ancak teorik anlamda temelsiz bir "sınıf" kullanımıyla karşı karşıyayız. Bir yandan, "otantik bir yerli burjuva" sınıfından, öte yandan "çevreden merkeze gelen yeni orta sınıflardan" söz edilerek bir kavram kargaşası yaratılırken, kastedilen AKP döneminde parladığı ve onun toplumsal tabanını oluşturduğu iddia edilen Anadolu sermayesidir.[33] Yükselişini bürokratik merkezin ihsanına borçlu olmadığı iddia edilen bu "yeni orta sınıflara" dayalı çözümlemeyle, AKP iktidarıyla özdeşleştirilen "Türk Modeli"nin şifrelerinden biri de sunulmuş olmaktadır.[34] Zira baskı araçlarına indirgenmiş ceberut bir devlete ve onunla özdeşleştirilen, iktisadi ve toplumsal statülerini kaybetme endişesi taşıdığı ileri sürülen kentli/eğitimli/laik orta sınıflar ile yükselen yerli/otantik/İslami değerlere sahip orta sınıflar arasında bir mücadele kurgulanmaktadır.[35] Türkiye'ye özgü toplumsal çözümlemelerin olmazsa olmazı olarak kabul görmüş, ancak sınıf temelli analizin Osmanlı'dan günümüze Türkiye için geçerli olmadığı varsayımına dayanan merkez-çevre metaforunun simgelediği analizin, günümüzdeki yeni versiyonu sayılabilecek bu kurgu, aslında günümüz Türkiyesi'ni bu metafor üzerinden okumanın geçerliliğini yitirdiğinin dolaylı bir kabulü gibidir.

Bu süreçte sıkça kullanılan bir betimleme de, Türkiye'deki siyasal rejimin "vesayetçi demokrasi" olarak nitelenmesiydi. "Vesayet" sözcüğünün Türkiye'deki siyasal tartışma gündeminin temel kavramlarından biri haline getirilmiş olması, muhalif ama hegemonik söylemin etkinliğini sürdürdüğünün güzel bir göstergesi olduğu kadar, bu söylemin kurgularının Batı kamuoyundaki Türkiye algısını belirlemekte ne kadar etkin olduğunun da bir göstergesiydi.[36] Ordu-

33. Bkz. İnsel 2012; Keyman 2012. 34. Krş. Barkey 2011; Nasr 2005.

35. Bora 2006; bu mücadeleyi kültürel planda "seçkinler arası bir iktidar meselesi" olarak tanımlayan bir çalışma için bkz. Yankaya 2013: 248.

36. M. Freely, "Turkey Crisis: Hopes of Democracy are Hanging in the Balance", *The Observer*, 6.7.2008; S. Kinzer, "Breaking the Grip of Turkey's Military", *The Guardian*, 7.9.2008.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nun siyasal sistemdeki rolünün azaltılması için gerekçe oluşturmaktan başlayıp, 2010 referandumuna giden günlerde, Anayasa Mahkemesi ve HSYK'nın vesayet sisteminin kurumları olarak nitelendirilmesine yol açan bu söylem pek çok kesim tarafından kullanılmaktadır. Bu da, tam da onun hegemonik niteliğini göstermektedir. Adeta vesayete karşı çıkıldığı ölçüde muhalif bir konum kazanılmaktadır. Öyle ki AKP iktidarını eleştirenlerin bile, "askeri vesayet"in yerini "AKP vesayeti" aldı gibi bir söylemi benimsediğine tanık oluyoruz.[37] Ne var ki bu söylemin içerdiği kurgularla devlet-sivil toplum ilişkilerine yaklaşıldığında, devlet sınıfsal çelişkilerden tamamen soyutlanabilen, siyasete hükmeden ancak sanki siyaset dışına itilebilecek bir özne olarak algılanmaya başlamaktadır. Böyle olunca da devletin toplumsal ilişkilerin tarihsel süreçte aldığı özgül biçimlerden biri olduğunu, dolayısıyla toplumsal güç mücadelelerinden bağımsız olarak var olan bir olgu olmadığını kavrama olanağı ortadan kalkmaktadır.

"Kusurlu Demokrasiden Otokratik Yönetime": Ya da "Erdoğanlaşma"nın Değişen Anlamı

2007 seçimleri öncesindeki Cumhuriyet mitingleri sürecinde gündeme gelen 27 Nisan muhtırası ve izleyen süreçteki Cumhurbaşkanlığı seçimi, ardından 2008 yılındaki AKP'yi kapatma davası, Batı kamuoyunda, AKP'nin yukarıda belirttiğimiz gibi Türkiye'de demokratik rejimin konsolidasyonu için mücadele eden bir hükümet olduğu izlenimini yaratmıştı. Bu bağlamda AB'ye katılım sürecinin, Türkiye'deki otoriter rejim kalıntılarının ortadan kaldırılmasına yardımcı olması için AB ve "reform" yanlısı AKP iktidarının desteklenmesine gerek duyulmaktaydı. Yerli ve yabancı gözlemci ve akademisyenlerin değerlendirmeleri hep bu doğrultudaydı. AKP'nin demokratik meşruiyet anlayışının, çoğunlukçu bir anlayıştan uzak, hukukun üstünlüğü ve insan hakları ve özgürlüklerine saygılı olduğu özellikle vurgulanırken, liberal küresel ekonominin gereklerini yerine getirdiği ölçüde, istikrarlı bir ekonomik büyümeyi sağladığı-

37. Bkz. Ulagay 2012: 60-63

Ücretsiz Kitap Arsivi - https://rantey.org

na işaret edilmekteydi.[38] Böyle bakılınca "post-İslamcı AKP" hükümeti Türkiye'de Avrupa değerlerine bağlı, siyasal merkezi tanımlayan bir iktidar olarak görülebiliyordu.[39] Dahası, Anayasa Mahkemesi'nde görülen parti kapatma davasını bir "yargı darbesi" olarak niteleyen AKP hükümetinin bu söylemi Batı kamuoyunda da yankılanmaktaydı.[40]

Ne var ki ilk iktidara geldiği yıllarda AKP iktidarının İslamcılıkla ilgili Batı'daki kökleşmiş kanaatleri sarstığı şeklindeki saptama[41] eğer bir doğruluk payı taşıyorsa, 2008'den itibaren hem ülke içinde, hem de Batı'da kamuoyunu oluşturanlar açısından yavaş yavaş ortaya çıkan bir ayrışmaya bağlı olarak AKP iktidarına yönelik bir algı değişimi olduğu da gözlenebilir. Bu kapsamda, Türkiye'deki liberal aydınlar arasında, muhalif ama hegemonik söylemin tartışılmaz doğru kabul edilegelmiş kurguları sorgulanmaya başlarken, Batılı gözlemciler arasında da AKP'nin her seçimden daha da güçlenerek çıkmasının, mutlaka olumlu gelişmelere yol açacağını beklemenin yanılgı olacağını ileri süren yorumlara rastlanıyordu. Örneğin Türkiye'deki değişimin, "toplumu baskı altında tutan laik bir elit ya da seçkinci tabakayı demokratik yollardan tasfiye mücadelesi" olarak nitelenmesinin, Batı kamuoyundaki Türkiye algısını da büyük ölçüde etkileyip biçimlendiren bir "elit safsatası" olduğunun belirtilmesi önemliydi.[42] Buna karşılık, vesayet söylemini tekrarlamaktan öteye gidemeyenler, AKP'nin ilk iktidar döneminde AB yolunda reformları gerçekleştirmesinden kendilerine pay çıkarmaktan geri durmuyorlardı.[43]

38. Bkz. Çınar 2006; Somer 2007.

39. A. Finkel, *Le Monde Diplomatique*, Eylül 2007.

40. M. Abramowitz ve H. Barkey, "Turkey's Judicial Coup d'Etat", *Newsweek*, 14.4.2008; Editorial: "Turkey's Secularist Coup Must Crumble", *Financial Times*, 2.7.2008.

41. K. Gürsel, "Bu Gidiş, Güzel Gidiş", *Milliyet*, 13.7.2008.

42. H. Şahin, "Yetti Artık Şu Elit Safsatası", *Radikal*, 20.2.2008. Batı kamuoyundaki Türkiye algısının şekillendirilmesinde rol oynayan yabancı basın mensuplarından biri olduğunu Haluk Şahin'in de işaret ettiği *New York Times* Türkiye muhabiri S. Tavernise'in bu bakış açısını yansıtan bir yazısı için bkz. "In Turkey, Bitter Feud Has Roots in History", *New York Times*, 22.6.2008.

43. Ş. Alpay, "Batı'da Entelektüeller ve AKP", *Zaman*, 23.2.2008.

Aslında daha AKP'nin ilk iktidar döneminde Başbakan Erdoğan'ın bazı söylem ve uygulamaları, basın özgürlüğü ve kuvvetler ayrılığı gibi, Batı demokrasilerinin olmazsa olmazı kabul edilen bazı ilkelerini hafife alan ya da çiğnemeye müsait bir yaklaşımı olduğunu belli eder nitelikteydi. Bu yaklaşımdan duyulan rahatsızlıkları yerli ve yabancı basında ifade edenler olmakla birlikte, genel ve baskın eğilim Türkiye'de ekonomik ve siyasi istikrarın korunmasının, özelde ABD, genelde Batı dünyasının bölgedeki çıkarlarının korunması açısından birincil önemi haiz olduğu şeklinde özetlenebilirdi. ABD Başkanı Barak Obama'nın 2009 ilkbaharında Ankara'ya gelişi ile "stratejik ortaklık" yerine ivme kazandırılmaya çalışılan "model ortaklık" kavramı, Ortadoğu bölgesinde, ABD ile Türkiye'nin çıkarlarının büyük ölçüde örtüştüğü varsayımına dayanıyordu (Flanagan 2009). Diğer bir ifadeyle, AKP hükümetinin "komşularla sıfır sorun" sloganıyla izlemeyi vaat ettiği dış politika yaklaşımının, yarattığı "yeni Osmanlı" diye betimlenen emperyal çağrışımlarına karşın, bu bağlamda desteklenmemesi için hiçbir neden yoktu. Hatta Başbakan Erdoğan'ın Ocak 2009'da Davos'taki "One Minute" çıkışıyla başlayıp 2010'da Mavi Marmara macerasıyla devam eden İsrail karşıtı bir tavır alışının, ABD kamuoyunda yarattığı rahatsızlıklara karşın, "model ortaklığı" zedelese bile gündemden düşürdüğünü söylemek gerçekçi değildi.[44] Ne var ki Batı dünyasında "Türkiye'yi Kim Kaybetti?" diye özetlenen tartışmaların yoğunlaştığı bir süreçte, 2011'deki "Arap Baharı" ile birlikte bir kez daha AKP iktidarının "model" olarak sunulması gündeme gelse de, Erdoğan yönetimindeki Türkiye, ABD'nin eski Ankara büyükelçisi Morton Abramowitz'in deyişiyle artık "güvenilmez müttefik"ti.[45]

Bu algı değişikliğini sadece -—çeşitli Arap ülkelerini yöneten otoriter rejimlerin İsrail karşısındaki çaresizliğinin, Arap dünyasında on yıllardır yarattığı tepkilerden nemalanan bir moral destek ka-

44. Bkz. H. Barkey ve M. Abramowitz, "Talking to Turkey", 7.12.2009, www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=24272; Editorial: "Turkey: Not Lost But Found", *The Guardian*, 5.6.2010; P. Stephens, "West Must Offer Turkey a Proper Seat", *Financial Times*, 17.6.2010.

45. M. Abramowitz, "The Real Recep Tayyip Erdogan", 19.10.2011; national interest.org/commentary/the-real-recep-tayyip-erdogan-6031

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - http://pdfbooksinfo.org

zanan— Başbakan Erdoğan'ın bölgesel güç olduğunu çeşitli jestlerle gösterme çabasının bir sonucu olarak değerlendirmek yeterli olmayacaktır. Ergin Yıldızoğlu'nun 2012 yılının sonlarında, henüz Erdoğan'ın ODTÜ'de karşılaştığı protestolar ve devamında 2013 yılbaşında ilan ettiği İmralı süreci başlamadan önce yaptığı şu gözlem önemliydi: Batı'da bugüne kadar AKP'ye neredeyse koşulsuz destek veren çevreler "seçilmiş sultan mı", "despot mu", "yükselen İslamcı diktatörlük" gibi sorularla ve kavramlarla konuşmaya başladılar.[46]

Bu saptama, yukarıda belirttiğimiz, AKP yönetiminin demokrasi, barış ve hukukun üstünlüğü temelinde tanımlanan bir *devrimle* özdeşleştirildiği 2007 seçimlerinden bu yana köprülerin altından çok suların aktığını göstermektedir. Batı basınında, Ergenekon, Balyoz, KCK, vb. davaların yürütülüşünde yaşanan hukuk dışı uygulamalardan, basın özgürlüğüne getirilen kısıtlamalara, AKP iktidarının kuvvetler ayrılığı ilkelerini yok sayan tutum ve davranışlarına ilişkin haber ve yorumlar giderek sıklaşmakta ve olağanlaşmaktaydı. Başlangıçta siyasal İslam'ın liberal yorumu, yani dünya kapitalist sistemine uyum sağlama anlamında evcilleştirilmesi olarak görülen *Erdoğanlaşma* söylemi, artık yerini hem giderek otoriterleşen, hem de yolsuzluklarla anılmaya başlayan bir rejimin simgesel ifadesi olarak *Erdoğan'ın Sultanlaşması*'na bırakmaktaydı.[47] Gezi direnişiyle hızlanıp, 17 Aralık 2013 yolsuzluk soruşturmalarıyla pekişen bu algı farklılaşmasının bugün geldiği nokta, partilerüstü bir oydaşmayı ifade ettiği belirtilse de çoğu "neocon" diye bilinen Amerikan dış politika uzmanlarının Başkan Obama'ya gönderdikleri 80 imzalı mektupta kullanılan ifadeyle, Türkiye'nin siyasi rejiminin, tahammül edilebilir "kusurlu bir demokrasi" olmaktan çıkıp "otokrasi"ye dönüşmekte olmasından duyulan endişedir.[48]

46. E. Yıldızoğlu, "Üç Basınç Arasında AKP", *Cumhuriyet*, 7.11.2012.

47. T. Friedman, "Facebook Meets Brick-and-Mortar Politics", *NewYork Times*, 9.6.2012, www.nytimes.com/2012/06/10/opinion/sunday/friedman-facebook-meets-brick-and-mortar-politics.html?_r=0; ayrıca bkz. S. Tisdall, "Recep Tayyip Erdogan: Turkey's Elected Sultan or an Islamic Democrat?", *The Guardian* 24.10.2012.

48. www.washingtonpost.com/opinions/the-united-states-needs-to-tell-turkey-to-change-course/2014/01/23/3525bf52-7eda-11e3-93c1-0e888170b723_story.html

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gezi Direnişinden Bugüne: Neyin Krizi?

İngiliz Marksist düşünür Raymond Williams'ın çok doğru bir şekilde ifade ettiği gibi, bir sınıfın hegemonyasının kurulması bir anlamlar ve değerler sisteminin yaşam deneyimleriyle doğrulanmasıyla mümkündür.[49] Söz konusu anlamlar ve değerler sistemi ancak bu şekilde o toplumda yaşayanların büyük bir çoğunluğu için gerçekliğin ifadesi haline gelmektedir. Diğer bir deyişle, insanlar kendi gerçekliklerini bu kavramlar ve değerler sistemiyle tanımlamaya başlarlar. Gezi direnişinin en önemli sonuçlarından biri AKP iktidarının benimsediğini ileri sürdüğü, vatandaşını tanımlayan, biçimlendiren, ona tercihler dayatan değil; vatandaşın tanımladığı, denetlediği ve şekillendirdiği bir "hizmet devleti" anlayışının gerçekleri yansıtmadığını göstermesiydi. Tam tersine, demokratik hak ve özgürlükleri sözlü ve fiziki şiddet kullanarak engellemeye yönelik dayatmacı ve otoriter bir iktidar zihniyetiyle karşı karşıya bulunduğumuzu yaşayarak öğrendi Türkiye halkları. Bu zihniyetin son örneğini, polis şiddetinin kurbanı olan on dört yaşındaki Berkin Elvan'ın cenazesi sonrasındaki tutum ve davranışlarıyla ortaya koyan Başbakan Erdoğan için yapılan "sonun başlangıcına geldiği" şeklindeki yorumların giderek artması tesadüf olmasa gerek.[50]

Gezi direnişinin bir başka önemli sonucu AKP iktidarını, başlangıcından itibaren farklı değer ve inanç sistemlerini içinde barındıracak çoğulcu bir anlayışa sahip olarak tanımlayan, Batı kamuoyunda da Türkiye'de liberal demokrasi, barış ve hukukun üstünlüğü temelinde tanımlanan bir "devrim"le özdeşleştirerek yankı bulan bir söylemin kurduğu ve ülkenin siyasal ufkunu belirlediği varsayılan hegemonik dilin inandırıcılığının kalmadığını net bir şekilde ortaya koymasıydı. Bunun en somut kanıtlarından birini 2013 yılının sonunda patlayan AKP-Cemaat çatışması bağlamında yazılan şu satırlarda bulmak mümkün:

49. Williams 1977 için bkz. Yalman 2002a.

50. H. Barkey, "The End of Erdoğan", www.the-american-interest.com/articles/2014/03/13/the-end-of-erdogan/

Cemal Şafak Kitap Arşivi - https://rantey.org

Şimdi çatışan tarafların kendi itiraflarıyla açığa çıkan tablo, yıllardır "normalleşme" diye yutturulan sürecin ... aslında Türkiye'yi dindar muhafazakâr kesimin talepleri doğrultusunda yeniden inşa etme süreci olduğunu ... bütün çıplaklığıyla ortaya koyuyor. ... Son günlerde sık sık "Yeni Türkiye"den söz eden Başbakan Erdoğan'ın bunu kastettiği de açık. Şimdi açığa çıkan bu iç açıcı tablonun oluşumuna, demokratikleşme, sivilleşme ve normalleşme adına koşulsuz destek vermiş olan ulema takımı ne yazık ki bu yeni normalin de farkında değil, hâlâ yeni kavramlar üretme çabasında.[51]

Böylelikle, Başbakan Erdoğan'ın kişiliğiyle özdeşleşen AKP yönetiminin, Türkiye'de siyasal rejimi "normalleştirecek" ya da "askeri-bürokratik vesayet rejimini" sona erdirerek demokratikleşmenin önündeki engelleri ortadan kaldıracak bir iktidar olarak algılanmasına neden olan kurguların gerçekleri nasıl saptırdığı da kabul edilmiş olmaktaydı. Daha çarpıcı ve biraz da ironik olan, bu kurguların yaygınlaşmasında yakın geçmişte küçümsenmeyecek işlevler yüklenmiş bazı aydınların, "özgürlükçü, demokrat olarak kendini gösteren bazı arkadaşları"nı kendi "hegemonya"sını kurmak isteyen AKP ve Erdoğan'ın "organik aydınlar"ı rolüne "ikbal kaygısıyla soyunmakla" eleştirmeye başlamalarıydı.[52]

Muhalif ama hegemonik söylemin taşıyıcısı olan organik aydınların kendi aralarında ayrışmış olmaları, Türkiye'de hegemonik olmanın sırrının devlete muhalif bir söylem tutturmaktan geçtiğini düşünenlerin, iktidarın giderek belirginleşen otoriter niteliğini savunmak için aynı yönteme başvurmalarına engel değildi. Meşruiyetini büyük ölçüde yitirmiş görünen bir iktidarın, elindeki en önemli silahı olarak gördüğü, iktidarda olduğu halde sanki iktidar odaklarına karşı mücadele eden muhalif bir konumda olduğunu kurgulayan bir söylemi yeniden canlandırma çabalarına tanık oluyoruz. Örneğin, AKP Genel Başkan Yardımcılığı sıfatı da olan biri, internet kullanımına kısıtlamalar getiren yasal düzenlemeyi tam da böyle savunmaktaydı:

51. O. Ulagay, "'Yeni Türkiye' Allah'a kaldı", 27.12.2013: t24.com.tr/yazi/yeni-turkiye-allaha-kaldi/8143

52. Bkz. Hasan Cemal, "Erdoğan'ın Sivil Vesayetine Kılıf Uyduran Organik Aydınlar!", 15.3.2014: t24.com.tr/yazi/erdoganin-sivil-vesayetine-kilif-uyduran-organik-aydinlar/8770

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'de hükümet, yani iktidar, insanların keyfi biçimde dinlenmesini engellemek, yasal dinleme şartlarını bile alabildiğine zorlaştırmak için çabalıyor, yasalar çıkarmaya çalışıyor, muhalefet ise buna karşı çıkıyor. ... Bu nasıl bir siyaset manzarası? Kişi hak ve özgürlüklerini geliştirmeyi talep eden bir iktidar ve bu tür çabaları engellemeye çalışan bir muhalefet. ... Böylece AK Parti'yi başından beri ayırt eden bir özelliği bu süreçte tekrar nüksediyor. *AK Parti iktidardayken, iktidara özgü yerleşik kurumlara ve teamüllere muhalefet etmeye devam ediyor.* Muhalefettekiler ise statükoyu daha fazla savunuyor, çökmeye yüz tutmuş statükoyu restore etmeye çalışıyorlar.[53]

Bu tür söylemlerin inandırıcılığı kalmamış olsa da AKP iktidarını desteklemek için Başbakan Erdoğan'ın kendisinin de benimsediği "paralel devlet" gibi "yeni kavramlar" üretilmeye devam ediliyordu. Burada üzerinde durulması gereken iki husus söz konusu. Birincisi, AKP iktidarının kendi açısından başarısı olarak görülen, "statükocu güçlerin" yenilgiye uğratılmasıyla doğan boşluğu doldurmak için "paralel devlet" kavramı türetilerek söylemin canlandırılmaya çalışılmasıdır.[54]

İkincisi ve belki daha önemlisi, devletin neoliberal anlayışa uygun biçimde yeniden yapılandırılması kapsamında gerekli görülen birtakım düzenlemelerden olabildiğince kaçınılmış olması sonucunda, AKP hükümetinin düzenleyici devletin, saydamlık ve hesap verilebilirlik gibi temel normlarına uymadığı gerekçesiyle artan eleştiriler karşısında bir savunma refleksi geliştirme çabasıdır.[55] Bu bağlamda, çarpıcı bir örnek Avrupa Birliği İlerleme Raporları'nda 2004'ten itibaren özerk bir birim olarak kurulması istenilen yolsuzlukla mücadele biriminin savsaklanarak,[56] 2009 yılında Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanlığı'nın Başbakan'ın emri ve onayına bağlı

53. Y. Aktay, "Biraz da Meydanları Dinleseler", *Yeni Şafak*, 8.3.2014.

54. www.akparti.org.tr/english/haberler/turkish-pm-bashes-parallel-state/60063#1, 2.3.2014, "Turkish PM Bashes 'Parallel State'".

55. Bu eleştirileri tekrar gündemine alan Avrupa Parlamentosu'nun 12 Mart 2014'te kabul ettiği "2013 Yılı Türkiye İlerleme Raporu" için bkz. abhaber.com/index.php?option=com_content&view=article&id=56323:abhaber,avrupa-parlamentosu-t%C3%BCrkiye-2013-raporunu-yay%C4%B1ml%C4%B1yor-nihai-tam-metin-ingilizce&catid=214:manset-haber&Itemid=915

56. www.abhaber.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2949:yolsuzlukla-mucadele-birimi-tekrar-edildi&catid=214:yazi&Itemid=924

Üretsel PDF Kitaplığı Arşivi - https://t.me/pdfkitap

olarak "Yolsuzlukla Mücadele Koordinasyon Birimi" olarak görevlendirilmesi olmuştur.[57] TBMM'de yolsuzlukları araştırma amacıyla kurulan komisyonun da benzer biçimde "Özel Bir Bağımsız Politika ve Teftiş Yapısı" kurulmasını önermiş olmasına karşın bu yola gidilmesi dikkat çekicidir.[58] AKP yönetiminin bu tutumunun sergilenmesi, neoliberal düzenleyici devlet yaklaşımının savunulması anlamına gelmez. Tam tersine, bu yaklaşımın içerdiği önemli bir çelişkinin açığa çıkarılmasını sağlar. Bir yandan "özerk kurumlar" oluşturulması önerilirken, diğer yandan neoliberal reformların uygulanmasına toplumsal destek sağlamak için "kazananlar koalisyonu" oluşturmanın önemi vurgulanagelmiştir.[59] Bu açıdan AKP iktidarının, son dönemdeki yolsuzluklara ilişkin tartışmaların ortaya koyduğu üzere, kendi "kazananlar koalisyonu"nu oluşturmak için en üst düzeyde girişimlerde bulunmuş olması çok da şaşırtıcı olmasa gerek.

Burada söz konusu olan, burjuvazinin sınıf iktidarını sürdürmesinde, farklı tarihsel bağlam ve koşullarda işlevsel olduğu bilinen, *ahbap çavuş* kapitalizmine özgü ilişkilerin yeni boyutlar kazanarak, düzenleyici devletin normlarına aykırı davranılmasıyla sınırlı değildir. Paralel devlet söyleminin bir diğer amacı yolsuzluk ve rüşvet suçlamalarının sorgulanamaz, soruşturulamaz hale getirilmeye çalışılmasıdır. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin açıkça çiğnenerek yürütmenin yargı üzerindeki boyunduruğunu pekiştiren yasal düzenlemelerin Anayasa'nın sadece lafzına değil ruhuna da aykırı olduğu konusunda bir görüş birliği oluşmuş gibidir.[60] Bu tartışmaların yoğunlaş-

57. www.teftis.gov.tr/webform2.aspx?ShowPageId=10

58. T.C. Türkiye Büyük Millet Meclisi Yolsuzlukların Sebeplerinin, Sosyal ve Ekonomik Boyutlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 19.06.2003, tepav.org.tr/upload/files/1313475413-4. Bir_Olgu_Olarak_Yolsuzluk_Nedenler_Etkiler_Cozum_Onerileri.pdf.

59. Devlet ve ekonomiyi kendi kurumsal kuralları ve önceliklerine bağlı olarak işleyen "özerk yapılar" olarak kavramsallaştıran "düzenleyici devlet" yaklaşımının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Yalman 2006; BSB 2009.

60. TBMM Başkanı Cemil Çiçek, yargı bağımsızlığını düzenleyen anayasa hükmüne atıfla "Anayasa'nın 138. maddesi ölmüştür" dedi. www.bbc.co.uk/turkce/haberler/140102_cemil_yargi_krizi.shtml

Üçüncü Yargı Krizi Sürüyor - https://rantey.org

tığı ortamda, Başbakan Erdoğan'ın deyim yerindeyse bir çuval inciri berbat ettiği, 11 yıllık iktidarında sağladığı ekonomik ve siyasal istikrarı bir çırpıda harcayan tutum ve davranışlarının, Türkiye'nin hassasiyetle korunması gereken demokratik rejimine yıkıcı zararlar verdiği şeklindeki yakınmaların da arttığı gözlenmektedir.[61]

Siyasi ve ekonomik istikrarın zedelendiği bir ortamda, çok farklı konum ve düşüncedeki siyasetçiler ve yorumcular söz birliği etmişçesine, yaşanan süreci "devlet krizi"[62] ya da "rejim krizi"[63] olarak nitelemekteydiler. Birdenbire alevlenen bu tartışmaların yaratabileceği bir izlenim, nasıl ifade edilirse edilsin, AKP hükümetinin ciddi bir meşruiyet kaybı yaşamakta olmasıdır. Bu doğru olmakla birlikte, gözden kaçırılan önemli bir husus, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden itibaren, Türkiye'deki devlet-toplum ilişkilerinin belirleyici karakterini oluşturan otoriter devlet biçiminin devam etmekte oluşudur. 1983 sonrasındaki rejim değişikliği bu anlamda bu otoriter yapının, otoriter devlet biçiminin ana hatları itibariyle devamını engelleyen bir özellik göstermedi. Değişik aşamalardan geçildi, 1990'lı yıllardan itibaren birtakım anayasa değişiklikleri yaşandı ama esas itibariyle otoriter devlet biçimi sürüyor. Bugün halen demokratikleşme mücadelesi veriliyorsa ya da demokratikleşme gereği duyuluyorsa, bu büyük ölçüde buradan kaynaklanıyor. Bu nedenle, bugün devlet biçiminde bir krizden söz etmenin mümkün olmadığını vurgulamak gerekir.[64]

61. M. Abramowitz, E. Edelman, B. Misztal, "The United States Needs to Tell Turkey to Change Course", www.washingtonpost.com/opinions/the-united-states-needs-to-tell-turkey-to-change-course/2014/01/23/3525bf52-7eda-11e3-93c1-0e888170b723_story.html; ayrıca bkz. White 2014.

62. Bkz. K. Kılıçdaroğlu: t24.com.tr/haber/kilicdaroglu-su-an-bir-devlet-krizi-yasaniyor/246925, 25.12.2013; *Hürriyet*, 15.1.2014; Ali Bayramoğlu, "Devlet Krizi, Demokrasi Riski", *Yeni Şafak*, 27.12.2013; C. Çandar, "Devlet Krizi: Yana ve Karşı Olunması Gereken Nedir?", *Hürriyet*, 14.2.2014, www.hurriyet.com.tr/yazarlar/19911789.asp.

63. Bkz. N. Mert, "Yaşadığımız Bir Rejim Krizi ve Kartopu Şeklinde Büyüyor", 25.2.2014, www.fikirzamani.com/nuray-mert-yasadigimiz-bir-rejim-krizi-ve-kartopu-seklinde-buyuyor/; M. Kadırga, "Rejim Krizi ve Partili Olmanın Görevleri", www.tkp-online.org/index.php/2-makaleler/189-rejim-krizi-ve-partili-olmanin-goerevleri.html.

64. "Emekçi Sınıfların Siyasi İktidarı ele geçirmesi/darbe yoluyla devrilmesi, devletin sivil

Ne yazık ki sürdürüldüğü şekliyle "devlet krizi" tartışması, "rejim" sorunsalının sınırları içinde kalmakta, dolayısıyla demokratik bir devlet biçimini gündeme getirebilecek açılımların tartışılmasına olanak tanımamaktadır. Yine buna bağlı olarak da bir hegemonya krizi yaşanıp yaşanmadığı, yani toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesinde, yeniden oluşturulmasında toplumdaki egemen sınıflar bütünlüğü, bir başka deyişle iktidar bloğu açısından bir sorunla karşılaşıp karşılaşılmadığı sorusu da tartışma gündemine taşınamamaktadır. Daha önemlisi 1980 sonrası kurulan egemen sınıflar koalisyonunu, yani iktidar bloğunun sorgulanmasını tartışma dışı bırakmaktadır.

12 Eylül 1980'den bugüne devletin otoriter biçiminin büyük ölçüde süreklilik gösterdiği kabul edilirse, neoliberal hegemonyanın da sorgulanması gerekecektir. Unutulmaması gereken gerçek, 1980' den itibaren Türkiye'de sınıf temelli bir hegemonyanın, Cumhuriyet tarihinde belki de ilk kez kurulmuş olmasıdır. Burjuvazinin sahiplendiği neoliberal politikalar demeti sayesinde hegemonik bir güç haline gelmesi tarihsel bir olgudur. Devletin baskı aygıtlarının da kullanılarak ama değişik mekanizmalarla toplumun rızasının sağlandığı, 2001'deki gibi krizlere rağmen, hatta krizlerle pekişerek, yaşanan her ekonomik krizden sonra bunu "fırsata çevirerek" sürdürülen bir hegemonya. Muhalif ama hegemonik söylemin krizlerin olağan karşılanmasına zemin hazırlayarak, bunların hegemonya bunalımına dönüşmemesinde kritik bir rol oynadığına kuşku yok. Baştan beri vurguladığımız gibi, söz konusu söylem ve içerdiği kurguların özellikle Gezi Direnişi sonrasında inandırıcılığını büyük ölçüde yitirmiş olması, bugün geldiğimiz noktayı bir hegemonya bunalımı olarak nitelememize el veriyor mu? Bu sorunun yanıtı henüz belli olmamakla birlikte, Gezi Direnişi'nden çıkarılabilecek önemli bir dersi, siyasi iktidarın dayatmacı politika ve uygulamalarına karşı direnilebileceğini, mücadele edilerek belli kazanımların (hukuki ve/veya toplumsal/kamusal alanın korunması, vb.) elde edilebileceğini göstermiş olduğunu hatırdan çıkarmamakta yarar var.

---

toplumla ilişkisinin anayasal çerçevesine meydan okuyuşa dönüştüğünde *devlet biçiminde bir kriz* ortaya çıkar (Clarke 1992). Ayrıntılı için bkz. Yalman 2002a.

2

AKP'Lİ YILLARDA HUKUK SİSTEMİNDE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERDEN PARÇALAR:

PİYASA DOSTU BİR HUKUKUN GELİŞTİRİLMESİ VE YENİDEN ÜRETİMİ

Ali Murat Özdemir

AKP hükümetleri bir taraftan demokrasi söylemini ustalıkla sahiplenip, demokratik toplumu ve seçim süreçlerini kucaklarken, bir taraftan da neoliberal hukuk reformu sürecinin tamamını tekelleştirmek için canla başla uğraşıyorlar. AKP'nin neoliberal reform gündemine bu kadar bağlı kalması esasen ekonomik büyüme ile özel mülkiyet haklarını ve sözleşmelerin icra edilebilirliğini koruma altına alma arasında doğrudan bir nedensel bağ ve/veya bağıntı olduğuna inanmasından kaynaklanıyor. Toplumda gelir eşitsizliği ve yoksulluk iyice artmasına rağmen bu ideoloji hâlâ muhafaza ediliyor. Hukuk reformu tekliflerini sunanlar, GSYİH'nin artışını gelişme olarak değerlendiriyor ("gelişme" terimi AKP jargonunda sermaye birikimi anlamında kullanılıyor). Hukuk reformunun tek işlevinin piyasanın çerçevesini inşa etmek olduğu düşünülüyor. Buna karşılık, piyasanın kurumsal çerçevesini çizmek gibi basit bir amaca bile henüz pek ulaşılamamış gibi görünüyor. Piyasa ölçütleriyle sınırlandığında bile anlaşmazlıkların çözümü hukukun biçimsel eşitlik ilkesiyle belirlenen nesnel kurallarıyla değil, örgütlü suç ve/veya yandaşlık, kayırmacılık ağlarının ve dini ağların belirleyiciliğinde kararlar üreten devlet aygıtlarının insafına kalmış durumda. Bu süreçlerde reformların yeniden bölüşüme yönelik, dolaylı ekonomik etkilerinin gündeme gelmemesi şaşırtıcı olmamalı. AKP iktidarının en azından son sekiz senesinde *eski düzen*'in başarısızlıkları etraflı-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ca eleştirildiği halde, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) ve/veya diğer uluslararası örgütlerin himayesinde halen teşvik edilen ekonomik programların o eski programlardan neredeyse hiçbir farkı yok. Öyleyse hukukun üstünlüğü ve demokrasi retoriği sahici bir değişim arzusunu temsil etmiyor.

Ekonomiyle ilgili karar alma sürecinde siyasetin etkisini ortadan kaldırmaya, demokrasiyi piyasa temeline dayanan ekonomik reformları sorunsuz bir biçimde uygulamaya koymanın vasıtasından ibaret bir yönetim teknolojisi olarak sınırlandırmaya çalışan AKP, genel yozlaşmanın ve yanaşma/yandaş ağlarının yayılmasına olanak sağlayan koşulları yarattı ve bu koşullardan fazlasıyla yararlandı. Bu bakımdan AKP iktidarı döneminde Türkiye'nin hukuk sisteminde yapılan değişiklikler ile *gelişmekte olan* ülkelerde yakın dönemde gözlenen değişikliklerin ve uluslararası örgütlerin tavsiye ettiği politikaların pek çok ortak yanı vardır. Hukuk sisteminde AKP reformları diye bilinen birçok değişiklik, özellikle de sosyal politikalarla ilgili olanlar, kaynakların piyasa temelinde tahsisini destekleyen kurumların yaratılmasına ve korunmasına yönelik Washington konsensüsü sonrası uzlaşımlara tekabül eder. Gelir eşitsizliğinin feci sonuçları düşünülecek olursa, AKP'nin yeni kurumlarla piyasa mekanizmasının olumsuz sonuçlarını hafifletemediği açıktır. Türkiye'de neoliberal kapitalizmi sağlama alma niyetiyle tasarlanan reformlar yeni sorun ve krizlere yol açmıştır. Sonuç olarak, neoliberal rasyonaliteyi dayatmak için hukuk alanında reform yapmak, Türkiye'deki demokratik kurumların meşruiyet zeminini sarsmıştır.

Bu metinde, Türkiye'nin hukuk sisteminde yapılan önemli değişiklikleri, ülke politikalarını belirleyenlerin, piyasanın randımanı için gerekli araçlar ile Türkiye'de demokrasiyi teşvik etmek için gerekli temeller arasındaki o hayati ayrımı yapmaması çerçevesinde ele alacağız. Demokrasiyi teşvik eden politikalar, sendikalara veya çalışanların (veya işsizlerin) kolektif temsilini artırmaya yönelik diğer örgütlere (yapısal biçimlere) demokratik haklar vererek halkın siyasi karar alma sürecine katkısını artırmayı gerektirir; ancak hükümet, esasen bireysel ve toplu iş hukukunun sağladığı hakları kasten zayıflatmayı tercih etmiştir. Kolektif haklar ancak girişimcinin (dolayısıyla piyasada işlerin yapılmasının) önünü tıkıyor hak ve özgür-

lükleriyle çelişmiyorsa desteklenmiştir. İnanç özgürlüğü ancak İslam dinine inanma hakkı ise desteklenir — başka bir dine inanma hakkı veya inanmama hakkını imkân dahiline sokan pratiklerin desteklenmesi söz konusu olduğunda ise böyle bir şeyden söz etmek zordur. Hem sağlık hem de eğitim hizmetlerinin üretiminde kamuya ayrılan pay aşırı derecede düşmüşken, büyük medya grupları yürüttükleri tartışmalarda sadece eğitim hakkına değinmekte, üstelik bunu da sadece üniversiteye başörtüsüyle girme hakkından veya kız çocukları arasında okuma-yazma oranının artmasını sağlamaya yönelik bir sosyal sorumluluktan ibaret bir meseleymiş gibi ele almaktadırlar. Bugün Türkiye'de herkes istediği herhangi bir şeye yatırım yapmayı veya o şeyi tüketmeyi tercih etmekte özgürdür. Buna karşılık hiç kimse, bir bütün olarak işçi sınıfının haklarını (bilhassa da ücret ve/veya kısıtlı ekonomik haklar dışındaki haklarını) iyileştirme amacıyla sistemi değiştirmeyi öneren bir birlik (veya sendika, dernek, vb.) oluşturma kapasitesinin kösteklenmemesini garanti altına alacak bir düzenleme bulamaz. Mevcut durumda Türkiye'de emek cephesinin ihtiyacı olan asıl şey, emekçi sınıfın tamamının (işçiler, öğrenciler, emekliler, işsizler) ortak taleplerini örgütleyerek toplumsal hayatın ideolojik, ekonomik, siyasi veçhelerini etkilemeye muktedir yeni bir toplumsal biçimdir. Bu yeni toplumsal biçimin hâlihazırda mevcut olan biçimlere burjuvazinin kolektif aklınca dayatılan engelleyici ve sınırlayıcı hükümlerden azade olması gereğini de belirtelim.

Bu metinde, piyasanın randımanı için gerekli araçlar ile Türkiye'de demokrasiyi teşvik etmek için gerekli temeller arasındaki hayati ayrımın gözetilmesiyle ilgili fiyasko boyutundaki hükümet isteksizliğini göz önünde bulundurarak, hukuka neoliberal düzeni destekleme rolü veren hâkim anlayışları değerlendireceğiz. Günümüzde bu hâkim anlayışlar yeni anayasa maddeleri ve kanunlar biçiminde, yani TBMM'nin düzenleyici faaliyeti aracılığıyla dışa vurulmaktadır. Ülke politikalarını yapanların *hukuki sorunu* çözmek için *keşfettiği* yollar (yani çeşitli hukuk reformu önerileri) mahkeme sisteminin yapısını değiştirmek, demokratik denetime tabi olmayan bağımsız idari otoritelere etkin düzenleme yetkisi vermek ve uluslararası önkoşullarla ilgili olarak, sosyal politikalar ve iş hukuku alanın-

da piyasa temelli *çözümleri* meşrulaştırmaktır. Bu *keşiflerin* sonucu topluma karşı piyasaları güçlendirerek ekonomik karar alma sürecini siyasetten ayırmak olmuştur. Ekonomik karar alma sürecini siyasetten ayırma *siyaseti*, sıkı bir denetim altında tutulan bir piyasa modelinin teşvik edilmesiyle tanımlanır (demokratik siyasi süreçlerde gördüğümüz meşrulaştırma burada söz konusu değildir). Sonuç olarak, hukuk, ekonomi ve gelişmeyle ilgili hâkim söylemler, piyasanın randımanı için gerekli araçlar ile demokrasiyi teşvik etmek için gerekli temeller arasındaki hayati ayrımı yapmaz. Bu metinde yapacağımız tahlile, Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) mevcut durumunu ortaya koyarak başlayacağız. Son on beş yıldır, AYM kararları uzun ve şiddetli siyasi ihtilaflara konu olmuştur. AKP kendisi tarafından tasarlanıp başarıyla hayata geçirilen kadrolaşma planının neticesi olan AYM ile ilgili hesaplarını tamamlamış değildir: Mahkemeler hiyerarşisinde yeni ve üst bir seviye yaratılacak ve (yakın geçmişte, AKP'nin kontrolü altındaki kurumlar tarafından seçilen yeni hâkimlerin göreve getirildiği) AYM bunun tepesine geçirilecektir. Hâlihazırda birinci derece mahkemeler ve temyiz mahkemelerinden müteşekkil olan iki kademeli yargı üç kademeli bir sisteme dönüştürülecektir. Adli yapıyı değiştirme mücadelesinin başlıca alanı haline geldiğinden, öncelikle AYM'nin yapısı ve işlevlerindeki değişiklikleri inceleyeceğiz. İkincisi, emekçilerin kolektif haklarının anayasal durumunu ele alacağız. Son olarak da sosyal politika reformuyla ilgili bir incelemeyle bu bölümü bitireceğiz.

Anayasa Mahkemesi

Anayasa Mahkemesi 1961 Anayasası'yla kurulmuştur. Hem 1961 Anayasası hem de halen yürürlükte olan 1982 Anayasası, genel mahkemelere meclisin çıkardığı kanunların anayasaya uygunluğunu belirleme yetkisi vermek yerine, kanunların anayasaya uygunluğunun denetimine ve belirlenimine tahsis edilmiş ayrı bir sistemi tercih etmiştir.[1] 1961 Anayasası, 1960'taki askeri müdahaleden son-

1. 1961'den önce, Türkiye'nin anayasa sisteminde benzer bir işlevi yerine getiren bir organ yoktu. 1921 ve 1924 Anayasalarının mantığının altında yatan başlıca ilke milli iradenin üstünlüğüydü. Milli irade TBMM'de vücut buluyor, mille-

ra tesis edilen Kurucu Meclis'in bir ürünüdür. Bu bakımdan yeni bir anayasanın oluşturulması İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası kamuoyunda hâkim eğilimin, *soyut* emeğin toplumun kurucusu kabul edilmesi temayülünün (emeğin anayasallaşmasının) bir sonucudur. Kurucu Meclis hükümetin ve TBMM'nin Anayasa'da bildirilen üstün hukuk ilkelerine uyması gerektiğini kabul etmekle, meclisin mutlak egemenliği üzerinde bir otorite tanımayan İkinci Dünya Savaşı öncesi egemenlik anlayışını dönüştürmüştür. Artık dünyadaki diğer liberal parlamenter sistemlerde olduğu gibi, hukukun evrensel prensipleri ilgili meclislerin iradesine set çekebilecektir — kuramsal da olsa. 1980 askeri darbesine ve 1982'de yeni bir anayasanın yürürlüğe girmesine rağmen, AYM varlığını devam ettirmiştir (gerçi birtakım reformlara tabi tutulmuştur). 1961 Anayasası gibi 1982 Anayasası da ordunun yönetimi ele geçirmesinin bir ürünüdür. Ancak 1961 Anayasası'ndan farklı olarak 1982 Anayasası, temel hak ve hürriyetlerin *suistimale* açık olduğu, dolayısıyla —neoliberal— düzenin esenliği bakımından zararlı olabileceği gibi genel bir düşünceye dayanır (Tanör 1998). Bu genel fikir, bütün dünyada emeğin anayasallıktan çıkarılması süreciyle, yani emekçilerin savaş sonrası kapitalizmin altın çağı denilen dönemde kazanılan kolektif haklarının reddine odaklanan söylem ve pratiklerin ürettiği toplumsal etkilerle tamamen uyumludur.[2] Emeğin önce üretim söylemlerinde, ardından endüstriyel ilişkiler alanındaki düzenlemelerde anayasallıktan çıkarılmasının (Hardt ve Negri 1994) bir sonucu olarak iş hukukunun koruyucu hükümlerini savunan güçlerin daimi geriletilmesi durumu, bugün AYM reformu olarak bilinen süreçle de bağlantılıdır.

---

tin vekillerinin iradelerinin üstünlüğü aracılığıyla ifade ediliyordu. Sonuç olarak bu ilke, hukukun evrensel ilkelerinin milli kanunlara üstün olduğu fikriyle uyumlu bir sistem tesis etmeye pek uygun değildi.

2. Kapitalizmin "altın çağı"ndaki düzenleme tarzına karakterini veren, hak esasına dayanan Keynesçi refah politikaları, sözgelimi işçilerin sendika kurma veya sendikalara üye olma, kamu hizmetlerinden (sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, vs.) yararlanma, işsizlik ödeneği alma, nispeten yüksek bir ücret elde etme haklarının tanınmasıdır. Sermaye birikimi rejimine göre, bu düzenleme tarzı sınıf temeline dayalı karşıtlığın hâkimiyetini, keza tüketim örüntülerindeki iniş-çıkışların artışını sağlama alır (Hardt ve Negri 1994).

AYM yasamayı çeşitli şekillerde kontrol eder; bununla beraber, yetkilendirildiği durumlarda temyiz mahkemesi gibi de hareket etme kabiliyeti vardır. Öncelikle TBMM'nin çıkardığı kanunların anayasaya uygunluğunu kontrol eder. AYM bu amaçla iki yola başvurur: iptal davası[3] ve anayasaya aykırılığın mahkemelerde ileri sürülmesi[4] Ayrıca kanun hükmünde kararnamelerin (KHK) anayasallığı, TBMM İçtüzüğü, Anayasa değişikliklerinin biçimsel açıdan kontrolü de AYM'nin yetki alanı içindedir.

Genelde, AYM'nin bir anayasa değişikliğini biçim değil de içerik açısından değerlendirmesine izin verilmez. Ancak Anayasa'nın 4. Maddesinde söz konusu kuralı berraklıktan mahrum eden bir hüküm bulunmaktadır: Anayasa'nın 1. Maddesi (devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hükmü), 2. Maddesi (Cumhuriyetin insan haklarına *saygılı*, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, laik ve sosyal bir devlet olması gibi nitelikleri) ve 3. Maddesindeki (ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olması, resmi dili, bayrağı, milli marşı, başkenti) hükümler değiştirilemez ve *değiştirilmesi teklif dahi* edilemez. Buna göre AYM herhangi bir değişikliği 1.-3. maddelere yönelik bir tehdit olarak değerlendirirse, *teklif edilemezlik* koşuluna aykırılık saptarsa, vereceği karar içeriği hedeflemeksizin içerik kontrolü haline gelebilecektir.

AYM'nin bu görevleri uygulama biçimi hararetli bir tartışma konusudur. Anlaşmazlığın kaynakları iki başlıkta sınıflandırılabilir:

3. Anayasa'nın 150. Maddesi iptal davasını şöyle düzenler: "Kanunların, kanun hükmündeki kararnamelerin, TBMM İçtüzüğü'nün veya bunların belirli madde ve hükümlerinin şekil ve esas bakımından Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'nde doğrudan doğruya iptal davası açabilme hakkı, Cumhurbaşkanı'na, iktidar ve ana muhalefet partisi Meclis grupları ile TBMM üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyelere aittir. İktidarda birden fazla siyasi partinin bulunması halinde, iktidar partilerinin dava açma hakkını en fazla üyeye sahip olan parti kullanır."

4. AYM meclisin çıkardığı kanunları kontrol etmek için Madde 152(1)'i de uygulayabilir: "Bir davaya bakmakta olan mahkeme, uygulanacak bir kanun veya KHK'nın hükümlerini Anayasa'ya aykırı görürse veya taraflardan birinin ileri sürdüğü aykırılık iddiasının ciddi olduğu kanısına varırsa, Anayasa Mahkemesi'nin bu konuda vereceği karara kadar davayı geri bırakır. Mahkeme, Anayasa'ya aykırılık iddiasını ciddi görmezse bu iddia, temyiz merciince esas hükümle birlikte karara bağlanır."

kültürel meselelerle ilgili kararlar ile (farklı sınıflar arasında ve "bir ve aynı" sınıf içerisinde tebarüz eden) sınıf gerilimleri/pozisyonları üzerinde doğrudan etkili olan kararlar. Kültürel meseleler bakımından üretilen kararlar, ikisi de devletin meşruiyetini ve ideolojisini eleştiren ancak reel neoliberal kapitalizmi sorgulamayan başlıca iki gerilim kaynağının etkisi altındadır. Buradaki gerilimler iki kimlik iddiasından, yani dini ideolojiler ve/veya Kürt meselesinden kaynaklanmaktadır. Anılan gerilim hem kültürel haklar ve demokratikleşmeyi ilerletme meselesini hem de sınıf temelli olmayan kolektif haklar ve ayrılıkçılık meselelerini içerir. Sovyet Bloğu'nun yıkılmasından sonra dünya sisteminde meydana gelen değişikliklere paralel olarak, bu durum son yirmi yılda iyice önplana çıkmış ve yeni biçimlere bürünmüştür. Dolayısıyla kültürel hakları, parti kapatmayı veya laiklikle ilgili meseleleri içeren her vaka, Türkiye'deki çok parçalı kamuoyu bakımından önem taşımaktadır.[5]

AYM'nin kültürel meselelerle ilgili kararlarının çoğu anılan tartışmaların tarafları açısından birer mücadele nesnesi haline getirilmiştir. 1 Mayıs 2007 tarihli o meşhur kararında AYM, seçim sürecinin başlatılmasının TBMM İçtüzüğü'nde belirtilen anayasal süreçlere aykırı olduğu gerekçesiyle, meclisin yeni cumhurbaşkanı seçiminde yürürlüğün durdurulmasına karar verdi. O dönem iktidarda olan AKP bu kararı iki şekilde kullandı. Birincisi, karara tepki göstererek erken genel seçim çağrısında bulundu. İkincisi, Anayasa'yı değiştirmek için bir adım attı, cumhurbaşkanlığı seçimini referandumla yeni bir prosedüre bağlayıp cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi maddesini oylamaya açtı ve bütün bunları da "sivil ve demokratik olan yeni bir Anayasa" şiarıyla yaptı. Ancak AKP'nin bu yeni "sivil ve demokratik Anayasası"nda, demokratik olmadığı aşikâr olan o %10'luk seçim barajıyla ilgili hiçbir değişiklik yapılmamıştı. Yine tartışmalı başka bir kararında AYM, AKP ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) yüksek öğrenimde başörtüsü yasağını kaldırmak için Anayasa'da değişiklik yapma önerisini, değiştirilemez

5. Konjonktüre bağlı olan AYM kararlarından başka, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AİHM) görülen davalar da farklı tarafların aynı yüzlerle temsil edildiği eleştirel tartışmalara kaynak olmuştur.

olan laiklik ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle reddetmiştir. Aynı sene, yani başörtüsüyle ilgili ret kararını verdiği 2008'de, AYM iktidardaki AKP'nin laikliğe aykırı faaliyetlerin merkezi haline geldiği gerekçesiyle cezalandırılması kararına beklenilenden düşük bir müeyyide tatbik etmek suretiyle imza atmıştır. Keza 2009'da AYM Kürt milliyetçisi Demokratik Toplum Partisi'nin (DTP) kapatılmasına karar vermiş, bu partinin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü hedef alan faaliyetlerin merkezi haline geldiğini ifade etmiştir.

Daha yakın bir tarihte, yani 7 Temmuz 2010'da, AYM iktidardaki AKP'nin mevcut Anayasa'nın 26 maddesinde reform yapmayı öngören kanun taslağının 12 Eylül 2010'da referanduma sunulacağını ilan etmiştir. Referandumda kabul edilen iki önemli maddeyle birlikte, AYM ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK hâkim ve savcıların idaresinden, sözgelimi aday gösterilmesinden, terfisinden, vb. sorumludur) yeniden yapılandırılmıştır.[6] Sivil toplum kuruluşları ve muhalefet partilerinin tekrar tekrar, her değişikliğin ayrı ayrı oylanması çağrısı yapmalarına rağmen AKP'nin paketinin tamamını tek bir "evet/hayır" oyuna sunmakta ısrar etmesi, önerilen diğer değişikliklerin reform paketine göstermelik olarak, sırf demokratik görünsün diye eklendiğine delalettir.[7] Kabul gören değişiklik önerileri sayesinde AYM ve HSYK'daki koltuk sayısını artırma işini de aradan çıkarmak hedeflenmiştir. Nitekim Cumhurbaş-

6. AYM'nin hükmü ilk reform paketindeki 16. ve 26. maddeleri, yani AYM ve HSYK üyelerini seçme sürecini yeniden tanımlayan maddeleri değiştirmiştir. İlk reform paketine göre Cumhurbaşkanı AYM'ye iktisat ve siyaset bilimi geçmişi olan olan uzmanları atayabilecekti. AYM bu teklifi iptal etti. HSYK ve AYM üyelerinin şimdiki gibi üç aday yerine tek bir aday seçmesine olanak sağlayacak bir hükmü de iptal etti.

7. Değişikliklerden biri bir ombudsmanlığın kurulmasını gerektiriyordu, ancak yeni ombudsman özerklik garantisine sahip değildi. Keza kadınlara pozitif ayrımcılıkla ilgili fıkra da hükmün önceki halinden sadece retorik açıdan farklıydı. Devlet çalışanları toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahip artık, ama grev hakları yok. Askeri mahkemelerin otoritesi biraz budandı ama yetkilerinin özüne pek dokunulmadı. Askeri rejimin (1980-1983) bütün aktörlerine yargı muafiyeti sağlayan geçici 15. Madde ilga edilmiştir. Ancak bu fıkranın ilgası generallerin hukuki konumları üzerinde –ne yazık ki– etkili olmayacaktır çünkü bu bir mesuliyetsizlik fıkrasıdır. Muhalefetin bu hükmü biraz daha keskinleştirme önerisi AKP'nin başkanları tarafından reddedilmiştir.

kanı ve TBMM bu kurumlara atanacak yeni hâkimleri seçme yetkisine sahip olmuştur.

AYM'nin sınıflar arasında ve belli bir sınıf dahilinde gelir dağılımını doğrudan etkileyen kararları, kültürel meselelerle ilgili kararları kadar kamusallaşmamıştır. Kültürel meselelerle ilgili kararlara yöneltilen itirazlar esasen sermaye gruplarının dergilerinden, kitapçıklarından ve basın açıklamalarından takip edilebilir. Büyük sermaye gruplarının sahibi olduğu gazeteler ve TV kanalları AYM'yi genellikle kültürel meselelerle ilgili kararları üzerinden eleştirir. 2006'da verdiği 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'yla (SSGSS) ilgili karara dek, AYM kararlarının çoğunda değiştirilemez bir ilkeye, gelir dağılımında doğrudan etkili olan sosyal devlet ilkesine atıfta bulunmuştur.[8] Dolayısıyla AYM'nin 15 Aralık 2006'da verdiği 2006/112 Sayılı Karar'da sosyal devlet ilkesine atıfta bulunmaması, halbuki sosyal güvenlikle ilgili kanunları Anayasa açısından değerlendiren önceki içtihatlarında bu ilkeye pek çok kereler gönderme yapmış olması önemlidir. Gelgelelim yavaş yavaş rotasını değiştirip kararlarında (yoğun bir biçimde) piyasa dostu bir yol izlemeye başlaması, AYM'nin yine eskisi gibi devletçi ve sosyal demokrat bir tavır takınacağından şüphe duyan burjuvazinin öfkesini dindirmeye yetmemiştir.

Buna karşılık AYM 4447 Sayılı neoliberal emeklilik reformuyla ilgili olarak 1999'da verdiği kararda sosyal devlet ilkesine atıfta bulunmuştur. Bu kanun, sistemi neoliberalleştirmeye yönelik daha kapsamlı bir reformun ilk aşamasıdır. Dahası, 1999 reformunun asıl amacı, fayda sağlama dönemini kısaltarak, yeni müşteri arayışındaki özel emeklilik güvencesi şirketlerini desteklemektir. Bunun için asgari emeklilik yaşı kadınlarda 58'e, erkeklerde 60'a yükseltilmiştir. Şubat 2001'de AYM, kanunun geçiş döneminde emeklilik yaşını

8. 15 Aralık 2006 tarihli ve 2006/112 Sayılı Kararında AYM, devlet memurlarının emekliliğiyle ilgili hükümlerin diğer çalışanlarınkinden farklı bir biçimde düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Mahkeme bu ifadeye dayanarak 5510 Sayılı Kanun'un devlet memurlarını ve diğer sigortalı çalışanları kapsayan hükümlerinin yürürlükten kalkması gerektiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla emeklilik imkânlarını çalışanların tamamı için tek bir tüzükte ele almaya yönelik girişimler en azından şimdilik hükümsüz hale gelmiştir.

tedricen artırma planının eşitlik ve sosyal devlet ilkelerini, dolayısıyla da belli yaş gruplarındaki işçilerin anayasal haklarını ihlal ettiğine hükmetmiştir. Sonuç olarak, emeklilik yaşını kabaca her sene bir yaş artırmak ve böylece başlangıçta yapılan yaş artışı planının etkisini büyük ölçüde azaltmak için geçiş dönemi 2020'ye kadar uzatılmıştır.

AYM emekçilerin kolektif haklarını ve diğer hakları korumak için pek çok durumda sosyal devlet ilkesinin yanı sıra Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS)[9] de başvurmuştur. AİHS'ye yapılan ilk atıflardan biri AYM'nin 1967 tarihli ve 1967/29 Sayılı Kararı'nda görülebilir. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) açtığı bir davanın vesile olduğu bu örnekte, AYM 274 Sayılı Sendikalar Kanunu'nun Anayasa'ya aykırı olduğuna ve AİHS'nin 11. Maddesinde belirtilen barışçı olarak toplanma özgürlüğüyle çeliştiğine hükmetmiştir.

Sosyal hakların korunması AYM ile sınırlı değildir. 1992'de yapılan eski bir AİHS atfında Danıştay Birinci Daire, Başbakanlığın bir sorusu üzerine, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 87 ve 151 Sayılı Sözleşmelerinin onaylanmasının Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'yla bağdaştığını ilan etmiştir (Karar No. 147). Bu karar AİHS'nin 11. Maddesine ve Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı'nda belirtilen ayrım yapılmaksızın herkesin sosyal ve ekonomik haklardan yararlanma hakkına atıfta bulunur.

AYM özelleştirme sürecine sekte vurmakla suçlanmıştır hep. 1990'ların ortalarına dek, başa geçen hükümetler özelleştirmeyi yasal araçlarla (sözgelimi KHK'larla) yürütmeye çalışmış, Bakanlar Kurulu'na Kamu İktisadi Teşebbüsleri'ni (KİT) özelleştirme yetkisi verilmiştir. 1990'da IMF, hükümetin özelleştirmeyi hızla hayata geçirmeye yönelik girişimlerini yine IMF'nin Türkiye'de özelleştirme için koyduğu hedefleri karşılayacak şekilde tasarlamıştır. Bu doğ-

9. Türkiye AİHS'yi 4 Kasım 1950'de imzalamış ve 18 Mayıs 1954'te kabul etmiştir. Sözleşme aynı gün yürürlüğe girmiştir. 1987'deki başarısızlıkla sonuçlanan üyelik başvurusundan hemen önce, Türkiye AİHM'ye bireysel başvuru hakkını kabul etmiştir. 1990'da Avrupa Adalet Divanı'nın yetki alanını şerh düşerek kabul etmiş ama 1992'de bu şerhleri de kaldırmıştır. Türkiye ayrıca AİHM 11. Protokol'ü kabul etmiş, Sözleşme'nin 1997'deki eski izleme mekanizması yerine tam zamanlı bir mahkeme tesis etmiştir.

rultıda, özelleştirmeyi hızlandırmak için pek çok KHK çıkarılmıştır. Türkiye'deki sistemde, KHK'ların amacını, kapsamını, ilkelerini, kullanma süresini tanımlayan yetki kanunları vardır. AYM 1994'te 3987 Sayılı yetki kanununa itiraz etmiştir.[10] Özelleştirme sürecinin KHK'lar temelinde yürütülemeyeceğini belirterek bunu kanun çıkararak yapmayı teşvik etmiştir.

AYM bu hükme varırken gerekçesi 3987 Sayılı Kanun'un Bakanlar Kurulu'na neredeyse sınırsız bir KHK çıkarma yetkisi vermesidir. Buna ek olarak, AYM stratejik bir değere sahip (telekomünikasyon ve elektrik gibi) kamu hizmetlerinin kontrolünün yabancılara devredilmesinin Anayasa'ya aykırı olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Dahası, AYM doğal tekelleri özelleştirmenin olsa olsa özel tekeller yaratacağını belirtmiştir. AYM'ye göre, tekel kaçınılmaz olduğunda, devlet gözetimi ve kontrolü için ne gibi tedbirler alınacağını göstermek gerekir. Dolayısıyla AYM, özelleştirme sürecinin yürütme ve idare düzeylerinde daha az takdir ve daha çok kanuni kesinlik içerecek şekilde yapılması yönünde bir tercih ortaya koymuştur. AYM'nin bu kararı, özelleştirmelerle stratejik teşebbüslerin kontrolünde çoğunluk avantajını kaybedecek olan hükümetleri "imtiyazlı hisse senetleri" çıkarmaya sevk etti. Bu tür hisse senetleri, stratejik değer taşıyan kamu hizmetleriyle ilgili kritik kararlarda hükümete söz hakkı ve onay yetkisi verecekti. Kararın başka bir sonucu da piyasa gücünün istismar edilmesini önlemek için gerekli tedbirlerle ilgilidir. Piyasa gücünün istismar edilmesini önlemek için, doğal tekellerin özelleştirilmesini düzenleyen bir çerçeve gerekli hale getirilmiştir.

4046 Sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun 24 Kasım 1994'te, ekonomik krizin ağır şartlarında kabul edilmiştir. Halka yapılan propagandalarla, KİT'ler Türkiye ekonomisindeki bütün musibetlerin kaynağı, örneğin işsizlik ve enflasyonun bile nedeni ilan edilmiştir. KİT'lerin özelleştirilmesinin Türkiye'nin ekonomik sorunlarının çoğunu çözeceği iddia edilmiştir.[11] 4046 Sayılı Kanun'da başka değişiklikler de yapılmış, pek çok maddesi AYM'nin önü-

10. Hükümet 3987 Sayılı Kanun'a dayanarak tazminat planı, keza örgüt meseleleriyle ilgili beş KHK çıkarmıştır.

ne çıkarılmıştır. AYM kanunun bazı maddelerini iptal eden bir kararında, değer tespiti ve ihale usullerinin ayrıntılarının belirlenmesi işinin idari birimlere bırakılamayacağı ifade edilmiş, bunların ayrıntılarının yasalarla belirlenmesi talep edilmiştir. 1997'de 4243 Sayılı Kanun'un kabul edilmesi de AYM'nin özelleştirmeyle ilgili kaygılarının bir uzantısıdır. AYM'nin Anayasa yorumlarıyla az çok tutarlı olan *uygulanabilir* bir özelleştirme politikasının kanuni zemini 1990'ların sonlarında tesis edilmiştir. Gelgelelim fiili özelleştirme süreçleri tekrar tekrar hararetli tartışmalara konu olmuştur. AYM kararlarını destekleyenler, kanunlara aykırı bir biçimde özelleştirilen KİT'lerin hukuki durumunun yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu savunma salt iddia düzeyinde kalsa bile Rusya'daki talanı "küçük felaketlerle" hafifletilen uluslararası sermaye çevreleri için rahatsız edicidir. Arka arkaya iktidara gelen hükümetler ve sermaye grupları, içtihatının fiili içeriğine doğru dürüst bir atıfta bulunmaksızın, AYM'yi [neo-]liberalleşme süreci önünde engeller oluşturmakla itham etmişlerdir.

Şimdi de AYM'nin yapısı tartışma konusu. Hükümetin AYM'nin üyelik yapısını değiştirmeye, *uygun* üyelerin TBMM (yani TBMM'deki en güçlü parti) ve Cumhurbaşkanı tarafından seçilmesine yönelik Anayasa değişikliği teklifi 12 Eylül 2010'da referandumla oylanmış ve kabul edilmiştir. AKP hükümeti üye kaynaklarını genişletmenin AYM'yi demokratikleştireceğini savunmuştur. Gelgelelim Seçim Kanunu'nda %10'luk bir seçim barajı esası benimsenmiştir. Yani AYM'yi üyelik kaynaklarını genişleterek demokratikleştirmek sahiden isteniyorsa, bu barajın düşürülmesi gerekir, çünkü öneriye göre TBMM ve Cumhurbaşkanı AYM'nin sırasıyla 2 ve 3 üyesini çeşitli devlet kuruluşlarının önereceği adaylar arasından seçecektir. Ancak Cumhurbaşkanı'nı halk seçecek olmasına rağmen, Cumhurbaşkanlığına kimin aday olacağı TBMM tarafından belirlenecektir.[12]

11. Bu kanun prensipte yeni bir fikir ortaya koymamıştır. Önceki Kamu Ortaklığı İdaresi'nin (KOİ) adı değiştirilerek Özelleştirme İdaresi yapılmıştır. Hangi kuruluşların özelleştirileceğini, özelleştirmenin usullerini belirlemek, satışı sonlandırmak gibi özelleştirmeyle ilgili yetkiler Özelleştirme Yüksek Kurulu'na (ÖYK) veriliyordu. ÖYK Başbakan, Devlet Bakanı, Özelleştirmeden Sorumlu Bakan, Maliye Bakanı, Sanayi ve Ticaret Bakanı'ndan oluşacaktı.

Ayrıca Siyasi Partiler Kanunu parti başkanlarına muazzam yetkiler vermekte, parti üyelerinin kendi iradeleri doğrultusunda hareket etmelerine imkân tanımamaktadır. Bugün, milletvekili adaylarının seçiminde parti başkanı belirleyici bir rol oynamaktadır. Türkiye'de hakiki bir parlamenter demokrasi tesis etmenin önündeki başlıca engeller hiç kuşkusuz seçim barajı ve Siyasi Partiler Kanunu'nun hiç de demokratik olmamasıdır. Anılan tabloya polisin yetkileri, terörle mücadele, dernekler, sendikalar ve vakıflar hakkındaki yasalar, toplu gösteri mevzuatı ve sair düzenlemeyi de eklemek gerekir. Bu bakımdan, günümüzdeki Anayasa değişiklikleri en dar anlamıyla —bile— demokratikleşmeye yönelik öneriler değildir, daha ziyade (AKP'nin bugün artık yalnızca bir kısmını temsil ettiği) Türkiye burjuvazisinin himayesinde AYM'yi neoliberalleştirmenin bir yolu olarak değerlendirilebilir.

Emeğin Kolektif Haklarının Anayasal Durumu

Türkiye'de sendikal haklarla ilgili sıkıntılar esasen emekçilerin kolektif haklarının Anayasa'daki formülasyonundan kaynaklanıyor.[13] Bu altbölümde, sendikal haklar alanındaki başlıca problemin Anayasa'nın ilgili maddelerinde yattığını savunacağız. Dolayısıyla hükümetin Ulusal Program'ın üçüncü taslağındaki iddialarının aksine,[14]

12. 2007'de yapılan değişikliklere göre, Cumhurbaşkanı yirmi milletvekilinin yazılı teklifle gösterdiği adaylar arasından halk tarafından seçilir. Ayrıca, en son yapılan milletvekili genel seçimlerinde geçerli oylar toplamı birlikte hesaplandığında yüzde onu geçen siyasi partiler ortak aday gösterebilir (Anayasa'nın 101. Maddesi).

13. 1982 Anayasası Türkiye'de işçilerin kolektif haklarının ortadan kaldırılmasının anayasal güvence altına alınmasına iyi bir örnektir. 1982 Anayasası ve müteakip kanunlar, Türkiye'nin neoliberal dünya düzenine eklemlenmesinin önünde duran her türlü fiili ve/veya potansiyel engelin ortadan kaldırılmasında son derece işlevsel bir rol oynamıştır. Bu bakımdan, sendikasızlaştırma sürecinin örneklediği gibi, işçilerin kolektif haklarının tasfiyesi küresel ölçekte neoliberal politikaların ayrılmaz bir parçası olmuştur (küresel ölçekteki neoliberal politikaların işleyişini ele alırken sendikasızlaştırma süreci üzerinde duran iki çalışma için bkz. Hyman 2004, Munck 2002).

14. Türkiye hükümeti Avrupa Birliği Müktesebatı'na uyum için Ulusal Program'ın üçüncü taslağını duyurdu. İlk iki taslak sırasıyla 2001 ve 2003'te sunulmuştu. Medya gelecekte sendikal haklar alanında meydana gelecek gelişmelerin

emeğin kolektif haklarında etkin reformlar yapmaya yönelik her ciddi girişime ancak Anayasa'nın ilgili maddelerine itiraz ederek başlanabilir. Ayrıca işçi haklarını ve sendikal hakları Avrupa Birliği'ne ve/veya uluslararası standartlara uygun hale getirmek için hiçbir şey yapılmamıştır. Değişikliklerin çoğu sadece taslak biçimindedir. Bu durum, Türkiye'nin bir ihtimal olarak AB'ye katılımını hızlandırmak için, diğer hukuki düzenlemelerin değişikliklerle son şekli verilerek vakit kaybetmeksizin standartlara uygun hale getirilmesiyle tezat oluşturmaktadır.

Aslına bakılırsa, 1999'da alınan bir kararla AB üyeliğine adaylık statüsü kazanmasından bu yana, Türkiye'nin pek çok anayasal ve hukuki reformu demokrasiyi güçlendirmek, hukukun üstünlüğünü sağlamak ve insan haklarını korumak amacıyla kabul ettiği iddia edilmektedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Yeşilyurt-Gündüz'ün de öne sürdüğü üzere bu reformlar, "Washington konsensüsü sonrası uzlaşımlar" diye bilinen ilkelere paralel olarak piyasaları korumanın yollarını arayan uluslararası örgütlerin verdiği tavsiyelerle de uyumludur. Anayasa'nın birçok maddesinde değişiklik yapılmış ve Anayasa'yı değiştirmeye yönelik pek çok girişimde bulunulmuş olmasına rağmen, ne iktidardaki AKP ne de muhalefet partileri tarafından yapılan öneriler Anayasa'nın iş hukukuyla ilgili maddelerinin, yani 51., 53. ve 54. maddelerin özünü değiştirmeye girişmemiştir. Yakın dönemde Anayasa'nın ilgili maddelerinde bazı ufak tefek değişiklikler yapılmışsa da, emek cephesinin kolektif haklarıyla ilgili başlıca bölümler, işçi sınıfı ve müttefiklerini hedef tahtasına yerleştiren 1980 darbesinin kurumsal eseri olarak dokunulmaksızın durmaktadırlar hâlâ. Bugün Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın işçilerin kolektif haklarını düzenleyen maddeleri ile Batı Avrupa devletlerinin anayasalarındaki ilgili maddeler arasında büyük uyuşmazlıklar vardır (Özdemir 2006).

---

bir işareti olarak gördüğü üçüncü taslağı göklere çıkarıyordu. Bu taslak devleti sendikalar, sendikal haklar ve grevlerle ilgili mevcut kanunları değiştirecek kanun teklifleri yayınlamak üzere hazırlıkları başlatmaya sevk ediyor. Gelgelelim kanun teklifleri, grev hakkı gibi sendikal haklar alanında kayda değer bir değişikliğe yol açacak gibi görünmemektedir. Ulusal Program'ın üçüncü taslağı için bkz. www.abgs.gov.tr/index.php?p=42260&l=2.

1982 Anayasası'nın 51.-54. maddeleri emekçilerin kolektif haklarıyla ilgilidir. Sendika kurma, sendikalara üye olma hakkı ve bununla ilgili kısıtlamalar 51. Madde'de tanımlanmıştır. Ancak bu maddede "işçi" tanımı yapılmamıştır. Örgütlenme hakkına yönelik ihlallerin kaynaklarından biri budur. Örneğin hükümetler Anayasa' daki ifadelere dokunmaksızın, meclisin çıkardığı ilgili kanunlarda kısıtlayıcı *işçi* tanımlarına başvurarak, örgütlenme hakkına müdahale edebilirler. Bugün Türkiye'de emek cephesine kapsamlı bir işçi tanımı, emeklileri, öğrencileri ve işsizleri de sendikal örgütlenmeye dahil eden bir tanım lazımdır. İşçi tanımının dar tutulması Anayasa'nın 90. Maddesi ile ironik bir çelişki oluşturur: "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."[15] Kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 1966 tarihli Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne göre kolektif ve şahsi çıkarlarını korumak için herkesin sendika kurma hakkı vardır. Günümüzde, her ne kadar mahkemelerin hükümleri aksini söylese de,[16] "emekli bir işçinin ve/veya işsiz birinin neden sendika kurma veya sendikalara üye olma hakkına sahip olmaması gerektiği" sorusunun açık veya tatmin edici bir cevabı bulunmamaktadır.

Dahası, 51. Madde'nin ilk paragrafında, sendikaların faaliyetlerinin sadece üyelerinin ekonomik ve sosyal haklarıyla sınırlandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Ancak bu ifade, işçilerin siyasi hakları ekonomik ve sosyal haklarından/çıkarlarından ayrı düşünülemeyeceği için, bir hayli sorunludur. Yukarıda sözünü ettiğimiz tür-

15. Ekim 2004'te AKP hükümeti Avrupa Sosyal Şartı'nın revize edilmiş halini imzalamıştır. Hükümet buna şerh düşmüş, meclis de işçi haklarını düzenleyen maddeleri onaylamayı reddetmiştir.

16. 9 Ekim 2007'de Ankara 17. Asliye Hukuk Mahkemesi (Yargıtay Başkanlığı'nın emrine uyarak) Anayasa'nın 51. Maddesine dayanarak Türkiye Kamu Emeklileri Sendikası'nın (Türk Emekli-Sen) kapatılmasına karar verdi. Ancak bu karar ne Türkiye'nin AB katılım müzakerelerindeki konumunu zayıflattı, ne de Avrupa emek çevrelerinde yankı buldu.

den bir başka ironi de ILO'nun 87 Sayılı Sendika Özgürlüğüne ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına İlişkin Sözleşmesi'nde görülmektedir. Çünkü yine Türkiye tarafından kabul edilen bu sözleşmenin 3. Maddesine göre, "çalışanların ve işverenlerin örgütleri tüzük ve iç yönetmeliklerini düzenleme hakkına sahiptir" ve "kamu makamları bu hakkı sınırlayacak veya bu hakkın yasaya uygun şekilde kullanılmasına engel olacak nitelikte her türlü müdahaleden sakınmalıdırlar".[17] Yine bir o kadar önemlisi, sendikalar sadece kendi üyelerini, yani mevcut durumda bir iş akdiyle bilfiil çalışan üyelerini temsil etmeye zorlanamaz. Sendikalar —bir dereceye kadar— kolektif bir bütün olarak işçi sınıfını, emeklilerin, işsizlerin ve çeşitli statülerdeki bilfiil çalışanların tamamını temsil eder.

Toplu iş sözleşmesi hakkı 53. Madde'yle düzenlenmiştir. Bu maddenin ilk paragrafına göre, toplu iş sözleşmeleri işçi ve işverenlerin karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenler. Maddenin 3. paragrafına göre memurlar ve diğer kamu görevlileri toplu sözleşme yapma hakkına sahiptir. Ancak sonraki paragraflarda sorun vardır. Örneğin 4. paragrafta, toplu sözleşme yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde, memurların ve diğer kamu görevlilerinin grev yapma hakkına sahip olmadığı açıkça belirtilmiştir. Bu konumlarda bulunan kişiler için tek çıkar yol, hükümet ile kamu görevlileri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için kurulmuş olan Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na başvurmaktır. Ayrıca bu 4. paragrafta, Hakem Kurulu'nun hükümet tarafından Meclis'in çıkardığı kanunlarla kurulması gerektiği belirtilmiştir. 2010'da değişiklik yapılmadan önce, memurlar ve diğer kamu görevlileri ilgili idari organla görüşme yapma hakkına sahipti. Uyuşmazlık durumunda memur ve diğer kamu görevlileri sendikalarının yapabileceği yeğâne şey bir metin oluşturarak Bakanlar Kurulu'nun duyarlılığından medet ummaktı; uyuşmazlığın nasıl bir

17. Bu mesele akla hemen öğretmenlerin Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası'nı getiriyor. Herkesin kendi anadilinde eğitiminin gerekli olduğunu savunduğu için bu sendika her daim yoğun bir baskı gördü. Yetkililer eğitimde anadilin önemini vurgulayan iptal edilmiş bir fıkraya dayanarak sendikayı kapatmak için çok uğraştılar, halbuki sendikanın talep ve formülasyonu uluslararası insan hakları yasalarıyla tamamen bağdaşıyordu.

uyuşmazlık olduğunun hiçbir önemi yoktu. 2010'da 53. Madde'de yapılan değişikliğin yeniliği buradan geliyor işte. Memurlar ve diğer kamu görevlileri üyeleri hükümet tarafından seçilen ve mutlak kararnameler çıkarma yetkisine sahip bir Hakem Kurulu'na başvurabiliyor artık. Son olarak, 53. Madde'nin son paragrafıyla, toplu iş sözleşmelerinin içeriği ve kapsamını belirleme konusunda hükümete muazzam bir yetki veriliyor. Bu paragrafta ayrıca, toplu sözleşme hakkının istisnalarının, toplu iş sözleşmesinden kimlerin yararlanacağının, sözleşmenin yapılma şekli, usulü ve yürürlüğünün kanunla düzenleneceği ifade ediliyor.

Anayasa'nın 54. Maddesi grev hakkını düzenlemeye yöneliktir. Ancak her şeyden önce, maddenin ilk paragrafında, söz konusu uyuşmazlık toplu iş sözleşmesi sürecinden kaynaklanmadığı takdirde işçilerin grev yapma hakkına sahip olmadığı açıkça belirtilmiştir. Yani işveren toplu iş sözleşmesinden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmekten vazgeçtiği takdirde, işçiler bu ihlale dayanarak grev yapma hakkına sahip değildir. Bir toplu iş sözleşmesinin sonucunun uygulamasından ayrı olduğu Anayasa'da açıkça belirtilmiştir. Başka bir deyişle, Türkiye'de işçiler ancak toplu iş sözleşmesi sırasında bir uyuşmazlık çıktığı takdirde grev yapabilir. İşvereni sözünü tutmaya zorlamak için, siyasi gerekçelerle, dayanışma amacıyla (diğer işçileri desteklemek için) grev yapamazlar. Tekrar edelim: Sadece ve sadece toplu iş sözleşmesi sırasında bir uyuşmazlık çıkması halinde greve gidebilirler. Dolayısıyla bu madde, grev hakkını düzenlemek şöyle dursun, tanımamaktadır.

Bugün, grevleri düzenleyen mevzuata göre, ilgili sendikanın grevi başlatmak için gerekli çoğunluğa sahip olduğunu kanıtlaması gerekmektedir. Bir itiraz halinde, uyuşmazlık bir mahkeme tarafından değerlendirilmek zorundadır. Genelde, böyle bir davanın sonuçlanması bir yıldan uzun sürmektedir. Ayrıca, Türkiye'deki hukuk sisteminde bir işçiyi işten çıkarmak nispeten daha kolaydır. Dahası, sendikalaşmayı zayıflatmanın başlıca aracı olan kayıtdışı çalışma aşırı düzeyde yaygındır (%50'den fazla). Kısacası, işveren sendikalı işçiyi kovmak ve işyerindeki çalışanlara boyun eğdirmek için her türlü imkâna sahiptir. Bir grup işçinin her şeye rağmen bu koşullarda bir grev başlatmayı başardığını düşünün. Hemen sevin-

memek ve dahi çok dikkatli olmak zorundadırlar. 54. Madde'nin 2. paragrafına göre, grev haklarını "iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde" kullanamazlar. Bu işçiler hâlâ grev yapmaya kararlılarsa, Anayasa işçilere grev planlarının "grev ve lokavtın yasaklanabileceği veya ertelenebileceği haller ve işyerlerini" düzenleyen kanun kapsamında olup olmadığını tespit etmeleri gerektiğini hatırlatır. Eğer bu kanun kapsamındaysa, "uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulu'nca *ertelemenin* sonunda" çözülecektir ve "Yüksek Hakem Kurulu'nun kararlarının kesin ve toplu iş sözleşmesi hükmünde olduğu" unutulmamalıdır. Erteleme edimi, erteleme süresinin nihayetinde ertelenen şeyin (grevin) tekrar başlatılabilmesini gerektirirken, Yüksek Hakem Kurulu kararının kesin ve toplu iş sözleşmesi hükmünde oluşu, Türkçemizin anlam üretme kapasitesine vurulmuş bir darbe gibi durmaktadır. Bu koşullarda, siyasi nedenlerle, dayanışma amacıyla yapılan grevler ve lokavtlar, işyeri işgalleri, iş yavaşlatmalar ve diğer engelleme biçimlerinin hepsi kanunsuz olacaktır.

Esefle karşılanacak bir durumdur bu, çünkü Türkiye Avrupa Birliği müzakerelerinde sınırlı bir ilerleme kaydettiği halde, toplu iş sözleşmeleri alanında kayda değer bir ilerleme sağlayamamıştır. Dahası, içtihat toplu iş sözleşmelerine 2001 krizi öncesinde olduğundan daha düşman bir hale gelmiştir. AKP'nin 2003 tarihli ve 4857 Sayılı "esnek" İş Kanunu, teknik işbölümü alanında mevcut işçi haklarına ağır bir darbe vurmuştur. Ancak darbe yetersiz kabul edilmiş olmalı ki adı geçen kanun her geçen sene yapılan eklemelerle daha da esnek hale gelmiştir. Türkiye'de geçerli iş hukukunun zaten zayıf olan uluslararası standartlara bile uymadığı açıktır. Daha da önemlisi, kanunların uygulanması hâlâ bir hayli sorunlu görünmektedir (Eroğul 2005; Sabuncu 2007). Bütün bunlara bir de üyelerinin topluca işten çıkarılması, şaibeli davalar ve sendika başkanlarının tutuklanmasıyla sendikaların örgütlenmeye yönelik çabalarının engellenmesini eklersek, Türkiye'de sendikal hakların Anayasa'nın koruması altında olduğunu söyleyemeyiz. Kabul edilir düzeyde bir anayasal korumadan bahsedebilmemiz için örgütlenme, grev ve toplu iş sözleşmesi haklarının —en azından— AB standartlarıyla ve ILO sözleşmeleriyle uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir. Dola-

yısıyla Türkiye'de endüstri ilişkileri alanında biraz olsun olumlu bir değişikliğin meydana gelebilmesi için, örgütlenme ve toplu iş sözleşmesi haklarının önündeki başlıca engellerin ortadan kaldırılması elzem görünmektedir. Örgütlü işçilerin siyasi süreçlerde söz sahibi olması ancak hukuki kısıtlamalar kaldırıldıktan sonra mümkündür. Başka bir deyişle, sendikalar işçilerin toplu taleplerini örgütleyerek bir dönüşüm kapasitesi haline getireceği varsayılan örgütlerse, yasal kısıtlamalarla ve/veya iktidar çevrelerine ödün vermeye zorlanmak suretiyle bu işlevlerini büsbütün kaybetmemelidirler. En ilkel kapitalist sistemlerde bile daha uygun kolektif hak düzenlemeleri bulunabilir.

Sosyal Güvenlik Reformu

2002'de iktidara geldiğinden beri AKP Türkiye'deki sosyal güvenlik yapısının dokusunu geri dönüşü olmayan bir biçimde değiştirdi. "Sosyal güvenlik reformu" adı altında sosyal güvenlikte anayasal, kurumsal ve hukuki değişiklikler yaptı. AKP iktidarı döneminde sosyal güvenlik reformunu şekillendiren üç eğilim varlıklarını kuvvetlendirerek sürdürdü. Devlet refah sağlama konusunda geri çekildi, esnek çalışma muazzam bir biçimde arttı ve sosyal güvenlik araçları piyasaların refah üretimindeki rolünü şekillendirmek üzere elden geçirildi (Arın 2002). Bu reform neoliberalizmin toplumu yeniden yapılandırma anlayışının öncülleriyle olduğu kadar dinsel muhafazakârlıkla da uyumluydu.[18] Coşar ve Yeğenoğlu'nun neoliberalizmin toplumsal uzamı toplumsal cinsiyet ilişkileri bakımından düzenlemesine ilişkin çalışmalarında (2009) izah ettikleri üzere, muhafazakârlık sosyal hizmetlerin hayır işleriyle özdeşleştirilmesi, keza ailenin sosyal politikaların başlıca kurumu olarak tanımlanması yoluyla ortak taleplerin ortadan kaldırılmasında etkili olmuştur. AKP 2007 genel seçimlerinden daha da güçlü çıkmış, "böylece sosyal güvenlik reformuna" devam edebilmiştir. Bu altbölümde, Türkiye'de sosyal güvenlik reformunun başlıca dayanaklarına değineceğiz.

18. Bkz. Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki çalışması.

1990'ların sonlarında, doğru dürüst işlemeyen sosyal güvenlik sisteminin bütçe üzerindeki yükünü ve yaptığı tahribatın ağırlığını betimleyen çalışmalar, sosyal politikaları IMF reçetelerine uygun olarak iyileştirmeye yönelik hükümet stratejilerini meşrulaştırmaya olanak sağlamıştır (Koray 2005). IMF doğrultusundaki ekonomik politikalar, 1998 krizi sonrası kredi arayışında olan milli ekonomi politikalarını yapanların "keşiflerinde" önemli bir rol oynamıştır. Finansal liberalizasyon çoktan gerçekleştirildiğinden, piyasa taraftarı retorik gerekli düzenlemeleri başlatmaya yetmez olmuştur. Dolayısıyla IMF politikalarının ana ekseni, özellikle de Şubat 2001 krizinden sonra, piyasayı yeniden güvenilir hale getirerek stabilizasyona ulaşmaya yönelmiştir.[19] Bu stratejiye göre Türkiye IMF'nin tasarladığı reformlara girişecekti ve yine aynı kurumun doğrudan gözetimine ve düzenli denetimine tabi olacaktı (Yeldan 2006). Düzenli olarak her denetimden sonra denetçiler Türkiye'nin başarılı olduğunu duyurursa, piyasalar Türkiye'yi güvenilir bir ülke olarak değerlendirecek/algılayacak ve böylece piyasayı yeniden güvenilir hale getirme amacına ulaşılmış olacaktı. Bu *başarıdan* beklenen sonuç, uluslararası mali sermaye için risk marjlarının düşmesi ve — borçlanma suretiyle— tüketimde artıştı. 2004'te IMF'ye verilen niyet mektubuna göre, Türkiye emeklilik sistemine ilişkin açıkları uzun dönemde Gayri Safi Milli Hasıla'nın (GSMH) %1'i seviyesine düşürmeyi kabul etmişti.

1999 tarihli neoliberal emeklilik reformu, sosyal sigortalar sisteminin mustarip olduğu büyük kayıplara karşılık önerilmişti. 1999'da kabul edilen 4447 Sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu sistemi neoliberalleştirmeye yönelik daha büyük bir reformun ilk aşaması olacaktı.[20] İkinci aşama ise 2006'da, kamusal olarak finanse edilen bir

19. Ocak 2002 tarihli IMF Standby Anlaşması'nda şöyle denmektedir: "Bu hedefler doğrultusunda... borç konumumuzu iyileştirmeye ve piyasalarda güveni yeniden tesis etmeye devam edeceğiz."

20. İlk aşamada 4447 Sayılı Kanun özel emeklilik planları uğruna PAYG sistemini (*Pay As You Go* – düzenli sürelerle kesinti) zayıflatmıştır. 1999'da merkezi hükümet iki ayağı olan bir sistemi uygulamaya geçirdi. Geleneksel sosyal güvenlik kurumları 1999 reformuyla bunun ilk ayağı haline geldi. Sistemin diğer ayağı ise özel emeklilik planlarıydı. Mevcut emeklilik planlarını özel sektörle "desteklemeye" yönelik girişimlerden biri de emekli maaşlarını düşük tutma politikasıy-

sosyal güvenlik sisteminden bir kapitalizasyon sistemine geçiş amacıyla kabul edilen kanunların takdimiyle başlayacaktı. Bu ikinci aşamayı olanaklı kılan kanunlar AKP'nin 2003'te[21] başlayan girişimlerinin sonucuydu.[22] 1999'daki bu girişim 2003'te AKP'nin sosyal güvenlik sisteminin bilgilendirme ve iş görme kapasitesini geliştirmek ve mevzut düzenlemeleri birleştirmek için başlattığı neoliberal/muhafazakâr eylem planıyla desteklenecekti. Bu da 2006 yasalarının önünü açacaktı.

Sosyal güvenlik reformunda, piyasa, sosyal güvenlik sisteminin finanse ettiği ve sağladığı emeklilik ve sağlık gibi hizmetlerin üretimindeki başlıca koordinasyon tarzı addediliyordu. Ancak bu reformu meşrulaştırmak için başlatılan kampanya, yapılmak istenilenin tam aksini müjdeleyerek başlatıldı ve eşitlik retoriği ekseninde istihdam durumundan bağımsız olarak işleyen ve sosyal güvenlik sisteminin kapsamını genişleten bir kampanya olarak sunuldu. Oysaki yeni reformların piyasa temeline dayanan *eşitlikçiliği* farklı istihdam durumlarını *en kötü durumun koşullarında eşitlemeyi* gerektiriyordu. Şehirdeki yoksulluktan dolayı sert toplumsal çatışmaların ortaya çıktığı koşullarda, istihdam durumundan bağımsız olarak işleyen sosyal güvenlik önlemleri ve sosyal güvenlik araçlarının kap-

---

dı. Özel sektörün emeklilik planları Türkiye'deki sosyal güvenlik sisteminin isteğe bağlı ikinci ayağı haline geldi, özellikle de AKP iktidarı dönemindeki 2002 düzenlemesinden sonra. 1999 reformunun asıl amacı faydalanma dönemini kısaltıp katkı dönemini uzatmaktı. Bu nedenle asgari emeklilik yaşı kadınlarda 58'e, erkeklerde 60'a çıkarıldı. Sosyal güvenlik reformuyla birlikte düşünüldüğünde, uzun vadede sosyal güvenlik sistemini özelleştirmenin hararetle teşvik edildiği rahatlıkla söylenebilir.

21. Mevcut sosyal güvenlik sistemi reformu halka 2003'te tanıtıldı.

22. Özel emeklilik kanunu 1999'da hazırlandı, Ekim 2001'de de TBMM tarafından kabul edildi. Gelgelelim Özel Emeklilik Sistemi'nin hukuki ve kurumsal çerçevesi 2002'de tamamlandı. 4447 Sayılı Kanun'un izlediği rota Dünya Bankası'nın önerisine benziyordu ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) tarafından destekleniyordu. Dünya Bankası üç aşamalı bir fayda sistemi sunuyordu. Buna göre ilk aşama, kamunun sağladığı faydalardan oluşan asgari bir paketten ibaretti. Bu zorunlu ilk aşama minimum riski kapsıyordu. İkinci aşama da zorunluydu ama genellikle özel sektörün hizmetleriyle karşılanıyordu ve özel olarak idare ediliyordu. Buna karşılık üçüncü aşama isteğe bağlıydı. Bu aşamada sağlanan hizmetler yüksek *katılım payına karşılık* yüksek bir hayat standardı sağlamaya yönelikti.

samındaki genişleme, hem iktidardaki güç bloğu hem de kayıtdışı çalışan yoksullar için bir ölçüde cazipti. Yine de pek çok sendika ve güçlü çıkar grupları, yani örgütlü emek bu sözde reforma itiraz etti.[23] 2008'i izleyen yıllarda ümitleri suya düşen, yoksullukla cebelleşen kentli kitlelerin memnuniyetsizliği iyice arttı;[24] bu insanlar piyasa dostu sağlık hizmetlerinin talep ettiği sürekli yükseliş içerisindeki katılım paylarını sağlayamıyorlar ve sosyal güvenlik primlerini düzenli ödeyemiyorlardı.

Sosyal politikalarda reformun başlıca iki hedefi yeni bir emeklilik sigortası programı inşa etmek ve genel bir sağlık sigortası sistemi tesis etmekti. 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu[25] başlatılan sosyal güvenlik reformunun başlıca dayanaklarından biriydi. Kanunun büyük bölümü 1 Ekim 2008'de uy-

23. Türk Tabipleri Birliği'nin (TTB) güçlü eleştirileri için bkz. www.ttb.org.tr.

24. Hane Sınıflarında Reel Açığı Olan Hane Oranı (%) (2003 ve 2009)

	2003	2009
Kapitalistler	19.44	18.93
Rantiyeler	57.93	39.60
Vasıflı İşçiler	16.80	18.76
Vasıfsız İşçiler	53.51	54.11
İşsizler	68.40	75.02

Kaynak: Bahçe ve Köse 2010.

Ülke çapında veri toplayan ajansların veri toplama "tercihlerine" ve büyük şirketlerin (holdinglerin) karmaşık (uluslararası) mülkiyet yapılarına bağlı olarak, gelir eşitsizliğiyle ilgili geçerli istatistiki verilere ulaşmak hiç de kolay değildir. Gini katsayısına dayanan genelgeçer analizler toplumsal sınıf temeline dayanan reel gelir eşitsizliğinin üstünü örter. Bu nedenle, yukarıdaki tablodaki gelir eşitsizliği verileri —kanımca toplumsal sınıf temelinde eşitsizliği ortaya koyan— reel hane açıklarına dayanılarak hazırlanmıştır. Reel hane açığı hanenin toplam geliri ile harcamaları arasındaki fark cinsinden hesaplanır, analizin temel birimi budur. Burada, reel açık gelir eşitsizliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir çünkü hane gündelik hayatın başlıca birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan reel açık gündelik hayatın, yani gıda, giyim, barınma, eğitim, sağlık, vb. nin yeniden üretimindeki ızdıraba ışık tutar. Emekçi haneleriyle ilgili veriler, AKP' nin iktidarda olduğu yıllarda hanenin reel açığının arttığını gözler önüne serer. Buna paralel olarak, söz konusu veriler aynı dönemde rantiyelerin gelirlerinin arttığını da ortaya koyar. Bir kategorideki açığın diğerinin artısına tekabül ettiğini biliyoruz (bkz. Bahçe ve Köse 2010).

25. Kanun metnine şu adresten ulaşılabilir: www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060616-1.htm.

gulamaya koyuldu.[26] Emeklilik yaşı, katılım dönemi ve faydalanma oranlarında önemli değişiklikler oldu. Faydalanma dönemini kısaltıp katılım dönemini uzatmaya yönelik neoliberal stratejiye uygun olarak, bu kanunla beraber sunulan tedrici yaş şemasıyla asgari emeklilik yaşı yükseltildi.[27] Kanun çalışanların istihdam durumlarındaki farklılık nedeniyle farklı miktarlarda emekli maaşı almalarının yol açtığı toplumsal eşitsizliği azaltmaya yönelik yeni düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Gelgelelim, daha önce de değindiğimiz gibi, yasakoyucunun sunduğu çözüm, işçilerin ve serbest meslek sahiplerinin durumlarını iyileştirmek ve onlara daha fazla imkân sağlamaktan ziyade, devlet memurlarının hukuki durumunu zayıflatmak ve sahip oldukları imkânları azaltmak oldu.[28]

Sağlık sigortası meselesine gelince; bugün çalışan insanlar zorunlu primleri zamanında ödeseler bile sağlık hizmetlerinden daha sınırlı ölçüde yararlanabiliyorlar. Kanunun beraberinde getirdiği sistemin başlatıldığı sosyal ortamda, pek çok işçi emekli maaşının düşüklüğü ve başvurunun istihdam kapasiteleri üzerindeki olumsuz etkisi nedeniyle sisteme katılmayı reddediyor.[29] Ayrıca bu kanun,

26. 2006'nın sonlarında, bu kanunun 2007'den itibaren yürürlüğe girmesi öngörülen bazı maddeleri AYM tarafından iptal edildi. Kasım 2007'de iptal edilen hükümlerin yeniden düzenlenmesiyle ilgili kanun taslağı TBMM'ye sunuldu. Uzun tartışmalar sonucu, taslak 17 Nisan 2008'de onaylandı ve Ekim 2008'de yürürlüğe girdi.

27. 2039'dan itibaren asgari emeklilik yaşı iki senede bir artacak ve 2047'nin sonuna kadar bu böyle devam edecek. 2048'den itibaren emeklilik yaşı hem kadınlar hem de erkekler için 65 olacak. 2075'in sonunda bu rakam 68'e yükselecek. Aynı şekilde, bu kanun katılım dönemini de genişletiyor. 2007'de, asgari prim günü sayısı yılda 100 güne yükseltildi. Aralık 2008'de asgari prim günü sayısı 7000'di. 2026'da bu rakam 9000 güne fırlayacak. Başka bir deyişle bu yeni kanun hak sahiplerinin 4447 Sayılı Kanun'da belirtilenden tam tamına 2000 gün daha fazla katkıda bulunmalarını gerektiriyor.

28. Örneğin farklı kurumların sosyal güvenlik için aylık gelirde yaptığı kesinti yıllık %3 ile %2,6 arasında değişiyor. Yeni kanunlara göre bu oranlar, 1 Ocak 2007 ile 31 Aralık 2015 arasında sigortalananlar için yıllık %2,5, 1 Ocak 2016'dan sonra sigortalananlar için de yıllık %2 olarak uygulanacak.

29. Aylık geliri 175.71 TL'nin altındakiler ihtiyaç sahipleri olarak sağlık hizmetlerinden faydalanacaktır. Bu durumda ihtiyaç sahiplerinin zorunlu primleri, çalışan vatandaşların istihdam durumuna göre farklı gruplarına hizmet veren farklı kurumları tek bir çatı altında toplayan yeni bir kurum olan Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından ödenecektir. Ancak kimin ihtiyaç sahibi olduğu doğrudan hü-

hak sahibinin zorunlu primin yanı sıra ek bir ödeme (katkı payı) yapmasını gerektiriyor. Uygulamada katkı payı için bir üst sınır yok gibi görünmektedir. Bu durum sınıflar arasındaki eşitsizliği artırır. Dolayısıyla sosyal güvenlik reformu insanları özel sigorta mekanizmalarına sevk etmekte ve sağlık hizmetlerinin özel sektör tarafından sağlanmasını desteklemektedir. AKP sağlık hizmetlerinin sağlanmasındaki kamu payının önemli ölçüde azaltılması gerektiğini açıkça ifade etmektedir. Başka bir deyişle hükümet, sosyal güvenlik sisteminin kapsamını, sağlık hizmetlerinin üretimini ve sosyal güvenlik sisteminin finansmanını uzun vadede piyasaya bırakarak genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, sağlık hizmetlerinin ve sigorta planlarının özelleştirilmesini destekleyen mekanizmalar bu reformun ve ilgili yasaların ayrılmaz bir parçasıdır. Özelleştirme neticesinde ortaya çıkan sağlık şirketlerinin verdiği hizmetlerin giderek azalan bir kısmı devlet tarafından üstlenilir. Kamu desteğinin yüksek olduğu dönemde (ki şimdi bu destek giderek azalmaktadır) yurttaşlar için sağlık sektöründeki kapitalistlerden (özel sağlık kuruluşlarından) faydalanmak çekici olabilmektedir. Bunun siyasi getirisi iktidar partisi tarafından kullanılmıştır. Ancak bu sürecin hizmetten yararlananları değil de, yararlanan üzerinden gelir elde edenleri hedeflediği unutulmamalıdır. Yapılan, bir sınıf üzerinden diğerine (sağlık hizmetinin özel üreticilerine) gelir transfer etmekten öte bir şey değildir. Bu süreçte "sosyal güvenlik"teki "sosyal" sıfatı tüm anlamını kaybeder; bunun sosyal güvenliğin sonunun başlangıcı olup olmadığı sorusu gündeme gelir (Boratav 2003, Özuğurlu 2003).

Sonuç olarak, sermayesini sağlık ve emeklilik sektörüne yatırmaya davet edilen özel sektörün çıkarları sosyal politikaların inşasında önplana çıkar. Sermayedarların sağladıkları çıkarlar hammadde (ilaç) dahil *üretim maliyetlerinde* ve işgücü maliyetlerinde kayda değer bir düşüş (vasıfsız ve yarı-vasıflı personel istihdamındaki artış artı uzun mesai saatleri), ekipmandan tasarruf ve işyerinde küçülmedir. Buna paralel olarak, piyasa faaliyetleri en kısa sürede kat-

---

kümetin kontrolündeki devlet kurumlarından seçilecek yetkililer tarafından belirleneceği için, herhangi bir hizmeti ihtiyaç sahibi vatandaşlara bu yolla ulaştırmak, potansiyel olarak iktidardaki partinin adam kayırması tehlikesini taşımaktadır.

kı payı miktarının ve devletin yaptığı ödemelerin artmasını gerektirir. Sağlık hizmetlerinin üretiminde kâr amaçlı faaliyetlerin hâkimiyeti muazzam miktarda değerin devletten özel sektöre aktarılmasıyla sonuçlanacaktır. Bu bakımdan devlet harcamaları artacak ama üretilen hizmetlerin niteliği ve niceliği düşecektir. Bu yeni sistem devletin sağlık hizmeti üretimindeki rolünü sınırlandırmak ve nihayetinde ortadan kaldırmak üzere tasarlanmıştır. Aynı durum emeklilik sistemi için de geçerlidir.

Bu bölümde, Türk hukuk sisteminde yapılan değişikliklerin belli başlı veçhelerini incelemiş olduk. Reform önerilerinden de anlaşıldığı üzere, günümüzün hâkim anlayışı, hukukun neoliberal düzeni desteklemenin bir aracı haline getirilmesidir. Ekonomik karar alma sürecinin siyasetten ayrılması, hükümetlerin topluma karşı piyasalara geniş imkân ve güçler bahşetmesi neticesini doğurmuştur. Dahası, Türkiye'de hukuk reformları, toplumsal eşitsizliğin ve sosyal güvencesizliğin ekonomik, ideolojik ve siyasi veçhelerinden mustarip gerçek insanların gerçek hayatlarını hiçe sayarak sermaye birikimi hedefine sabitlenmiş neoliberal bir ekonomik rasyonaliteye uyum sağlamak için yapılmaktadır. Hukuk teknik bir araç olarak sunulduğunda, neoliberal söyleme dayalı olarak gerçekleştirilen hukuk reformları demokratik kurumların meşruiyet temelini sarsan bir kurumsal çevre yaratır. "Demokrasi" bütün bir siyasi sistemin o hayati ekonomik temelini sarsacak araçlar geliştirmeye yönelik toplumsal kapasite demekse eğer, mevcut reform önerilerinin sonucu, kasti olmadığı söylenemeyecek gayrı-demokrat bir piyasa sistemi olacaktır.

3

AKP'NİN İKTİDARLA DANSI: NEOLİBERALİZM VE TÜRK-İSLAM SENTEZİ

Simten Coşar

AKP'nin iktidara geldiğinden bu yana elde ettiği seçim zaferleri, milliyetçilikle İslam arasındaki nazik bağıntının Türkiye siyasetindeki evrilişini yeniden değerlendirmeyi gerektiriyor. AKP'ye ilk dönemlerinde laiklik ekseninde yöneltilen eleştiriler, partinin İslami kodları siyasal ve toplumsal alanlarda kurumsallaştırmayı hedefleyen bir İslami oluşum olduğu tespitine odaklanıyordu.[1] Bu argüman partinin Milli Görüş geleneğiyle organik bağlara sahip olmasına dayandırılıyordu. Yanı sıra, ilk AKP hükümetinin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine yönelik olarak sergilediği hevesten yola çıkan şahin milliyetçi cenah, partiyi milliyetçi olmayan ve/veya milliyetçilik karşıtı bir siyasal gündeme sahip olduğu şeklinde eleştiriyordu. Öte yandan, partiye liberal siyasal kaygılarla yaklaşanlar, AKP hükümetlerinin asker-sivil ilişkileriyle ilgili politikalarına odaklanageldiler. Aynı çizgide, AKP'nin AB'ye üyelik koşullarına bağlılığıyla ilgili performansı ve askerin siyasetteki etkisini azaltma yönünde attığı adımlar, partinin liberal demokrat ilkelerle uyum içerisinde hareket ettiği yönünde yorumlanmaktaydı. Benzer şekilde, AKP hükümetlerinin ekonomi politikaları da partinin Batı olarak addedilenle barışıklığının işaretleri olarak değerlendirilmekteydi.

1. Kitabın bu ve diğer bölümlerinde "İslamcılık" ve "İslamcı siyaset", siyasal kimliklerinin belirleyici bileşeni din —ve Türkiye bağlamında sünni İslam— olan siyasal partilere —ve sivil toplumsal alandaki uzantılarına— referansla ele alınmaktadır. Bu açıdan siyasal İslam, kurumsal ve maddi erk edinimini içermektedir. Bununla bağlantılı olarak Türkiye'de İslamcı siyaset devlet yapısında dönüşümün gerçekleştirilmesine ve devletin bu yeni *formunda* İslam'ın belirleyici bir konuma yerleştirilmesine işaret eder.

Böylelikle, akademik literatürde ve *reel politik* çevrelerde AKP'nin siyasal kimliğiyle ilgili tartışmalar, partinin İslamcı kökenleriyle liberal demokrasi ekseninde kurulageldi. Bunun başlıca nedeninin partiyle Milli Görüş hareketi arasındaki organik bağ olduğu söylenebilir. Saadet Partisi istisna olmak kaydıyla Milli Görüş çizgisindeki bütün siyasal partilerin[2] ya Anayasa Mahkemesi tarafından ya da askeri darbeler/müdahaleler (1971, 1980, 1997) akabinde kapatıldıkları göz önüne alındığında, AKP'nin cumhuriyet anayasasının temel ilkeleriyle uyum içerisinde olunduğuna dair açıklamalarının da sembolik olduğu söylenebilir. Her halükârda, AKP hükümetleri *yenilikçi* politika tercihleriyle cumhuriyetçi ilkeler arasında nazik bir söylemsel denge kurmaya özen gösterdiler (bkz. Soyarık-Şentürk'ün makalesi). Burada hemen, "yenilikçi" teriminin iki boyutlu bir anlama sahip olduğunu belirtmem gerekiyor: İlk olarak, AKP'nin yenilikçiliği Milli Görüş geçmişiyle bağlantılı bir şekilde kuruluyor. Nitekim partinin kuruluş aşamasında, Milli Görüş hareketi içindeki bir yenilenme çabasından ziyade, Fazilet Partisi özelinde bir yenilik çağrısının olduğunu görebiliyoruz (kapsamlı bir karşılaştırmalı analiz için bkz. Yıldız 2003: 187-209). İkinci olarak, partinin iddia ettiği yenilikçilik, 1990'ların sonlarında hâlihazırda başlangıç işareti verilmiş olan, ancak AKP'nin 2002 yılında iktidara gelişiyle ivme kazanan bir dizi (ana)yasal değişikliğe bağlı olarak işliyor. Yenilikçilik konusunun bu boyutunun, en çok Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde partinin yapıp ettikleriyle görünürlük kazandığını görüyoruz. Burada, ilgili (ana)yasal düzenlemelerin en temelde neoliberal sosyo-politik yapılanmanın gerekleriyle bağlantılı olarak belirlendiğinin de altını çizmek gerekiyor (bkz. bu kitapta Özdemir'in ve Yeşilyurt-Gündüz'ün makaleleri).

Daha da önemlisi, 2002 genel seçimlerinden itibaren hem genel hem de yerel seçimlerde aldığı oyların artmasına rağmen AKP'nin hâlâ kurulum sürecinde olan bir siyasal parti olması. AKP'nin toplumsal desteğini artırmaya yönelik izlediği stratejiler bu açıdan anlamlı. Nitekim 2011 genel seçimlerinin arifesinde, anayasa için re-

2. Milli Nizam Partisi (1970-71), Milli Selamet Partisi (1972-81), Refah Partisi (1983-98), Fazilet Partisi (1997-2001), Saadet Partisi (2001-).

ferandumu partiye yönelik destek olarak işletmesi bu stratejiler arasında sembolik güce sahip örneklerden biri. Referandumun yapıldığı günün tarihinden (12 Eylül 2010) yepyeni bir anayasa vaadine kadar başvurulan bütün araçlar, partinin asker ve devletçi seçkinler karşısında sivillik ve demokrasi savunuculuğunun altını çizmesinde işlevsel oldu. Yine, AKP'nin on yıl boyunca süren hükümetler pratiğinde popülerliğinin artması, liberal retoriğe, içerisine milliyetçi ve dini hissiyat bileşenleri zerk ederek yaptığı ince ayarla da yakından bağlantılı. Bu durum, Türkiye'de Cumhuriyet tarihi boyunca deneyimlenen modernleşme sürecinde din ve siyaset arasındaki özgül ilişkiyle bağlantılı olarak okunabilir. Yanı sıra, 1980'lerden bu yana Türkiye'de siyasal ve ekonomik olanın sınırlarını çizen neoliberal dönemin dinamiklerinin de belirleyici unsurlar olduklarının altını çizmek gerekiyor.

Öyleyse AKP'ye bakmak, karşılıklı olarak birbirlerini dışladıkları varsayılan siyasal kimlikler, kültür politikaları ve ekonomik tercihler arasındaki bağıntıların izini sürmeyi gerektiriyor. Bu tür ayrık siyasal kimlikler Milli Görüş ve Türk-İslam sentezi örneklerinde olduğu kadar, çeşitli kültür politikalarına içkin kültürel muhafazakâr unsurlar ile kadın haklarıyla ilgili yasal düzenlemelerin bir aradalığında (bkz. burada Yeğenoğlu ve Coşar'ın makalesi) ya da vatandaşlığın "liberal" perspektiften okunması ile partinin kimlik siyasetiyle ilgili söyleminde milliyetçi hissiyata yaptığı göndermelerin eşzamanlılığında görünürlük kazanıyor (bkz. Soyarık-Şentürk'ün makalesi). Kısacası parti, birbirinden farklı ve kimi zaman birbiriyle çelişen sosyo-politik söylemsel pratikleri neoliberal ekonomik ve siyasal yapılanma içerisinde sentezliyor.[3] Örneğin, kimi zaman liberal vatandaşlık anlayışını benimsemiş gibi görünürken (Yıldız 2008; Soyarık-Şentürk'ün bu kitaptaki makalesi; yeni Vatandaşlık

3. Bu bölümde ve derlemenin diğer bölümlerinde "neoliberalizm" finans kapitalin küresel akışını teşvik eden politika tercihlerinin ve uygulamalarının yanı sıra söylemsel stratejileri içeren ve gerektiren ekonomik ve siyasal yapıyı tanımlamak için kullanılmaktadır. Neoliberalizm, sosyal hakların her birinin ve tümünün bireyselleş(tiril)mesi ve sosyal toplumun cemaatleştirilmesi vasıtasıyla kamusalın özel içerisinde lağvedilmesine referansla değerlendirilmektedir. *Toplumsal olanın* bireyselleştirilmesi ve cemaatleştirilmesinde belirleyici olan (serbest) piyasanın toplum karşısında öncelikli kabul edilmesidir.

Kanunu, Tarih: Mayıs 2009, sayı: 5901),[4] milli eğitim politikasını belirgin bir biçimde milliyetçi bir çizgide kuruyor. Bu açıdan AKP hükümetlerinin Milli Eğitim projeleri kayda değer bir örnek oluşturuyor (örneğin bkz. 17. Milli Şura Kararları, 2006; erişim: 13 Haziran 2006): Bu projeler, İslam temelli bir ahlak anlayışına sıkı sıkıya bağlı bir ahlaklılık kavrayışına ve milli değerlere vurgudan geri durulmaksızın neoliberal bireyler yetiştirme amacını açığa vuruyorlar. Benzer şekilde parti bir yandan İslamcı siyasal kimliği reddediyor, diğer yandan milli eğitim politikalarında Müslümanlık Türklüğün ayrıştırılamaz bir bileşeni olarak belirleniyor.

Öte yandan AKP, hükümette bulunduğu yıllar boyunca neoliberal gündemin işletilmesinde kaydettiği rekor düzeyde politika uygulaması ve muhafazakâr milliyetçi politika tercihlerini liberal değerlerle sentezlemedeki becerisi açısından, neoliberalizmin daha önceki taşıyıcılarından ayrılıyor. Partinin toplumsal olanı dışlayan "sosyal" politika gündemi de neoliberalizm tercihini onaylıyor. İslami "hayır işi" nosyonu, neoliberal gündemin bünyesine rahatlıkla alınarak, sosyal hakların yerinden edilmesi sürecinin doğurduğu şiddetin yumuşatılmasında araçsallaştırılıyor. Nihayetinde neoliberalizm (özellikle Hayekçi versiyonu itibariyle) vatandaşlığın tanıdığı sosyal hakların yerinden edilmelerinde (dini) hayırseverliğin cezbediciliğini ve kimi zaman zorunluluğunu kabul etmektedir (Gamble 1996: 46 vd.). Böylelikle AKP sözcüleri yeni Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun kendi içinde bir sosyal adalet perspektifi barındırdığını iddia edebiliyorlar rahatlıkla. Açmak gerekirse, yeni kanunla birlikte, esasen bireyleri kendi sağlıklarından ve iş güvenliklerinden kişisel olarak kendilerini sorumlu addeden, serbest piyasa rasyonalliğine dayalı bir güvenlik anlayışı uygulamaya konuluyor. Burada "sosyal adalete" yapılan retorik gönderme, sosyal adalet gerekçesiyle yapılan hiçbir yardımın kabul edilemez

4. Yeni Vatandaşlık Kanunu AKP'nin Türkiye'deki hukuki yapıyı Avrupa Birliği önerileri doğrultusunda yeniden düzenleme çabasının bir parçasıdır. Soyarık-Şentürk bu derlemeye yaptığı katkıda yeni kanunun Avrupa Uyrukluk Sözleşmesi'ne uygun olarak tasarlandığına dikkat çekiyor. Kanun, buna bağlı olarak, vatandaşlığa kabul ve zorunlu askerlik gibi konularda ayrımcı pratiklerin engellenmesine yönelik maddeler içeriyor.

olduğu şeklindeki Hayekçi tespitle de çelişiyor (Gamble 1996: 47). AKP ise vatandaşlık kaynaklı sosyal hakları değil, neoliberal akılla uyumlu bir şekilde popülist politikaları ve sosyal/kamusal hayır ağlarını işletiyor. Böylelikle vatandaşların hakları, bireyci ruhun ahlaki/dini motiflerle yetiştirilmesi çerçevesinde tanımlanıyor — diğer bir ifadeyle (vatandaşlık) hakları toplumsal/sosyal içeriğinden koparılıyor (Coşar ve Yeğenoğlu 2009; bu kitapta Yücesan-Özdemir' in makalesi).

Bu bölüm, AKP'yle ilgili (akademik/*reel politik*) değerlendirmelerin ikili yapılar üzerinden kurulmalarının ve kimi zaman birbirleriyle çelişmelerinin partinin söylemsel kimliğini ve politikalarını neoliberal siyasal çerçeveden hareketle kurmasına bağlı olduğu tespitini temel alıyor. Dolayısıyla burada AKP'nin siyasal kimliğini, Türkiye'de neoliberal siyasetin seyri içerisinde ve Türk milliyetçiliği ile İslam arasındaki eklemlenme —Türk-İslam sentezi— itibariyle inceliyorum. Bu tartışmada önemli olan, AKP'nin siyasal kimliğinin partinin kurucularının siyasal formasyonuna damgasını vurmuş olan Milli Görüş hareketinin ötesinde, 1980 sonrası dönemde egemen sosyo-politik tahayyülün tanımlayıcısı olagelen Türk-İslam sentezine referansla okunabileceğidir. Diğer bir ifadeyle, inceleme boyunca AKP'nin Türk-İslam sentezinin neoliberal çerçeveye sorunsuz eklemlenebilen bir versiyonunu temsil ettiği ileri sürülmektedir (Coşar 2011).

Bu tartışma için ilk olarak Türkiye bağlamında neoliberalizmin yeşermesine ve yerleşikleşmesine eşlik eden sosyo-politik çerçeve olarak Türk-İslam senteziyle ilgili bir değerlendirme sunuyorum. Ardından AKP'nin söylemsel pratiklerini üç alana başvurarak inceliyorum: dış politika, din politikaları, etnik politikalar. Son olarak da AKP'yle bağıntılandırdığım Türk-İslam sentezi versiyonunu neoliberal çerçeve içerisinden okuyorum.

Türk-İslam Sentezinin Hâkimiyeti Altında: 1980 Darbesi ve Sonrası

2013 yılı itibariyle AKP'nin kurulumunun son evresine girmiş bir siyasal parti olduğunu söylemek mümkün. Nihayetinde, Milli Görüş

hareketinden çıkan bir siyasal oluşum olarak hükümet ettiği dönemler boyunca kendisini hiçbir zaman bu hareketten kalkarak tanımlamamakla, aksine, özellikle ilk yıllarında bu hareketten kopuşunu vurgulamakla, kurulumu on yıla yayılan bir partiden bahsediyoruz. Yanı sıra partinin, sadece IMF ve Dünya Bankası'nın direktifindeki ekonomi politikalarını benimsemesinde değil (bkz. bu kitapta Zabcı'nın makalesi) aynı zamanda Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde atılan adımlarda da görülen (bkz. burada Yeşilyurt-Gündüz'ün makalesi) neoliberal politikaların işletilmesini hevesli bir şekilde üstlenmesi, Milli Görüş hareketinin "Batı felsefesi"yle (Bahri Zengin; alıntı Atacan 2005: 189) çelişegeldi. "Batı medeniyeti"ne, "Doğu/İslam ve diğerleri"ne hâkim olma isteğiyle nitelenen yekpare bir olgu olarak yaklaştığını söyleyebileceğimiz Milli Görüş hareketi İslami, ahlaki ve ruhani değerlerin biçimlendirdiği "yeni bir medeniyet" öneriyordu (*a.g.y.* 190). AKP'nin Milli Görüş çizgisinden sapması, partinin ahlakçı-milliyetçi eğilimlerini hükümsüz kıldığı anlamına gelmiyor. Partinin söyleminde sıkça gözlenebilecek ahlaki-milliyetçi referanslar Türk-İslam senteziyle uyumlu bir tınıya sahip.

AKP'nin söylemsel pratiklerinde açığa çıkan sentez versiyonunun çelişkili doğası, partinin kurucu üyelerinin siyasal kökenleri göz önüne alındığında açıklık kazanır. Her şeyden önce, AKP'nin Batı'ya dönük yüzünün Türk-İslam senteziyle çeliştiği söylenebilir. Aslında, partinin önde gelen sözcüleri ve kurucu üyeleri vasıtasıyla dolaşıma sokulan söylemde Türk-İslam sentezine doğrudan bir gönderme bulmak mümkün değil. Buna rağmen, bu bölümdeki argüman, Türkiye'de 1980 sonrası neoliberal yapılanmanın evrilişinde merkezi öneme sahip bir aktör olarak AKP ile bu yapılanmanın temel sosyo-politik bileşenlerinden olan Türk-İslam sentezi arasındaki bağıntılara dayanıyor. Aşağıda açımlanacağı gibi, böyle bir yapı içerisinde bu tür bir aktörlük konumu 1980'lerin ilk yarısından itibaren siyasal gündemde yer edinen temalardan biri olageldi.

1960-80 arasındaki dönemde Türkiye siyaseti neredeyse on yılda bir askeri müdahaleye sahne oldu (1960, 1971, 1980). Hem 1982 Anayasası hem de 1980-83 yılları arasındaki ara rejim, sivil siyasete geçişin *emniyetli* bir şekilde olması için öngörülen siyasal yapının temellerini attı. Bu yapılanma her şeyden önce, askerin daraltıl-

mış bir siyasal alanın kurumsallaştırılması yönündeki tercihine dayanıyordu (Sunar ve Sayari 1986: 165-86). 1982 Anayasası'nın hazırlanışına katılan asker ve sivil kadrolar bu daraltmayı, 70'li yıllarla özdeşleştirilen siyasal kargaşa ve şiddet ortamına referansla gerekçelendirdiler. Bununla bağlantılı bir şekilde, askeri rejim sırasında ve sonrasında asker/sivil yönetici kadrolar istikrar ve uzlaşmanın önceliği ve zorunluluğu üzerinde ısrar ediyorlardı. Nitekim gerek üç yıllık ara rejim döneminde gerekse izleyen sivil hükümetler tarafından, *aşırı* eğilimlerin —diğer bir ifadeyle, 1980 öncesinin ideolojik oluşumlarının— tuzağına düşme *riski* sürekli bir şekilde canlı tutuldu ve bu riskin bertaraf edilmesi açısından merkez siyaseti önplana çıkartıldı (Özman ve Coşar 2007).

Neoliberal yapılanmanın çerçevesi 1980 askeri darbesiyle neredeyse eşzamanlı çizildi. Ekonominin teknokratları askeri darbeden sekiz ay önce, daha Ocak 1980'de, istikrarlı bir siyasal sistem talep etmeye başlamışlardı. Bu açıdan 24 Ocak 1980 istikrar paketi örnek niteliktedir. Turgut Özal'ın denetiminde düzenlenen paket Türkiye'de ekonomik alanın neoliberal dünya ekonomik düzenine eklemlenmesinin başlangıcını temsil eder. Takip eden diğer istikrar temalı paketler/kararlar gibi 24 Ocak paketi de IMF'yle imzalanan anlaşma(lar)ın (bu örnekte, Haziran 1980'de imzalanan anlaşmanın) ve Dünya Bankası'nın Yapısal Uyum Programları'nın şartlarına bağlı olarak oluşturulmuştu. Önceki yirmi yılı çağrıştıran her türlü ekonomik ve siyasal olgunun reddi de böylelikle anlam kazanıyordu. Zira neoliberal yapılanma 1970'ler itibariyle dünya ekonomik düzeninde Türkiye'ye ayrılan İthal İkameci Sanayileşme'yle taban tabana zıt uygulamalar gerektiriyordu (Yalman 2002b: 38 vd.).

Üç yıl süren ve mevcut ve olası muhalefeti külliyen engelleyen ve neoliberal ekonomi politikalarının uygulanması için elverişli sosyo-politik ortamı hazırlayan askeri yönetimle birlikte ve akabinde Türk-İslam sentezi siyasetin yeniden düzenlenişinde uygulanabilir bir model olarak yönetimlerin gündeminde yer aldı. Ara rejimin ardından, yeni sosyo-politik yapının ilk taşıyıcısı olan Anavatan Partisi (ANAP) sentez doğrultusunda belirlenen kültürel politikaların doğrudan uygulanmasında önemli bir role sahip oldu (Güvenç ve diğ. 1991). Dönemin yapısal dinamiklerinin yanı sıra —ki

bu dinamikler, ara rejimde İslam'ın siyaseten manipülasyonunu kolaylaştırmıştı— Özal'ın Türk-İslam Sentezi çevreleriyle yakın bağlantıda olması bu açıdan elverişli bir ortam sağlıyordu (Poulton 1997: 181-7, Mert 2001: 69).

Türk-İslam sentezinin hem askeri rejim tarafından hem de takip eden sivil yönetimler tarafından benimsenmesi, cumhuriyet tarihi boyunca devlet-İslam karşılaşmasında bir dönüm noktasına işaret ediyordu. Erken cumhuriyet döneminden itibaren dinin —İslam'ın— siyasal alandan dışlanması ve sosyo-kültürel alanda devletin İslam üzerindeki denetiminin kurumsallaşması devlet-din karşılaşmasının tanımlayıcı özellikleriydi. Özetle, 1980'lere kadar resmi ideoloji olarak işaret edilebilecek olan Kemalizm, İslam'ın siyasal kimliğin referansı kılınmasını engellemişti. Bu, hâkim cumhuriyetçi modernleşme kavramsallaştırmasının seküler ulus-devlet tahayyülü kapsamında kurulmasıyla bağlantılıydı. Ancak bu tahayyül seküler devletin inşasında belirleyici olmuş olsa da, İslam'ın siyasal rolü yönetici sınıfların söylemsel pratiklerinden olsun, Türk milli kimliğinin kavramsallaştırılmasından olsun tam anlamıyla dışlanmamıştı. Tam aksine, Müslümanlık vurgusu, Cumhuriyet tarihi boyunca yönetici sınıfların popüler cazibe arayışlarında her zaman bir manivela işlevi gördü.[5] Diğer bir ifadeyle, cumhuriyetçi pratikte reddedilen dinin toplumsal gücü değil, Osmanlı geçmişinde İslam'a ayrılan siyasal alandı. Buna paralel bir şekilde, seküler devlet dışında ve seküler devletten bağımsız bir kurumun/oluşumun İslam üzerinde(n) nüfuz iddiası da tamamen dışlanıyordu (Tank 2005). Bu açıdan yerleşik cumhuriyet rejiminin İslam'la ilişkisinin ikircikli olageldiğini söylemek mümkün. Bunun bir örneği hâkim Türklük tanımında görülebilir: Müslümanlığı önceleyen, ama İslam'ı tarihsel bir bileşen olarak içeren bir milli kimlik. Erken cumhuriyet dönemindeki nüfus mübadelesi, azınlık statüsünün din temelinde belirlenmesi, askeri okullarda din derslerinin müfredata dahil edilmesi uygulama düzeyinde Türklük ile Müslümanlık arasındaki örtüşmeyi açığa çıkarır (Yıldız 2001: 132-41; Kara 2007).

5. Türk milliyetçiliğinin farklı çehrelerinin özlü bir anlatısı için bkz. Yıldız 2001.

Din-devlet karşılaşması açısından 1980 sonrasındaki dönüşümü ayrıksı kılan unsur resmi ideolojide İslam'ın, Türk milli kimliğindeki yerinin pasif bir bileşen olmaktan çıkarak, milliyetçi söylemin biçimlendirilmesinde baskın bir bileşene dönüşmesidir. Türk-İslam sentezi, 1970'lerle birlikte Milli Görüş hareketiyle tanımlanagelen siyasal İslam çerçevesinin dışında, *İslam dostu* bir siyasal kimlik için gereken zemini sağlamıştır. 1970'te Aydınlar Ocağı çatısı altında bir araya gelen bir grup milliyetçi aydın tarafından formüle edilen senteze göre Türklük Müslümanlık'tan ayrıştırılamaz. Buna göre, Türkiye'nin zengin kültürel mirası, steplerin ve İslami medeniyetlerin sentezinin kurucusu ve temsilcisi olduğunun kanıtıdır (*Türk Kültür Planlama Teşkilâtı Raporu*, Copeaux 2006: 87 içinde). Milliyetçi Hareket Partisi'yle organik bağlantı içinde bulunan Aydınlar Ocağı'nın sentez formülünün 1980 darbesi sonrası hâkim söylemlerin farklı versiyonlarının içinden geçecek ölçüde ana akım haline gelmesinin sosyo-politik alanın neoliberal gereklere uygun kuruluşunda "rızanın inşası" (Harvey 2005) açısından işlevsel olmasıyla bağlantılı olduğu aşikârdır.

Daha önce işaret ettiğim gibi, 1980'ler siyasal alanda uzlaşma ve senteze dayalı söylemin yerleşikleştiği bir dönem olarak görülebilir. Dönemin ilk sivil yönetimlerini temsilen Özal başkanlığındaki iki ANAP hükümeti (1983-87; 1987-89) propagandalarını bir önceki dönemin ideolojilerinden bağımsız olmaları itibariyle *yenilikleri* temelinde yaptılar. Bu yenilik iddiasının bir diğer bileşeni, partinin farklı ideolojik duruşların sentezini temsil etmesiydi (Coşar ve Özman 2004: 59). Böylelikle milliyetçiler, liberaller ve muhafazakârlar aynı bünye içinde bir araya gelebiliyordu (Ergüder 1991: 155). Bu tanım, dönemin yapısal dinamikleri açısından uygun bir formül sunuyordu: İthal İkameci Sanayileşme'den neoliberalizme geçişin kurumsallaşması, ideolojik ayrışmaların dışlanmasıyla tanımlanan istikrarlı bir siyasal alan gerektiriyordu. Tam da bu nedenle Özal, Ocak 1980'de Başbakanlık Müsteşarlığı mevkiinden IMF direktifindeki 24 Ocak yapısal uyum paketinin doğru düzgün uygulamaya konulabilmesi için siyasal istikrar çağrısında bulunuyordu. 1980 sonrası dönemde bu istikrar talebi merkez sağ siyasal söylemin sabit bir bileşenine dönüştü ve böylelikle otoriter politikaların gerek-

çelendirilmesi için uygun zemini yaratmış oldu (Tünay 1993: 21).

Partinin bir önceki on yılla hiçbir bağlantısı olmadığı ve yönetiminin 1970'lerle kopuşu simgelediği iddiası bir yana, önplana çıkan ANAP'lıların çoğu 1970'lerin milliyetçi ve/veya İslamcı çizgisinden geliyordu. Bütün bunlara bağlı olarak ANAP'ın Türk-İslam sentezinin 1980 sonrası dönemdeki ilk sivil (kurumsal) temsilcisi olduğu söylenebilir. Mert'in açımladığı gibi 1970'lerdeki hâkim milliyetçi hissiyatla ANAP'ın milliyetçi yüzü arasında neredeyse bire bir örtüşme söz konusuydu. Nitekim Türk-İslam sentezinin, Özal başta olmak üzere partinin önde gelen üyelerinin söyleminde vücut bulduğu görülebiliyordu:

> ... bizimki üzerinde çalışılmış bir programdı. 1979'da, [Aydınlar Ocağı tarafından düzenlenen] Milliyetçiler Kurultayı'nda verdiğim bir tebliğ bizim parti programımızın temeliydi. (Özal; Mert 2001: 69'dan alıntılanmıştır.)

Öyleyse Türk-İslam sentezi ne siyasal karar alıcılar ne de halk için yabancı bir formül sayılabilir; halihazırda cumhuriyetçi yerleşik düzenin ulusal kimlik ile din arasında kurduğu bağıntıya alternatif sunan bir formül olarak milliyetçi söylemdeki yeri belliydi (Copeaux 2006: 79-110). 1980 sonrası askeri rejim MHP'yi siyasal alanın dışına çıkartarak, sentezi sahiplendi, kendisinin kıldı (Copeaux 2006: 90; Bora ve Can 1991: 87-109). Askeri rejimin ardından sentezin toplumsal gücü ANAP'ın ve akabinde farklı kombinasyonlarla Türkiye siyasetine yön veren merkez sağ hükümetlerin kullanımına girdi.

Buna bağlı olarak diyebiliriz ki, 1980'lerin sonlarında ANAP güçten düşerken ve darbeyle birlikte getirilen siyasi yasaklar kaldırılırken Türk-İslam sentezi toplumsal alanda sağlam bir şekilde işliyordu. En başta 1980'lerin başlarında yeniden düzenlenmiş olan eğitim alanında: İlk olarak, ilk ve orta öğretimde din (sünni İslam) eğitimi zorunlu kılındı. İkincisi, ahlak (bilgisi) tamamen dine — sünni İslam'a— referansla tanımlandı. Üçüncüsü, neredeyse bütün ders kitaplarında ve eğitim sisteminin hemen her düzeyinde halihazırda yerleşmiş olan Türk milliyetçiliği vurgusu, Türklüğün önde gelen kültürel bileşeni olarak kurgulanan İslam'la yenilendi (Kaplan 2005: 665-79; eğitim alanının muhafazakâr-milliyetçi eksende ye-

niden düzenlenişinin toplumsal cinsiyet açısından ortaya çıkardığı sonuçlar için bkz. Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki makalesi).

AKP'nin Türk-İslam Senteziyle Sınavı

AKP, sosyo-kültürel dokunun Türk-İslam sentezi ekseninde şekillendirilmiş olduğu bir siyasal alanda İslamcı siyasal çizgi içerisinden merkez partisi olma iddiasıyla ortaya çıktı. Parti, kökeni ile içerisine doğduğu ortamdaki yeni kimlik arayışı arasındaki çelişkiyle başa çıkabilmek için iki strateji kullandı: 1. Yerleşik cumhuriyetçi muktedirleri *radikal* İslamcı bakışla hiçbir ilişkisi olmadığına, aksine bir merkez partisi olduğuna ikna etmeye çalıştı; 2. Muhafazakâr seçmen tabanı ile, Milli Görüş partileri açısından gelenekselleşmiş olan kapatılma riskine yol açabilecek söylemsel vurgulardan kaçınmak arasındaki nazik dengeyi korumaya çalıştı.

Dış politika alanı bu stratejilerin işe koşulduğu en elverişli zemini sunuyor. Bu açıdan AKP'nin özellikle ilk hükümet dönemine damgasını vuran Türkiye'nin AB'ye üyeliği yönündeki uygulamaları örnekleyici niteliktedir. Nitekim parti, "liberal" olarak nitelendirilmesine destek olacak şekilde, Demokratik Sol Parti, ANAP ve MHP koalisyonu sırasında Türkiye'nin dış politika gündemine eklenen Kopenhag Kriterleri doğrultusunda gereken yasal düzenlemelerin uygulamaya konmasında kararlı bir sicil sergilemiştir. Benzer şekilde, aynı dönemde Kıbrıs'la ilgili olarak benimsediği retorikte, Filistin-İsrail çatışmasına "barış ve adalet" eksenindeki yaklaşımında ve ABD'nin 2004 yılında Irak'ı işgalinde aldığı tutumda benzer bir eğilimi görmek mümkün (Dağı 2006; Robins 2007). AKP'nin bu örneklerdeki dış politika tercihleri, liberal referanslarla şekillenmiş olmaları nedeniyle Milli Görüş geleneğiyle keskin bir tezat temsil eder (Yıldız 2009: 55-56; Atacan 2005).[6] Ne var ki Yeşilyurt-Gündüz ve Demirtaş'ın bu kitapta yer alan makalelerinde ayrıntılandır-

6. Burada, Yıldız'ın (2009: 55), AKP'nin "Batı"ya dönük dış politika tercihlerinin, içerisinden geçilen tarihsel evrenin yapısal dinamikleriyle bağlantılı olduğu, dolayısıyla Milli Görüş hareketinin yeni nesil temsilcilerinin de bu dinamiklere belirli ölçülerde uymak durumunda kaldıkları yönündeki tespitine dikkat çekmek gerekiyor.

dıkları gibi, AKP'nin dış politika sicilini sadece liberal tercihlere bağlı olarak değerlendirmek partinin ideolojik duruşunu anlamak açısından yetersiz kalacaktır. Zira AKP hükümetleri her ne kadar dış politikada liberal tonlamaları tercih etmiş olsalar da, bugüne kadar dış politika tercihlerini iç politika dinamiklerine Müslümanlık, İslam ve özcü bir Türklük anlayışı üzerinden tercüme ettiler. Bu, özellikle Recep Tayyip Erdoğan'ın sorunlu dış politika konularını "içeriye" taşırken kullandığı İslam'la hemhal olmuş milliyetçi söyleminde somutlanageldi. Bu tür tercümeler/kayma ve kaydırmalar özellikle AB'ye üyelik sürecinde kolaylıkla gözlenebilir: "Müzakereler durursa durur... Biz öyle bir medeniyetten geliyoruz ki bu medeniyette ezmek yok, adalet var. Zulmetmek yok, adalet var" ("Dik Duracağız...", 2006). Bu açıdan, partinin AB'ye üyelik süreciyle bağlantısı gerekçelendirilirken liberal-demokrat ilkelerin ve uzlaşmacı dış politika retoriğinin "Türkiye'nin müslüman kimliği" yle yan yana yerleştirildiğini söylemek mümkün:

> 50 yıldır bu yolda yürüyoruz. Şakası olmayan bir süreç içerisine geldik. İleriki yıllarda Türkiye Müslüman kimliğiyle bir AB üyesi haline gelecektir. ... AB'deki Müslüman kimliğiyle Müslüman ülkelerle ilişkileri daha sağlam temellerde yürütecektir. ("AB Şimdi Daha Yakın", Abdullah Gül, 2003)

AKP hükümetleri sürecinde Türkiye dış politikasının, üslup ve içerik olarak önemli ölçüde değiştiği şüphe götürmez. Parti, Türkiye'yi "bölgesel güç" ve "küresel aktör" yapma hedefine ve uluslararası işbirliğine dayanan bir söyleme başvurmasıyla (Fırat 2009), 1980 sonrası askeri ve sivil yönetimlerin benimsedikleri ölüm-kalım söylemine belirli bir mesafede durabilmeyi başardı (bkz. Demirtaş'ın bu kitaptaki makalesi). Bu kaymada, milliyetçiliklerin ve/veya şahin dış politika tercihlerinin tedavülden kalkmasını değil ticarileşmesini gerektiren neoliberal dünya düzeninin taleplerinin belirleyici olduğunun altını çizmek gerekiyor. Bu açıdan, Demirtaş'ın da açımladığı gibi, neoliberal dünya düzeni AKP'nin neoliberal gerekleri "Yeni Osmanlıcı" bir söylem içerisinden yeniden üretebilmesine uygun ortam sağlıyordu.[7]

7. Bu bölümde ve derlemenin diğer bölümlerinde "Yeni Osmanlıcılık" terimi siyasal alandaki kültürcü eğilimlerin altını çizmek için kullanılmaktadır: Yerleşik

Denebilir ki AKP'nin dış politika deneyimi —iç politikada özellikle kültürel alandaki girişimlerine benzer bir şekilde— bir deneme-yanılma süreci olarak işledi. Türkiye'deki yerleşik dış politika geleneğini kırmaya, devlet güvenliği kaygısından çıkıp işbirliğine girmeye yönelik radikal bir değişim çağrısı ile işbirliği vasıtasıyla barışı önceleyecek şekilde sürekliliğe —ama bu kez "Osmanlıcılık" ekiyle birlikte— başvurmak arasında salınan bu deneme-yanılma süreci henüz nihayetine ermedi. Bu deneme-yanılma metaforu partinin AB'ye (geçici) dönük yüzü ile müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerle ve/veya İslam ülkeleriyle ilişkileri güçlendirme yönündeki politikalarını birleştirmesi açısından da açıklayıcıdır. Dış politikadaki bu rotalar —*Avrupa'ya açılmak ve İslam dünyasına açılmak*— zorunlu olarak birbiriyle çelişmese de bizatihi AKP'nin retoriğinde kimi zaman karşıt rotalar olarak kullanıldı.[8] Bu iki rotanın birleşiminin bir örneği partinin İsrail'le yaşanan Mavi Marmara sorununu ele alışındaki tutuklukta görülebilir. Aslında Mavi Marmara üzerinden seyreden çatışma AKP'nin üzerinde yürüdüğü cambaz ipini somut bir şekilde görünür kıldı: din temelli muhazafakâr bir duruşu liberal söylemsel bir ekipmanla makyajlamak.

Benzer bir saptama partinin iç politika alanındaki uygulamaları için de söylenebilir. AKP'nin iç politika sicilinde Yeni Osmanlıcı bir rota izlediğini ileri sürmek pek doğru olmaz. Öte yandan, partinin

---

cumhuriyetçi kültür politikalarıyla Osmanlı geçmiş reddedilirken ve/veya bu geçmişle belirli bir mesafeden ve çoğunlukla olumsuz bir ilişki kurulurken, Yeni Osmanlıcı söylemsel strateji Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında süreklilik ekseninde kurgulanan bir kültür politikasını simgelemektedir. Burada sünni İslam ve toplulukçu/cemaatci yönetim pratiği iki siyasal oluşum arasındaki ana bağ olarak önplana çıkar. Yeni Osmanlıcı dış politika tercihleri ise Osmanlı İmparatorluğu'nun hükmetmiş olduğu topraklar üzerinde —Balkanlar, Orta Asya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da— finansal ve güvenlik temelli ittifaklar üzerinden somutlanması hedeflenen tarihsel bir hegemonya iddiasına dayanan söylemsel stratejiler vasıtasıyla işlemektedir. Yeni Osmanlıcılık, nihayetinde, devlet yapısının tarihsel-kültürcü bir eksende dönüşümüne çağrı yapmaktadır.

8. AKP, dış politika tercihlerinde AB ve ABD yanlısı ve İsrail'le dostane ilişkilere işaret eden bir profil çizmekle, din temelli, muhafazakâr seçmen kitlesinin desteğini riske attığının farkındadır. Bu riski iç siyasette ince ayarlı bir dinsel-milliyetçi söylemle dengelemek durumundadır. Recep Tayyip Erdoğan'ın 2009 yılında Davos'ta İsrail Devlet Başkanı'na sergilediği tepki bu denge kaygısının bir örneği olarak görülebilir.

söylemsel pratiklerinde açığa çıkan, bir yandan bireysel hak ve özgürlüklere liberal yaklaşım ile diğer yandan müslüman-Türk kimlik siyasetiyle ilgili konularda üstlendiği otoriter tutum göz önüne alındığında, dış politika için sözünü ettiğimiz cambaz ipi yeniden ortaya çıkar. Bu açıdan Türkiye'de neoliberal yapılanmanın yerleşikleşmesinin, partinin üç dönem boyunca artan oy oranıyla hükümet etmesinde ve değinilen ikilikler arasında yaptığı ince ayarın işlemesinde etkili olduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Nitekim AKP'nin kuruluşu itibariyle Milli Görüş çizgisindeki önceki partilerin aksine neoliberal gereklerle uyuma hazır olması, partinin din temelli muhafazakâr oy tabanından ve "Anadolu kaplanları"ndan daha geniş bir gruba —büyük kentli sermayeye— hitap etmesini sağladı.[9]

AKP, Türk-İslam medeniyetine bağlılığını hiçbir zaman arkaplana atmadan bireysel hak ve özgürlükler lügatçesini de beceriyle kullanageldi. Ancak bu bireysel hak ve özgürlükler lügatçesi TCK 301 ve TMK gibi ihtilaflı politika alanlarından tamamen kopuk bir şekilde işletildi. AKP'nin özellikle 2010 yılından itibaren ve son olarak 2013 yılında Gezi Direnişi'nde görüldüğü gibi, toplumsal muhalefete/protestoya/barışçıl direnişe artan ölçüde şiddete başvurarak karşılık vermesi, liberal bireysel hak ve özgürlükler retoriğinin, artık bu retoriğin beşiği olan ülkelerde genişlemiş olan başlangıçtaki sınırlarına, sadece serbest piyasaya endeksli olduğunu gösteriyor. Bu durumda ve şu an için, AKP'nin siyasal kimliğini liberal-muhafazakâr eksende tanımlamaya çalışacak olursak, partinin "iç"eride piyasada, "dış"arıda retorik düzeyde ve genel olarak iç siyasette muhafazakâr ve otoriter olduğu söylenebilir.

Bununla ilgili bir konu etnisite ve din konusudur ki bu AKP'nin temsil ettiği milliyetçilik versiyonu için de bir sınama zemini oluşturuyor. Hemen burada, hem milliyetçi kimliği benimsemiş siyasal partiler hem de bazı önde gelen sosyal bilimciler açısından AKP'nin milliyetçi olmayan bir siyasal parti olarak tanımlandığını söylemek gerekiyor (Kalaycıoğlu 2007, Vergin 2007). Bu saptama açısından partinin vatandaşlıkla ilgili olarak, cumhuriyet tarihi boyunca belir-

9. Anadolu Kaplanları ile İstanbul (büyük) sermayesi arasındaki bağlantı için bkz. Sönmez 2009.

leyici olagelen etnisist anlayışa kıyasla daha ılımlı bir söyleme dayanıyor olması (Yıldız 2009; krş. Coşar 2011) ve AKP hükümetlerinin AB'ye üyelik süreci kapsamında gerçekleştirdikleri yasal düzenlemeler önemli. Bu açıdan yeni Vatandaşlık Kanunu (Mayıs 2009) önemli bir örnek oluşturuyor. Daha önce de değindiğimiz gibi yeni kanunda liberal vatandaşlık anlayışının belirleyici olduğu görülüyor (bkz. burada Soyarık-Şentürk'ün makalesi). Ne var ki Soyarık-Şentürk'ün açımladığı gibi dış-iç politika ikiliği burada da işliyor. Diğer bir ifadeyle, yasal düzenlemeler vasıtasıyla sergilenen liberal eğilimler pratikte yansımalarına henüz kavuşmuş değil.

Nitekim vatandaşlık nosyonunun "iç"eriye nasıl aktarıldığına bakıldığında tamamen farklı ve çelişkili bir manzarayla karşılaşmak mümkün. Özellikle milli eğitim sisteminde sürdürülegelen zihniyet, önceki etnisist vatandaşlık anlayışıyla ve bu anlayışın Türk-İslam sentezine dayalı versiyonuyla süreklilik arz ediyor. Poulton'un vurguladığı gibi "bu sentez, kültürün ve toplumsal kontrolün temeli olarak dini gören, İslami değil, ancak otoriter bir devleti hedefliyor..." (Tapper, Poulton 1997: 184'ten alıntılanmıştır). Nitekim 1980 darbesi sonrasında milli eğitim sistemi, İslam'ın Türkler için tarihsel açıdan en uygun din olduğu kanaatini kurumsallaştırmak üzere yeniden yapılandırılmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1983'te hazırladığı Milli Kültür Planı'nda bu kurumsallaştırmanın gerekçesi şu şekilde izah edilir:

> Milli kültürümüzün iki temel (orta) direği, Orta Asya'dan getirdiğimiz "*öz değerler*" ile *İslamiyettir*. Türk secye ve tabiatına en uygun din *İslamdır*. Türkler başka dinlerde yapamamışlar, deneyenler kimliklerini yitirmişlerdir. (Güvenç ve diğ. 1991: 50)

AKP hükümetleri milli eğitimde yerleşik bu öncelikleri miras aldılar ve Türk-İslam sentezinin temel özellikleri reformlara rağmen eğitim sistemindeki yerlerini korudu. Türkiye'deki ders kitaplarını insan hakları ekseninde inceleyen iki karşılaştırmalı çalışmanın (Çotuksöken, Erzan ve Silier 2003; Tüzün 2009) sonuçları bu sürekliliği sergiliyor. Her iki çalışmada da ilk ve orta öğretim öğrencilerinin, İslam'ın vazgeçilmez bir bileşen olarak yer aldığı özcü bir Türklük okumasıyla karşı karşıya kaldıkları görülüyor (Bora 2003 ve 2009;

Gözaydın 2009). Benzer şekilde, ilk ve orta öğretim ders kitaplarında davranış normları için evrensel ilkelerden ziyade Türk-İslam sentezine içkin değerler temel dayanaklar olarak sunuluyor (Tüzün 2009).

Bu duruma, millete ve devlete koşulsuz sadakatin/bağlılığın yaşamsal bir zorunluluk olduğuna yönelik süreğen bir vurgu eşlik ediyor (Bora 2003 ve 2009). Türk-İslam sentezinin kültürel ve siyasal düzlemdeki bu görünümü, hiç şüphesiz ki yukarıda değinilen liberal-muhafazakâr duruşun bir parçası olarak ve "liberal"liğin piyasayla sınırlı tanımının bir örneği olarak okunabilir. Aynı duruşun — ve neoliberallikle muhafazakârlık arasındaki ince ayarın— izlerini On Yedinci Millî Eğitim Şûrası'nın (13-17 Kasım 2006) kararlarında takip etmek mümkün. Şûra kararlarında neoliberal zamanlara uyumlu bireyler yetiştirmeye yapılan vurguya, satıraralarında, küreselleşme karşısında milliyetçi değerleri muhafaza etme zorunluluğu eşlik ediyor (On Yedinci Millî Eğitim Şûrası Kararları, 2006).

Nihayetinde, Türkiye'de etnik milliyetçilik söz konusu olduğunda en yakıcı politik mesele olan Kürtler'in kültürel ve siyasal hakları konusunda da AKP'nin ikili bir politika izlediği açık. Öncelikle, milliyetçi kimliği benimseyen siyasal partiler açısından ve akademik çevrelerde AKP'nin milliyetçi bir parti olmadığı yönündeki argümanların temel dayanağını partinin Kürtlerin kültürel ve siyasal hakları konusunda sergilediği duruş oluşturuyor. AKP'nin bu konuda geleneksel olarak şahin addedilebilecek devlet politikasında bir kaymaya yol açtığı şüphe götürmez. Öte yandan, Kürtçenin devlet nezdinde tanınması, TRT 6'nın yayına başlaması gibi liberalleştirici politikaları milliyetçi-muhafazakâr seçmen tabanı nezdinde TSK'ya referansla zaman zaman başvurduğu şahin dil vasıtasıyla dengelemeye çalışması, partinin salınan, ikircikli konumunun neredeyse kurumlaşmış olduğuna işaret ediyor. Bu dil, partinin Demokratik Açılım sürecini başlatmasıyla birlikte (2009) daha önce diyaloğa girmeyi reddettiği Demokratik Toplum Partisi (DTP) örneğinde olduğu gibi doğrudan PKK'nin uzantısı olduğu gerekçesiyle Barış ve Demokrasi Partisi'yle (BDP) diyaloğu kesintili bir şekilde sürdürmesinde de görülmektedir.

AKP kuruluşundan itibaren sıklıkla merkez siyasetin temel ilkelerine bağlılığını vurgulamak zorunda kaldı. Bu nedenle söyleminde ve politika önceliklerinde dalgalanmalar sergiledi. Bu dalgalanmalar 1980 sonrası sosyo-politik yapının iki bileşenine referansla okunabilir: Türk-İslam sentezi ve neoliberalizm. Türk-İslam sentezi ve neoliberalizm —birbirine tamamen zıt birey ve devlet kavramsallaştırınalarına dayanmaları itibariyle— görünüşte karşılıklı olarak birbirlerini dışlayan siyasal bir çerçeve sunarlar. Ancak Türkiye'de 1980 sonrası siyasal gelişmelerin de açığa çıkardığı gibi kavramsal düzlemdeki bu çelişki pratikte çözümlenebiliyor, ya da *çözümlenirmiş gibi* yapılıyor.

1970'lerle birlikte neoliberal yapılanmaların dünya geneline yayılımı farklı ülkelerde farklı rotaları takip etti; izlenen rotada ilgili ülke(ler)in dünya kapitalist düzenine eklemlenme biçimi belirleyici oldu. Bu farklılık "rızanın inşa"sını da etkiledi (Harvey 2005). Örneğin Anglo-Amerikan bağlamı söz konusu olduğunda, yapısal muhalefetin önünü almak ve/veya muhalefeti evcilleştirmek için gereken toplumsal rıza bireysel hak ve özgürlükler ekseninde kuruldu (*a.g.y.*). Aynı stratejinin komünizm sonrası Doğu Avrupa ülkelerinde de kullanıldığını görebiliriz. Burada da rızanın inşa edilmesinde demokratikleşme için serbest piyasa kapitalizminin vazgeçilmezliği vurgusu etkili oldu (Klein 2007: 171-93). Öte yandan Latin Amerika bağlamındaki örneklerin ezici bir çoğunluğunda neoliberal rotanın çizilişinde askeri diktatörlüklerin etkili oldukları söylenebilir (Harvey 2005; Klein 2007). Bu durumda, Türkiye'de olup bitenin bu iki opsiyonun bileşimine dayandığını söylemek yanlış olmayacak: Mevcut sosyo-politik yapılanmayı ve bu yapılanmaya gömülü ittifakı lağveden ve yeni yapılanma için elverişli zemini hazırlayan bir askeri rejimin ve bu rejimin ardından bireysel hak ve özgürlükler adına neoliberal politikaları savunurken topluma muhafazakâr bir sosyo-kültürel söylem şablonuyla hitap eden merkez sağ yönetimler. Böylelikle Türkiye'de rızanın inşası ikili bir eksende yürütüldü: Bir yandan *homo economicus* merkezli bireysel hak ve özgürlükler söylemi işletildi; diğer yandan sosyo-kültürel alanda uy-

gulamaya konulan muhafazakâr politikalarla topluluğun/cemaatin içerisinden hareketle tanımlanan *kişi* önplana çıkartıldı. Ancak bu ikiliğin, kendi içinde çelişkili bir formül olarak okunmaması gerektiğine dikkat çekmek gerekiyor. Aksine, ekonomik olanla siyasal olanı birbirinden ayırmayı koyutlayan neoliberal reçete içerisinde uyumlu bir şekilde işletilebilen bir formül olduğu söylenebilir. Bu uyum on yıllar boyunca hükümetlerdeki çeşitli değişikliklere karşın milli eğitim sisteminde Türk-İslam sentezinin sürekli yeniden üretilebilmiş olmasında somut anlamını kazanıyor.

AKP'nin hükümet ettiği dönem Türkiye'deki neoliberal düzenin yerleşikleşmesiyle tanımlandığı ölçüde, parti ve izlediği politikalar neoliberal yapılanma içinde Türk-İslam sentezinin işleyişini anlamak açısından somut örnekler sunuyor. Nitekim, üç AKP hükümeti boyunca neoliberal politika tercihleri dönemin siyaseten değişmeyen unsurlarını oluşturuyor. Kısacası AKP hükümetleri, IMF paketleri ve Dünya Bankası programlarına sadık kalınarak hazırlanan neoliberal ekonomi politikaları demetinin, 1980 sonrasındaki merkez sağ selefleriyle kıyaslandıklarında, en kararlı takipçileri ve uygulayıcıları olageldiler (bkz. bu kitapta Zabcı'nın makalesi). Türkiye'de ekonominin neoliberal eksende yapılandırılması her ne kadar 1980' lerde başlamış ve neoliberal söylem 1980'lerden bu yana egemen kılınmış olsa da, AKP öncesindeki merkez sağ hükümetlerin, neoliberal gereklilikleri uluslararası finans kuruluşlarının talep ettikleri düzeyde gerçekleştirememiş oldukları bir sır değildir. Bu yetersizlik özellikle kamu harcamalarında kesintiye gitme, seçim dönemlerinde popülist uygulamalardan vazgeçme ve sosyal haklarla ilgili konularda neoliberal kodları işletmekteki başarısızlıkta görülebilir. Esasen işte bu *sadakat eksikliği* AKP'nin hükümet sürecinde uygulamaya konulan toplumsal alandaki bir dizi dönüşüm programıyla bertaraf edilmiş oldu (bkz. burada Yücesan-Özdemir'in makalesi).

Türk-İslam sentezi söz konusu olduğunda ise AKP'nin milli eğitim politikalarının sentezin temel izleğini devam ettirmek olduğu görülüyor. Bu açıdan önemli bir nokta, partinin sentezin ne kurucusu ne de takipçisi olmasıdır. Dahası, partinin çekirdek kadrosu ve önde gelen üyelerinin bizatihi sentez fikrine mesafeli yaklaşımı, partinin sağladığı bu süreklilik açısından önemli bir veri. Öte yandan,

AKP'nin izlediği neoliberal politika paketleri için toplumsal rızanın ya da daha doğru bir ifadeyle neoliberal politikalara yönelik (potansiyel) yapısal direncin yönetiminde sentezin egemen olduğu bir toplumsal yapıdan beslenegelmesinin görünürdeki bu çelişkiyi açıkladığı söylenebilir. Nihayetinde AKP'nin, İslami terimlerle formüle edilen ahlakçı bir yaklaşım çerçevesinde önce toplumu sonra devleti hayır ağlarına dönüştürme yönündeki Hayekçi öneriyi benimsediği görülüyor. Bu dönüştürme çabalarının yakın dönemdeki en somut örnekleri ise partinin *haklar* söyleminden *toplumsal/sosyal olanı* çıkartmasında bulunabilir (Coşar ve Yeğenoğlu 2009).[10]

Sonuç olarak AKP, İslamcı siyasal köklere sahip bir partinin kapitalizmin neoliberal evresinde iktidara tutunma arayışını sergileyen bir örnektir. Parti, kurumsal siyaset yelpazesinin merkezinde olma talebi nedeniyle[11] ve bununla bağıntılı olarak, hem Milli Görüş geleneği hem de Türk-İslam sentezi karşısında benimsediği mesafeli konum gereği Türkiye toplumunda İslam'ın kapladığı alandan —1980 sonrasındaki yeniden tanımlanmış haliyle— beslenmeye devam ediyor. Böylelikle, Türk milliyetçiliğinin diliyle de yakından ilişkileniyor. Kurulum ve dolayısıyla kurumsal iktidar deneyiminin son evresinde olduğu söylenebilecek AKP hükümetleri neoliberal yapılanma ile Türk-İslam sentezinin *sıradanlaştırılmış* versiyonu arasında gerçekleştirilen nazik bir alaşımı temsil ediyorlar.[12]

10. Hayekçi bir yaklaşımla sosyal hakların hayır ağları vasıtasıyla lağvedilmesi önerisinin bir örneği için bkz. Akdoğan 2004. AKP'nin, sosyal hakların ortadan kaldırılmasına yol açan politikalarını İslami hayırseverlik nosyonu üzerinden değerlendirmeye yönelik eleştirel bir okuma için bkz. Bakırezer ve Demirer 2009: 173-6.

11. AKP'nin merkez siyasetle tecrübesi ikili bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir — hem merkezin hem de aktörün dönüşümü. Kısacası, başlangıçta askerin sivil siyaset alanına müdahalesinde simgelenen otoriterlik sivil yönetimlere nakledilirken, Türk-İslam sentezi AKP'nin söyleminde ve uygulamalarında sıradanlaştırılmıştır. AKP sentezin bu sıradanlaştırılmış versiyonuna dayanmakla İslamcı siyaset çizgisinden dintemelli milliyetçi bir siyasal partiye doğru evrilmiştir.

12. Burada "sıradan" (*banal*) terimini Michael Billig'e (1995) referansla kullanıyorum. Billig ABD'deki milliyetçilik üzerine incelemesinde "sıradan milliyetçilik" kavramını, fark edilmeyen milliyetçi motiflerin gündelik kullanımı vasıtasıyla milliyetçiliğin hegemonikleşmesini açıklamak için kullanmaktadır (bkz. Coşar 2011).

4

SİYASAL İSLAM'DAN AKP İKTİDARINA İSLAMCI BURJUVAZİ VE DEMOKRASİ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME[1]

Berna Yılmaz

AKP Ağustos 2001 tarihinde, siyasal İslamcı hareket içinde yaşanan bir bölünme neticesinde siyaset sahnesine çıktı ve Kasım 2002 seçimlerinde yüzde 34,3 oy alarak hızla iktidara yükseldi. Parti sonraki seçimlerde de (2007, 2011) oylarını artırdı. İslamcı bir siyasal partinin güçlenmesi ve oy desteğini düzenli olarak artırması, AKP'yi doğuran Türkiye İslami hareketinin ideolojik ılımlılaşmasının sebepleri üzerine tartışmaları alevlendiren önemli bir unsur oldu.[2] Kuşkucular AKP'nin kendinden menkul muhafazakâr-demokratik kimliğine esasen stratejik bir çerçevede yaklaşmak gerektiğini öne sürdüler. Bu fikri savunanlar laik düzende İslamcılara yıllar boyu uygulanan baskının 1990'ların sonunda zirveye ulaştığına dikkat çekerek, İslamcıların bu koşullarda siyasal bakımdan ayakta kalmak için ılımlılaşmaktan başka seçeneği olmadığını belirtiyorlardı (Dağı 2006; Mecham 2004; Nasr 2005; Öniş 2001; Somer 2004). Başkaları ise Türkiye'nin fiilen çoğunlukçu seçim sisteminin de teşvik etmesiyle, son otuz küsür yıldır her türlü inançtan partinin oylarını azamiye çıkarmak ve yürütme gücünü elde etmek için siyasal merkeze yerleşmeye yöneldiğine dikkat çektiler (Coşar ve Özman 2004; Mecham 2004; Özbudun 2006a, 2006b; Somer 2004).[3] Son olarak

1. Bu bölümdeki çözümleme ve değerlendirmeler kitabın İngilizce orijinalinin yayımlandığı 2012 senesine kadarki verilere dayalı olarak yapılmıştır.

2. Örneğin bkz. Cizre 2007 ve Yavuz 2006b.

İslamcı siyaset üzerine çalışan bazı araştırmacılar da partinin ideolojik ılımlılaşmasında "Avrupa Birliği çapası"nın katkılarının altını çizdi (Öniş 2001, 2006; Robins 2007; Somer 2004; Tanıyıcı 2003). Bu araştırmacılar Türkiye devletinin ve en başta da ordunun katı laik organlarının kurumsal gücünün sınırlanması noktasında İslamcıların Avrupa Birliği'nde güçlü bir dış müttefik bulduğunu ileri sürdüler. Fakat bu yeni ittifakın kurulabilmesi için İslamcıların dinsel integralist hedeflerini bir yana bırakıp, yerine liberal demokratik idealleri benimsemesi gerekiyordu. Özetlemek gerekirse, bu stratejik argümanların altında, AKP'nin liberal demokratik ilkelere bağlılığındaki sürekliliğin sorgulanmaya açık olduğu, çünkü ılımlılaşma kararının altında taktik gerekçeler olabileceği düşüncesi vardı.

Partinin demokratik potansiyeline daha fazla güven duyan araştırmacılar ise siyasal İslamcıların ideolojik yolculuğunu epey farklı anlattılar. Bu anlatıda samimi bir değer dönüşümünün varlığına ve bu dönüşümün altında İslamcıların biraz da acılı bir öğrenme sürecinin yattığına dair bir tanıklık söz konusu (Cizre-Sakallıoğlu ve Çınar 2003; Çınar 2006; Dağı 2005; Heper ve Toktaş 2003; Yavuz 2009). Bu düşünsel argümanın Türk-İslamcıların ılımlılaşma kararının ardında yatan stratejik kaygıların önemini kabul ettiğine, bu çerçevede özellikle de Fazilet Partisi dönemine (1998-2001) gönderme yaptığına dikkat çekmek önemlidir (Cizre-Sakallıoğlu ve Çınar 2003). Yine de bu araştırmacılar İslamcıların kendi geçmişlerinde devlet baskısı gördüklerini dikkate alarak bu tarz otoriter siyasal uygulamalara karşı eleştirel bir duruş geliştirdiklerini de savunurlar. Buna ilaveten, İslamcılar siyasete katılım sürecinde seküler muhalefet gruplarıyla etkileşimleri yoluyla tam bir demokrasi rejiminin faziletlerini de kavramışlardır. Böyle bir rejimde sadece dindarlar değil, toplumsal ya da siyasal bakımdan dezavantajlı diğer gruplar da nefes alma imkânı bulacaktır.

3. Bugün Türkiye'de yürürlükte olan seçim sistemi nispi temsiliyetin D'Hondt versiyonu ile başka gelişmiş hiçbir demokratik ülkede eşi bulunmayan yüzde 10'luk ulusal barajı birleştiriyor. Bu melez sistem, en başta büyük partilerin lehine ciddi oy-koltuk oranı çarpıklıkları üretiyor. AKP bu seçim düzenlemesinden en çok faydalanan partidir ve 2002 genel seçimlerinde oyların sadece üçte birini aldığı halde meclisteki koltukların üçte ikisini ele geçirmiştir.

Ama daha da önemlisi, bu "siyasal öğrenme" argümanı[4] İslami seçmen tabanının sınıf yapısındaki ve değer yönelimlerindeki değişimi vurgulayan paralel bir argümanla desteklenegeldi (Demiralp 2009; Gümüşçü 2010; İnsel 2003; Öniş 2006; Somer 2004; Yavuz 2006, 2009). Bu argümanın başlangıç noktası, merkez sağcı Turgut Özal hükümetinin 1983 seçimlerinde iktidara gelişinin ardından başlatılan yoğun ekonomik liberalleşme sayesinde İslami seçmen tabanı içinden yerel bir burjuvazinin çıkışıdır. İslami burjuva yeni ihracat odaklı büyüme politikalarından büyük ticari kazançlar elde etmiş, üye sayısını hızla artırmış ve böylelikle Türkiye ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir. İlk başta siyasal arenada İslamcı Refah Partisi'yle ittifaka giren bu kesim, partiden daha sonra ayrılıp AKP'yi kuran ılımlıların sosyo-ekonomik belkemiğini aşama aşama tesis etmiştir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu analiz hattı, İslamcıların ılımlılaşmasının toplumsal kökenlerini aramak için doğru yerin İslami oy tabanı içinde demokrasi yanlısı orta sınıfların ideolojik ağırlığının artışı olduğunu savunmaktadır. Siyasal İslam'ın büyük ölçüde alt sınıflara dair bir olgu olduğu Refah Partisi yıllarından bu yana İslamcı oy tabanı farklı bir sosyo-ekonomik noktaya evrilmiş ve bu evrim İslamcı tabandan beslenen partileri de dönüştürmüştür. Bir başka deyişle, bu partiler artık sistem karşıtı manipülasyonlara her daim hazır marjinalleşmiş kitlelerin değil, ekseriyetle tanımı gereği ılımlı ve riskten kaçan orta sınıfların partileri haline gelmişlerdir.

Bu yaklaşım İslami ılımlılaşma üzerine yürütülen genel tartışmaya belli katkılar sağlamıştır. Birincisi, oy tabanının değerlerini sorunsallaştırdığı için, partinin ideolojik yeniden konumlanışını açıklama noktasında demin bahsettiğimiz öğrenme odaklı argümanlara nazaran daha güçlü bir içeriden bakış sağlar. AKP'nin "samimi" mi, yoksa "taktik gereği" mi demokratik bir parti olduğuna dair kısır tartışmalara kilitlenip kalmaktan şık bir şekilde uzak durur. Neticede ampirik açıdan bakarsak AKP liderlerinin ya da herhangi bir par-

4. İslamcı partilerin ılımlılaşmasında siyasal öğrenmenin önemine dair daha fazla bilgi için bkz. Wickham'ın (2004, 2006) "karmaşık öğrenme" tezi. Ürdün örneği temelinde ampirik bir Wickham eleştirisi için bkz. Clark 2006.

ti liderinin aklından neler geçtiğini kesin olarak bilmemiz mümkün değildir. İkincisi, siyasal İslamcı düşüncede süregiden dönüşümü 1980 darbesi sonrası Türkiyesi'ndeki hızlı sosyo-ekonomik değişikliklerle ilişkilendirmek suretiyle bağlamına oturtmak anlamında paha biçilmez bir girişimdir.

Gelgelelim, bu yaklaşım muhafazakâr burjuvaziyi demokratik bir hayat pınarı olarak nitelediği ölçüde de sorunludur. İlk sorun esasen teorik niteliktedir. İslami ılımlılaşmaya dair şimdiye kadarki sosyo-ekonomik açıklamaların çoğu, demokratikleşme için orta sınıfların genişlemesinin şart olduğu yolundaki ana akım kabule çok fazla yaslanmıştır. Birazdan göstereceğimiz üzere, orta sınıfların demokratik kurumlara desteğine dair tarihsel kanıtların oldukça çelişkili olduğunu, hatta kimi örneklerde böyle bir desteğin hiç bulunmadığını kanıtlayan çeşitli çalışmalar bu görüşü etkili bir şekilde sarsmıştır.

Bundan dolayı okuyacağınız bölümün ana amaçlarından biri İslami burjuvazinin ideolojik yörüngesini ayrıntısıyla inceleyerek bu kusuru gidermektir. Bu incelemenin ampirik temelini, MÜSİAD'ın (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) 1990'daki kuruluşundan bu yana yaptığı basın açıklamaları ve düzenlediği raporlar, teorik temelini ise burjuvazi-demokrasi ilişkileri konusunda daha önce yapılmış eleştirel tarihsel-karşılaştırmalı araştırmalar oluşturacaktır. Söz konusu ideolojik yörüngenin iki safhası var. Birinci safha MÜSİAD'ın siyasal arenada açıkça İslamcı güçleri desteklediği yaklaşık ilk on yılı kapsar. 1990'ların sonunda başlayan ikinci safha ise İslami burjuvazinin siyasal İslam'dan uzaklaşarak şamatacı bir demokrasi yanlısı duruş benimsemesi bakımından birinci safhadan ayrılır. İslami burjuvazinin 1990'ların sonunda siyasal tercihlerini ciddi anlamda gözden geçirmesine yol açan tarihsel konjönktürün başlıca unsurlarının tartışıldığı bu bölümün amacı, liberal demokratik rejimlerin ortaya çıkışı ve gelişiminde toplumsal sınıfların rolüne dair daha geniş kapsamlı bir tartışmaya tarihsel açıdan biçimlenmiş bir katkı yapmaktır.

İslami ılımlılaşma konusundaki mevcut sosyo-ekonomik analizlerin başka bir sorunlu özelliği de İslami burjuvazinin kültürel kimliğinin, demokratik duruşunu dillendirişi üzerindeki etkisine

yeterince dikkat gösterilmemeleridir. Bu bakımdan bölümün son kısmında MÜSİAD'ın demokratikleşme gündemine daha yakından bakarak kurucu başkan Erol Yarar'ın derneğe atfettiği "dini-milli" ideolojik misyonunun çoğulculuk karşıtı tavırları besleyip demokrasi anlayışını kısıtladığı alanları tanımlamaya çalışacağız ("Erol Yarar..." 2009).

BURJUVAZİ VE DEMOKRASİ: KARŞILAŞTIRMALI KANITLAR

Ekonomik gelişme ile siyasal gelişme arasındaki ilişkiye yönelik akademik ilgi klasik modernleşme teorisine kadar geriye gider (Huber, Rueschemeyer ve Stephens 1993; Landman 2003; Clark, Golder ve Golder 2008). Modernleşme teorisine göre geleneksel toplumlar teknolojik ve ekonomik alanda ilerleyecek, Batılı milletlerin tarihsel yörüngesini tekrarlayacak ve böylece eninde sonunda modernleşeceklerdir (Valenzuela ve Valenzuela 1978). Aynı teori, modernleşen toplumların siyasal yapılarının da basitten karmaşığa doğru benzer bir dönüşüm geçireceğini öne sürer. Dolayısıyla modernleşme perspektifinin demokrasiyi (kapitalist) ekonomik gelişmenin doğal bir son ürünü olarak gördüğünü söylemek yanlış olmaz (Przeworski ve Limongi 1997).[5]

Bu perspektif ekonomik gelişme düzeyi ile siyasal gelişme düzeyi arasındaki bağları inceleyen bazı ulusaşırı niceliksel çalışmalara da ilham vermiştir.[6] Bu çalışmaların çoğunda iki süreç arasında anlamlı ama mükemmellikten uzak bir korelasyon olduğu sonucuna varılmıştır (Huber ve diğ. 1993, Landman 2003). Peki bu bulgu, modernizasyon teorisinin kapitalist gelişmenin aynı zamanda demokratikleşmeyi tetiklediği yolundaki iddiasının ampirik doğrulanışı olarak kabul edilebilir mi? Pek çok eleştirinen, korelasyondan nedensellik ilişkisi çıkarmaktaki sorunların altını çizerek söz konusu istatiksel ilişkinin olsa olsa ampirik bir genelleme olarak kabul edi-

5. Demokrasinin ekonomik ve kültürel belirlenimlerine dair genel bir inceleme için bkz. Clark ve diğ. 2008 ve Lipset 1994.

6. Ekonomik gelişme ile demokrasi arasındaki pozitif ilişkiye dair ülkeler arası istatistiksel kanıtlar için örneğin bkz. Bollen 1979, Helliwell 1994, Lipset 1959 ve Przeworski ve diğ. 2000. Tersine sonuçlar için bkz. Landman 1999.

lebileceğini, bu yüzden de altta yatan nedensel mekanizmaları keşfetmek için anormal vaka ve tarihsel dizgelerin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bu kaygıların yönlendirdiği makro tarihsel-karşılaştırmalı araştırmaların bir kısmı, ekonomik kalkınma ile demokrasi arasındaki kayıp halkanın kapitalist üretim tarzının ilerleyişiyle ortaya çıkan hâkim sınıf, yani burjuvazi olduğu iddiasını ortaya atmışlardır.[7]

Burjuvaziyi demokratikleşmenin başrol oyuncusu olarak gören ilk ve en etkili eserlerden biri Barrington Moore'a aittir (1966). Moore'a göre demokrasinin ortaya çıkışı birtakım tarihsel faktörlerin daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde birbirine eklemlenmesi sonucu gerçekleşmiştir. *Güçlü bir burjuva* sınıfının varlığı, demokratik ülkelerin tarihsel yörüngesini faşist ve komünist modernleşme hatlarından ayıran bu faktörlerden biridir. Bir ülkenin modernite doğru demokratik yollarla ilerleyebilmesi için burjuvazisinin güçlü olması gerekir. Burjuvazi güçlü olduğunda köylüler ya da işçiler gibi alt sınıfların çıkarlarına karşı krallıkla ya da topraklı üst sınıflarla ittifak kurma ihtiyacı duymayacaktır.[8]

Buna karşılık, yeni bir tarihsel-karşılaştırmalı araştırma hattı, Moore'un demokratik rejimlerin ortaya çıkışında bir sosyal sınıf olarak burjuvazinin merkeziliğine dair görüşlerine eleştiriler yöneltmektedir (Bellin 2000; Harris 1987; Huber ve diğ. 1997; Huber ve Stephens 1997; Rueschemeyer ve diğ. 1992; Therborn 1977). Bu araştırmacılar modern toplumların sınıfsal yapılarında ekonomik gelişmenin yarattığı değişiklikleri hesaba katmaksızın demokratikleşmenin anlaşılamayacağı noktasında Moore'a hak verirler. Ancak Moore'un aksine, bu değişimlerden en önemlisinin orta sınıfların ortaya çıkışı ve büyümesi değil; kentleşme, fabrika üretimi, iletişim, ulaşım ve taşımacılık alanındaki gelişmeler yoluyla alt sınıfla-

7. Demokrasilerin ortaya çıkışına dair tarihsel-karşılaştırmalı analizlerde saptanan diğer müdahil değişkenler arasında ekonomik gelişmenin zamanlaması ve niteliği, devletin yapısı ve toplumsal güçlerle ilişkisi, ayrıca savaşlar ve krizler gibi uluslararası faktörler de bulunur (Landman 2003).

8. Moore'a (1966) göre güçlü bir burjuvaziye ilaveten geçmiş siyasal kurumlardan devrimci bir kopuşun varlığı da Fransa, Britanya ve ABD'nin siyasal gelişimini faşist ve komünist devletlerden ayırt etmektedir.

rın örgütsel olarak güçlenmesi olduğunu öne sürerler (Rueschmeyer ve diğ. 1992; Therborn 1977).

Gerek sanayileşmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerden elde edilen tarihsel kanıtlar da modernleşen toplumlarda burjuvazinin her zaman demokratik güçlerle işbirliği yaptığı görüşünü zayıflatmaktadır. Örneğin Huber ve Stephens'in (1997) bulgularına göre İkinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'da burjuvazinin geniş kesimleri demokratik kurumların parlamenter hükümetin ötesine geçmesine karşı çıkmıştır. Dönemin önde gelen liberal düşünürleri de seçkinlerin çıkarlarını tehlikeye soktuğu için kitlesel demokrasinin bünyesi gereği kapitalizmle uyumsuz olduğunu savunmuşlardır. Bu bakış açısından, İkinci Dünya Savaşı sonrasında mülk sahibi sınıfların demokrasiye verdikleri destek bir nevi sınıfsal tavize dönüşür. Bu tavizin bir yanında emek örgütlenmeleri devrimci fikirlerini terk etmiş, diğer yanındaysa iş dünyasının seçkinleri devletin refah politikalarıyla desteklenen yüksek ücretli ekonomiye uyum sağlamışlardır (*a.g.y.*).

Gelişmekte olan dünyada da benzer bir tabloyla karşılaşıyoruz. Örneğin O'Donnell (1973) Latin Amerikan burjuvazisinin bölgedeki bürokratik-otoriter rejimlerin kurulmasına verdiği desteği uzun uzadıya anlatır. Benzer şekilde Perthes (1994) de Ortadoğu'daki Arap ülkelerinde yeni filizlenen burjuvazinin, piyasaları sağlama almak ve yüksek kârlarını korumak için bağımlı oldukları otoriter devlet yapılarının liberalleşmesi konusunda pek az gayret sarf ettiklerini göstermiştir. Keza Bellin de (2000) geç gelişen ülkelerdeki demokratikleşmeyle ilgili incelemesinde, bir bütün olarak özel sektörün demokratikleşme konusundaki tavrının yıllar içinde çok fazla tutarsızlık gösterdiğini belirtir. Bu kesim kimi zaman otoriter devlet uygulamalarına tam destek vermiş, kimi zaman da demokratik reformlara destek vermekten sakınmamıştır.

Bu çalışmalar bir bütün olarak burjuvazinin demokratik ideallere doğal bir yatkınlığı olmadığını göstermiş ve böylece demokratik rejimlerin doğuş ve gelişiminde sosyal sınıfların ve sınıf ilişkilerinin rolünü daha iyi anlamamızı sağlamışlardır. Hem farklı ülkelerde hem de farklı tarihsel dönemlerde orta sınıfların demokrasiye desteğinde büyük değişkenlik olduğu bu çalışmalar sayesinde gün

yüzüne çıkmıştır. Bu çeşitlilik burjuvazinin ekonomik ve siyasal çıkar hesaplarına demokratik reformların farklı şekillerde dahil olmasından kaynaklanıyor görünmektedir (Bellin 2000; Huber ve Stephens 1997). Bahsedilen çıkarlar ise asla önceden verili değildir; toplumda iktidarın bölüşümünü ilgilendiren bir dizi faktörün kesişim noktasında şekillenirler.

Bu yüzden Rueschmeyer ve diğ. (1992) burjuvazinin demokrasiye yönelik tavrını inceleyen analizlerin hesaba katması gereken üç güç kümelenmesinin altını çizer: sınıf ilişkileri, devlet-sınıf ilişkileri ve uluslararası güç ilişkileri. Birinci küme iktidarın çeşitli sosyal sınıflar arasındaki bölüşümüyle ilgilidir.[9] Demokratik reformlar bu bölüşümü burjuvazinin aleyhine de değiştirebilir, lehine de. Örneğin demokratik reformlar yoluyla karar alma yapılarına mülksüz sınıflar dahil edilebilir veya toprak sahiplerinin gücü azaltılabilir. Burada belirleyici hususlardan biri toplumdaki ekonomik bakımdan baskın unsurlar karşısında alt sınıfların yapısal ve örgütsel açıdan ne kadar kuvvetli olduklarıdır. Alt sınıf hareketi ne kadar kuvvetliyse, burjuvazinin kendi ekonomik tahakkümüne yönelik tehditleri savuşturmak için otoriter siyasal düzenlemelerin yanında yer alma ihtimali o kadar artar (Bellin 2000; Huber ve Stephens 1997).

İkinci güç kümesi esasen devlet yapıları ile sosyal sınıflar arasındaki ilişkileri ilgilendirir. Örneğin demokratik reformlar devleti küçültebilir veya bilhassa devlet ile iş dünyası arasındaki ilişkilerde tezatlık olduğunda devletin işlevlerini iş dünyasının çıkarlarına uygun şekilde yeniden tanımlayarak devlet-toplum ilişkilerini yeniden yapılandırabilir. Öte yandan iş sektörü ekonomik faaliyetlerini artırmak ve kârlılığını korumak için öncelikle ya da yalnızca devlete bağımlıysa, burjuvazinin böyle reformları destekleme ihtimali çok daha azdır ki pek çok geç gelişmiş ülkede durum böyle olmuştur (Bellin 2000; Harris 1987).

Son olarak, ulusaşırı güç ilişkileri gerek ekonomik gerek jeopolitik boyutları bakımından burjuvazinin demokrasiye yönelik tavrını etkileyebilir, çünkü bu ilişkiler hem ilk iki faktörü etkiler, hem de

9. Bu noktanın özel sermayenin demokratikleşmeden "korkusu" olarak alternatif bir formülasyonu için bkz. Bellin 2000.

mevcut aktörlerin önündeki belli siyasal seçenekleri itibarsızlaştırır ya da öne çıkarır. Daha somut konuşursak, hem Soğuk Savaş'ın sona ermesi, hem de küresel ekonomik ilişkilerde serbest piyasa yönelimli politikaların hegemonik statüye erişmesi iş dünyasındaki seçkinlerin demokratik yönetim konusundaki kaygılarını oldukça azaltmış gibi görünmektedir (Huber ve diğ. 1997). Bunun yanı sıra son zamanlardaki demokratikleşmeye yönelik diplomatik baskılar toplumsal açıdan dezavantajlı grupların siyasal temsiliyetini iyileştirmeye yönelik olmaktan genel olarak uzaktır. Bu baskıların odak noktasında rekabetçi seçimler ve hukukun üstünlüğü gibi asgari demokratik usullerin garantiye alınması bulunduğu ölçüde burjuvazinin çıkarlarına tehdit oluşturmaları güç görünmektedir (Huber ve Stephens 1997).

Bu bölümün devamında Türkiye'deki muhafazakâr burjuvazinin demokrasiye yaklaşımındaki evrimi analiz etmek için MÜSİAD ele alınacak ve bu üç yönlü teorik çerçeve kullanılarak derneğin demokrasi söylemi masaya yatırılacaktır. MÜSİAD, gerek göz önündelik gerekse ekonomik faaliyetler açısından Türkiye'deki muhafazakâr işletmeleri temsil eden örgütlenmelerin başını çekmektedir.[10] Daha sonra ise MÜSİAD'ın gerek işçi haklarının korunmasına, gerekse kültürel ve azınlık haklarına yönelik genel olarak olumsuz tavrında derneğin İslamcı-muhafazakâr yöneliminin bir etkisi olup olmadığı sorusuna yanıt aranacaktır.

MUHAFAZAKÂR BURJUVAZİNİN LİBERAL DEMOKRASİYE DESTEĞİNİN TARİHSEL BELİRLENİMLERİ

MÜSİAD 1990 Mayısı'nda küçük bir grup işadamı tarafından kuruldu. Üye sayısı Türkiye'deki İslamcı hareketin yükselişiyle paralel olarak hızla arttı ve 1990'da 12'yken 1997'de 1153'e ulaştı.[11] Yeni üyelerin katılımı ve gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında yeni şubelerin

10. Muhafazakâr üye tabanına sahip diğer ticari örgütler arasında Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON), Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) ve İş Hayatı Dayanışma Derneği (İŞHAD) de bulunmaktadır.

11. Derneğin 1990 ile 2004 arasındaki üyelik rakamları için bkz. "AKP'nin Ampulünü..." (2004).

açılmasıyla birlikte dernek 2000'lerde de büyümeye devam etti. Web sitesine göre şu an 15.000 işletmeyi temsil eden MÜSİAD'ın 3.000 üyesi bulunmaktadır. 2006'da MÜSİAD üyelerinin gayrisafi milli hasılaya katkısı neredeyse yüzde 10'a ulaşmıştır.[12] Esasen büyük ölçekli işletmeleri temsil eden TÜSİAD'ın aksine MÜSİAD üyelerinin çoğu küçük ve orta ölçekli işletme sahipleridir, fakat üyeleri arasındaki büyük şirket gruplarının sayısı da her geçen gün artmaktadır. Derneğin coğrafi erişimi de esasen İstanbul ve Marmara Bölgesi'ne yoğunlaşmış olan seküler muadilinden çok daha geniştir.

MÜSİAD kuruluşunun ardından yaklaşık on sene demokrasiyi desteklemeyi gündeminin dışında tuttu. 2000 tarihli "Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi" raporuna kadar demokrasiyi ve insan haklarını desteklemek şöyle dursun, dindar vatandaşların yaşadığı hak ihlalleri dışında ağzına bile almadığını söylemek mümkün. Dahası liberal demokrasiyi bir Batı dayatması olarak tanımladı (Öniş 1997) ve Türkiye'nin AB'ye katılmasına AB'nin Türkiye üzerindeki baskılarını gerekçe göstererek şiddetle karşı çıktı. MÜSİAD'a göre AB Türkiye'yi "sözde daha demokratikleşme, Güneydoğu Anadolu sorununa siyasi çözüm vs. [*a.b.*]" yönünde zorlamakla kalmıyor, Kıbrıs meselesinde de bazı tavizler bekliyordu (MÜSİAD 1995: 50). Din ve ifade özgürlüğü MÜSİAD için tek istisnaydı ki bu yaklaşım da o dönem seküler rejime karşı İslamcı muhalefetin geri kalanıyla uyum içindeydi (Öniş 1997).

Dernek hiçbir zaman İslamcı RP ile resmi platformda bir ortaklık kurmamış olsa da, RP çevrelerine yakınlığıyla kendinden söz ettirdi.[13] RP ve DYP'nin kısa ömürlü koalisyon hükümeti sırasında (1996-97), dernek üyeleri Necmettin Erbakan'ın İslam ülkelerine yaptığı yolculuklara düzenli olarak katılıyor ve Türk dış ticaret po-

12. Rakip örgütlenme olan TÜSİAD'ın gayrisafi milli hasılaya katkısı 2006'da yüzde 35 civarındaydı (Berberoğlu, 2006).

13. *Milliyet* gazetesinin 1996'da yaptığı bir mini ankete göre MÜSİAD üyelerinin sadece yüzde 25'i RP'yi desteklediğini söylerken, yüzde 50'si hiçbir partiye yakın olmadığını belirtmişti. Benzer şekilde, MÜSİAD'ın kurucu başkanı Erol Yarar da anket sonuçlarına tepki olarak MÜSİAD'ın üyelerinden önemli bir kısmı RP'yi desteklese de derneğin RP şemsiyesi altında bir örgütlenme olarak görülemeyeceğini söylemişti ("Onlar, Refahı..." 1996).

litikasıyla ilgili resmi bağlantılar kuruyorlardı ("MÜSİAD Uzakdoğu'da..." 1996). Hatta koalisyon hükümetinin IMF kredilerini dağıtırken MÜSİAD üyelerini kayırdığına dair söylentiler vardı (Buğra, aktaran Cam 2006).

Türkiye Devleti ve Muhafazakâr Burjuvazi

"28 Şubat süreci" MÜSİAD'ın demokrasiye yaklaşımındaki değişimin dönüm noktasıydı. 28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Konseyi'nin toplanmasıyla birlikte başlayan süreçte İslami faaliyetlerin başlıca unsurlarına ve İslamcı işletmelere yönelik yaygın bir baskı başladı.[14] Bu baskı sürecinde siyasal İslamcı şebekeleri desteklediği düşünülen şirketlerin isimleri de yayımlandı ve bu şirketler kamu ihalelerinden dışlandı. MÜSİAD'ın peş peşe iki başkanı dinci gericilik suçlamasıyla Devlet Güvenlik Mahkemelerinde yargılandı.[15] Genele bakılacak olursa, 28 Şubat süreci hem İslamcı işletmelere hem de MÜSİAD'a büyük zarar vermenin yanı sıra (dernek iki yıldan kısa sürede yaklaşık 600 üyesini kaybetti) RP-DYP koalisyon hükümetinin çökmesine ve daha sonra RP'nin kapatılmasına yol açtı ("İş Dünyasında..." 1999).

MÜSİAD 28 Şubat sürecindeki İslamcılık karşıtı sert önlemlere cevap olarak kendini siyasal İslam'dan ayırma stratejisini benimsedi. Bu amaçla her fırsatta paranın dini olmadığını belirterek MÜSİAD'ın kuruluş felsefesinde İslamcı dayanışmanın önemini olduğundan daha az göstermeye çalıştı. Ayrıca yurtdışındaki dindar Türk işçilerden gelen döviz kaynaklarının suistimaline karıştığı öne sürülen bazı üyelerine karşı iç soruşturma başlattı. Bu arada 28 Şubat önlemleri yasaklanan RP'nin ardılı olan FP'de bir iç mücadeleye sebep ol-

14. 28 Şubat kararlarının siyasal İslamcı hareket üzerindeki etkisine dair daha fazla bilgi için bkz. Cizre-Sakallıoğlu ve Çınar 2003 ve Yavuz 2000.

15. MÜSİAD'ın birinci ve ikinci başkanları olan Erol Yarar ve Ali Bayramoğlu'na ilaveten, MÜSİAD üyesi başka işletmeciler de yasadışı İslamcı şebekelere para desteği verme suçundan Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde yargılandı. Hem Yarar hem Bayramoğlu sırayla 1999 ve 2000'de suçlu bulundu. Türk Ceza Kanunu'nun 312 sayılı "dini inançlar arasında ayrım gözeterek insanlar arasında nefret ve düşmanlığı alenen teşvik etmek" maddesi uyarınca iki başkan da birer yıl hapis cezasına çarptırıldı.

du.[16] Dernek gelenekçi Erbakancılara karşı Recep Tayyip Erdoğan ve yakın arkadaşları Abdullah Gül ve Bülent Arınç'ın başını çektiği reformist kanadın yanında yer aldı.[17] Bir dizi başarısız girişimin ardından parti liderliğini ele geçiremeyen bu reformist hizip ayrıldı ve AKP kuruldu. Yeni parti kurulur kurulmaz şeriata dayalı devlet kurma hedefini reddetti ve resmi ideoloji olarak "muhafazakâr demokrasi"yi benimsedi.[18]

MÜSİAD tam da böyle bir atmosferde "Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi" raporunu (2000) yayımlayarak demokratikleşme konusunda ilk açık duruşunu gösterdi. Önerdikleri reformlara şöyle bir göz gezdirildiğinde daha küçük ve bürokrasiden daha uzak bir devlet, hukukun üstünlüğü, daha güçlü bir sivil toplum ve idari ademi merkeziyetçilik gibi bir dizi neoliberal tema ile sivil siyaset üzerinde askeri nüfuzun kaldırılması ve bireysel hak ve özgürlüklerin tam garantisi gibi başka önerileri birleştirmiş oldukları anlaşılıyor. Ama MÜSİAD'ın önerilerinin içeriğine ve kapsamına daha dikkatli bakıldığında, Türkiye devleti ile İslamcı işletmeler arasındaki (28 Şubat sürecinde doruk noktasına ulaşan) ihtilafın ağır etkisi kolayca fark ediliyor.

Birincisi, Türkiye'deki demokratik rejimin sayısız kusuru olmasına karşın dernek demokratikleşme önerilerinin merkezine devletin sert laik politikalarını savunan ve sürdüren ordunun, cumhurbaşkanlığının, yüksek mahkemelerin ve YÖK'ün güçlerinin azaltılmasını oturtuyor. İkincisi, devlet tarafından daha iyi korunması gereken haklar konusunda raporda nispeten seçici davranılıyor. En bü-

16. Siyasal İslamcı hareket içindeki hizipler 28 Şubat sürecinin başlamasından önce oluşmuştu. Yine de RP içinde Erbakan'ın karizmatik liderliğinin hâkimiyetindeki son derece hiyerarşik örgütsel yapılanma sayesinde bu önceki hizip kavgalarının önü alınabilmişti. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Çakır 2004.

17. MÜSİAD Başkanı Erol Yarar RP'nin iç meselelerine o kadar dahil olmuştu ki 1997 sonunda "müslüman demokrat" kimlikle reformistler tarafından kurulacak yeni partinin liderliği için aday olacağı söylentileri çıkmıştı ("Refah İçin..." 1997). MÜSİAD'ın parti içindeki genç muhalif gruptan yana çıkmasına misilleme yapmak isteyen Erbakan 1998 Kasımı'nda rakip işletme örgütlenmesi ASKON'un kurulmasını sağladı. Erbakan'ın niyeti Devlet Güvenlik Mahkemesi MÜSİAD'ı tasfiye ettikten sonra üyeleri ASKON'a çekmekti ("MÜSİAD'ı Tasfiye..." 1998).

18. Önde gelen bir AKP ideoloğunun ağzından "muhafazakâr demokrasi" kavramı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Akdoğan 2006.

yük öncelik inanç özgürlüğü ve eğitim hakkı ihlallerinin önlenmesine veriliyor ki bu da dönemin İslamcı muhalefet söylemine uygun düşüyor. Üçüncüsü, raporda devlet alttan alta küçük girişimcilere karşı büyük sermayenin yanında yer almakla suçlanıyor. Daha da özgül olarak, devletin girişim özgürlüğüne ve özel mülkiyet hakkına getirdiği kısıtlamalardan "tekelci ve kapalı ekonomi yanlısı sermaye" sorumlu tutuluyor ve ülkenin ekonomik kaynaklarını Anadolulu girişimcilerle paylaşmak istemedikleri ima ediliyor (MÜSİAD 2000: 27).[19]

MÜSİAD'ın Türkiye devletiyle ilişkisindeki, demokratikleşme raporuna da yansıyan gerilimi anlamak için 1980 sonrası dönemde seküler yapı ile İslamcı muhalefet arasındaki güç dengesinde meydana gelen değişimleri muhakkak göz önünde tutmak gerekir. 1980 darbesinden sonra askeri yapı Türkiye Cumhuriyeti'nin katı laik resmi ideolojisini yumuşatarak "Türk-İslam sentezi" denen bir doktrinin önünü açtı. Özelde sol aktivizmin 1970'lerde giderek artan etkisini tırpanlamayı, genelde ise siyasal istikrar yaratmayı hedefleyen bu doktrin Müslümanlık ile etnik Türklüğü Türkiye toplumunun ana birleştirici unsurları olarak saptamak suretiyle Türk milli kimliğini yeniden şekillendirmeye yönelikti (Öniş 1997; bkz. Coşar'ın bu kitaptaki makalesi).[20] Ama bu doktrinin yayılması paradoksal bir şekilde yeni bir radikalizm tipinin doğmasına yol açtı; bu seferkinin temelinde sağ-sol ayrışması değil, dini kırılmalar vardı (Birtek ve Toprak 1993).

1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında RP'nin temsil ettiği siyasal İslamcı hareket seçmen tabanını genişletmeye devam etti ve 1995 genel seçimlerinde oyların yüzde 21'ini alarak koalisyon hükümetinin büyük ortağı sıfatıyla iktidara geldi. Muhafazakâr işletmeler siyasal İslam'ın bu genişleyen oy tabanının toplumsal bakım-

19. Dinsel ve ekonomik özgürlüklere orantısız bir vurgu yapılmasının Türkiye'deki Cumhuriyetçi rejime demokratik muhalefetin tarihinde yeni bir şey olmadığına şüphe yok. Özellikle 1950'de çokpartili siyasete geçişin ardından bu özgürlüklerin ihlali sağcı siyasal partilerin rejim eleştirilerindeki en önemli unsur haline gelmişti. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Keyder 1987.

20. Türk-İslam Sentezi'ne dair daha ayrıntılı bir anlatı için bkz. Buğra 2002b ve Toprak 1990.

dan yükselen kesimini temsil ediyordu büyük ölçüde. Bu işletmeler varlıklarını hem Türkiye devletinin İslami yapılanmalara siyasal toleransının artışına hem de 1980 sonrası dönemde ihracat odaklı büyüme stratejisini benimsemesine borçluydu. Buna karşın, muhafazakâr işadamları sermaye birikimlerini artırma davasında devleti hiçbir zaman doğal bir müttefik olarak görmediler. Aksine Türkiye devletinin ekonomik politikalarını —sübvansiyonlar, kredilere ve devlet ihalelerine erişim ve vergi indirimleri bakımından— son derece ayrımcı buluyor, muhafazakâr ticari faaliyetin ağırlığını oluşturan küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyümesine zararlı olduğunu düşünüyorlardı.[21]

Özetlemek gerekirse, 1990'ların sonunda Müslüman burjuvazinin demokrasiyi desteklemeye başlamasında, bu kesimin ekonomik gücünün artmasının ve bunun sonucu olarak siyasal iktidarda bu gücü yansıtacak şekilde kendine yer açma arzusunun kabarmasının önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. İş dünyasının muhafazakâr kesimi bu dönüşüme kadar yükselmekte olan RP ve siyasal İslamcı güçlerle ittifak kurarak daha fazla siyasal ağırlık edinme stratejisini benimsemiştir. Belki de RP'nin tam olarak iktidara yerleşmesi ve sonra da İslami yönelimli işletmeler lehine ayrımcılık yapması umut edilmiştir. Fakat 28 Şubat süreci bu umutları suya düşürmüş ve İslami burjuvazi o dönemde "Türkiye'deki laik devlete meydan okumanın çıkmaz sokak olduğu" sonucunu çıkarmaya mecbur kalmıştır (Özbudun 2006a: 547). Çıkarılan bu sonuçtan da siyasal alanda sınıfsal çıkarlarının korunması için yeni bir strateji olarak demokrasiyi destekleme fikri doğmuştur.

Sermaye-Emek İlişkilerinde 1980 Sonrasında Yaşanan Dönüşüm

1990'ların sonunda demokrasinin desteklenmesi Türkiye'deki tüm büyük iş örgütlenmelerinin ağırlıklı siyasal gündemi haline geldi; bu örgütlenmeler arasında hem MÜSİAD hem de rakibi TÜSİAD

21. MÜSİAD'ın kuruluşundan beri yayımladığı yıllık ekonomi raporlarında bu tema sürekli tekrar edilmektedir.

vardı (Öniş ve Türem 2001).[22] Bu durum o dönemde ister İslami olsun ister başka türlü olsun bütün Türkiye burjuvazisini etkileyen bazı tarihsel faktörlerin varlığına işaret ediyor.[23] Birinci faktör 1980 askeri darbesinin ardından işçi sınıfı örgütlerinin azalması ve zayıflaması nedeniyle üst sınıfların tehdit algısında bir azalma olmasıdır. Sonraki paragraflarda ele alınacak olan ikinci faktör ise Türkiye'deki iş dünyasının kaymak tabakasının küreselleşmesi, gerek uluslararası örgütlerden gerekse Batılı sanayileşmiş ülkelerden kaynaklanan demokratikleşme etkilerine giderek daha fazla maruz kalmasıyla ilgilidir.

Katı bir ekonomik yeniden yapılanmanın ikinci onyılının kapanmakta olduğu 1990'ların sonunda, Türkiye'deki mülk sahibi sınıfların demokratikleşme yoluyla alt sınıfların güçlenmesinden korkmaları için hemen hiç sebep olmadığını rahatça söyleyebiliriz. Birincisi, askeri cunta (1980-83) önceki yirmi küsur yılda güçlenen sol aktivizmi bastırmak için 1982 Anayasası'na emek hareketinin yeniden canlanmasını önlemek maksadıyla birçok madde yerleştirmişti. Basın, ifade ve örgütlenme özgürlüğü gibi siyasal özgürlükleri kısıtlamış, genelde sivil örgütlenmelere ve özelde sendika aktivizmine çeşitli kereler darbe vurmuştu. Cunta pek çok solcu aktiviste baskı uygulamanın yanı sıra, Türkiye'deki sendikaların en radikali olan DİSK'i kapatmıştı. DİSK sert bir hukuki ve siyasal savaşın ar-

22. TÜSİAD'ın demokrasi söyleminin çok daha kapsayıcı bir dile sahip olmasına rağmen en az MÜSİAD'ın dili kadar sermaye içi çatışmaların izlerini taşır. Örnek vermek gerekirse, TÜSİAD Kürt sorununun çözümünde şaşırtıcı ölçüde açık fikirli bir yaklaşım benimserken, 28 Şubat süreci bağlamında MÜSİAD'ın da dahil olduğu İslamcı kesime karşı alınan otoriter önlemleri eleştirmekten dikkatle kaçınmıştır. Bkz. Öniş ve Türem 2002.

23. Devlet ve iş dünyası ilişkileri cephesinde iki aktörün yüzünü demokrasiye dönmesinin çok farklı sebepleri vardır. TÜSİAD'ın temsil ettiği büyük sanayiciler, modernleşme yöneliminin bir parçası olarak seküler ve Batı odaklı özel sermayenin ihtiyaçlarına elinden geldiğince cevap veren kalkınmacı devletin daima sıkı ortakları olmuştu. Bu devlete bağımlılık niteliği yüzünden TÜSİAD varlığının en az ilk yirmi yılında otoriter devlet politikalarına karşı itaatkâr bir tavır benimsedi. Fakat 1990'ların başından itibaren büyük sermaye, ekonomik liberalleşme politikalarının yarattığı yeni pazarlar ve mali fırsatlar sayesinde devlet karşısında belli bir bağımsızlık düzeyine, Harris'in (1987) sözleriyle "olgunluğa" ulaştı. Türkiye'de devlet ve iş dünyası ilişkileri konusunda daha fazla bilgi için bkz. Buğra 2004b, Heper 1991 ve Keyder 1987.

dından ancak 1992'de faaliyetlerine yeniden başlayabildi (Buğra 2003). Tüm bu gelişmeler 1978 ile 2004 arasında sendikalılık oranında yarıya yakın düşüşe yol açtı (Cam 2006). Bunun yanı sıra sol hareket Türkiye siyasetinde marjinal bir güç haline geldi ve bilhassa 1980 sonlarında reel sosyalizmin çöküşünden sonra bir daha 1980 öncesindeki oy oranına ulaşamadı.

Alt sınıfların siyasal zayıflamasına askeri darbeyi takip eden geniş çaplı neoliberal yeniden yapılanma reformlarının getirdiği yapısal zayıflama da eklendi. Bu reformlar özelleştirme, kuralsızlaştırma ve ticaretin serbestleştirilmesi yoluyla 1970'lerin ithal ikameci ve devlet idaresindeki kalkınma modelini ortadan kaldırmaya, yerine ihracat temelli ve serbest piyasa odaklı büyüme stratejilerini geçirmeye yönelikti. Aslında askeri müdahalenin siyasal hedefleri ile ekonomik hedeflerini birbirinden ayırmak son derece güçtür (Cam 2006). Cuntanın siyasal kutuplaşmayı önleme ve istikrarı geri getirmeye yaptığı vurgu, neoliberal politikaların yaratacağı vahim toplumsal altüst oluşlardan kaynaklanması muhtemel muhalif güçleri sınırlandırma ihtiyacıyla bire bir örtüşüyordu (Coşar ve Yeğenoğlu 2009; Öniş 1997; bkz. Yalman'ın bu kitaptaki makalesi).

Türkiye ekonomisinin yapısal uyumlulaştırılma süreci kamu sektörünün küçülmesine ve ihracat odaklı serbest piyasa ekonomisinin gerekliliklerine göre sosyal güvenlik sisteminin ve çalışma yasalarının elden geçirilmesine yol açtı. Üstelik "ekonomik artığın özelde ücretli emekten ve genelde sınai/reel sektörlerden finansal sektörlere doğru süregiden aktarımı" alt sınıfların ekonomik marjinalleşmesinde ve toplumsal eşitsizliklerin şiddetlenmesinde büyük rol oynadı (Balkan ve Yeldan 2001: 5). Yapısal düzenlenişin ilk aşamasında (1981-88) örgütlü emeğin sınai pazarlık süreçlerinden fiilen dışlanması sonucunda reel ücretler giderek düştü. Ardından popülist ekonomik politikaların etkisiyle reel ücretlerin toparlandığı kısa bir dönem yaşandı ama bu süreç ancak 1994'teki ekonomik krize kadar devam etti (Balkan ve Yeldan 2001; Boratav, Yeldan ve Köse 2000). Reel ücretlerdeki bu olumsuz gidişe işsizlik düzeylerindeki artış da eklendi. Toplam emek gücünün çalışma yaşındaki nüfusa oranı 1978'den 2004'e kadar üçte ikiden yüzde 50'nin altına indi (Cam 2006). Buna ilaveten enformel ve güvencesiz istihdam 1994'

te o kadar yaygınlaşmıştı ki Türkiye'deki enformel ekonomi formel olanından daha fazla insan istihdam ediyordu ve 1996'ya gelindiğinde tüm özel sektör çalışanlarının üçte ikisi hiçbir sosyal güvenlik sisteminden yararlanmadan çalışıyordu (Boratav ve diğ. 2000).[24] Sonuçta, yaklaşık yirmi yıllık siyasal baskı ve yapısal uyumlulaştırmanın ardından Türkiye burjuvazisinin alt sınıfların demokratik reformlar yoluyla güçlenmesi ihtimalinden korkmasına gerek kalmamıştı; bu yüzden de demokratikleşme reformlarını gönülden destekleyebilirdi.

İslami İşletmelerin Siyasal Tercihlerine Neoliberal Küreselleşmenin Etkisi

Günümüzde İslami işletmeler Türkiye ekonomisinin küresel üretim, dağıtım ve tüketim zincirleriyle en çok bütünleşmiş kesimlerinden birini temsil ediyor. Bu işletmelerin ekonomik yazgısı neoliberal küreselleşmenin getirdiği yurtiçi politika değişimleri ve ticari fırsatlarla sıkı sıkıya ilişkilidir (Öniş 1997). Dolayısıyla bu muhafazakâr zihniyetli girişimcilerin Türkiye ekonomisinin küresel ekonomiyle bütünleşmesinin devamında ve derinleşmesinde büyük çıkarları vardır, hatta bu bütünleşme onların varlık nedenidir. Öte yandan başarılı bir ekonomik bütünleşme uluslararası toplumda hâkim olan demokratik norm ve değerlerin de kabulüne bağlıdır ki bu topluluğun meşru gördüğü hükümet biçimleri listesinde otoriter bir İslami rejimin bulunmadığı gayet açıktır. Öniş'in özlü bir ifadeyle belirttiği gibi (2005: 76), yeni gelişen demokrasilerde siyasal ve ticari seçkinler için küresel normlara uymakta başarısızlığın getirdiği maliyetler çok büyüktür. Uyum sağlayamamak tecrit edilmek ve güvensizlik anlamına geldiği gibi, ulusaşırı sermayenin büyük ölçekli yatırımları ve AB gibi ulusaşırı örgütlere üye olmak türünden ekonomik faydalar üzerinden sermaye biriktirememeye de yol açar (*a.g.y.* 176).

Neoliberal güçlerin devlet-toplum ilişkileri konusundaki en önemli etkilerinden biri daha önce Soğuk Savaş siyaseti çerçevesinde hoşgörülen otoriter devlet uygulamalarının itibarsızlaştırılması

24. 1980 sonrası dönemde Türkiye emek gücünün enformelleşmesinde esnek üretim süreçlerinin etkisine dair daha fazla bilgi için bkz. Buğra 2003.

olmuştur. Otoriter rejimler, istikrarsız ve öngörülemez yapılarından ötürü artık küresel ekonominin merkezindeki ülkeler tarafından kazanç değil yük olarak görülmektedir (Drake 1998). Neoliberal güçlerin kültürel düzlemdeki temel etkisi ise farklılıkların tanınması ve sivil toplumun gelişmesinin demokratik performansın ana parametreleri haline gelmesi olmuştur ki bu dine dayalı siyasetin de dahil olduğu kimlik-tabanlı siyasetin meşruluğunu dolaylı da olsa artırmıştır (Öniş 1997). Bu iki dinamik resmi devlet sekülerizminin daha İslam-dostu ve en azından görünürde otoriterlikten uzak bir yönde dönüşümünde kilit rol oynamış ve dolayısıyla müslüman burjuvazinin yükselişine elverişli koşulları hazırlamıştır.

İSLAMİ BURJUVAZİNİN DEMOKRATİK DUYARLILIKLARININ DAR SINIRLARI

MÜSİAD'ın demokratikleşme gündeminin daha yakından incelenmesi, derneğin bugüne kadar demokrasiye büyük ölçüde minimalist bir yaklaşım sergilediğini ve reform önerilerinin genelde demokrasinin formel kurumsal gerekliliklerinin karşılanmasına odaklandığını göstermektedir ve bu yaklaşım yurttaş katılımını ve toplumsal eşitliği demokratik düzenin temel özellikleri olarak gören somut bir demokrasi anlayışının oldukça gerisine düşmektedir. Dernek örneğin sivil siyaset üzerinde askeri etkinin sonlanması, hukukun üstünlüğünün sağlanması ve hükümetin hesap verebilir ve şeffaf olması gibi standartlaşmış ve büyük ölçüde neoliberal demokratikleşme gündemiyle örtüşen hususlarda bugüne kadar sözünü pek sakınmamıştır. Fakat nispeten kendisine hizmet eden bu reformların ve siyasal süreçlere halkın katılımına yapılan münferit göndermelerin ötesinde, Türkiye'deki sosyal, ekonomik haklar ve azınlık hakları rejimindeki sayısız demokratik kusur ve yetersizlik konusunda büyük ölçüde sessiz kalmıştır (MÜSİAD 2000, 2008). Dernek sivil ve siyasal hakların da hepsini aynı seviyede görmemektedir: Ekonomik özgürlükler, düşünce ve inanç özgürlükleri dernek tarafından korunmaya en layık haklar olarak görülmektedir (MÜSİAD 2008: 12).

MÜSİAD 2000 yılında yayımladığı ve demokratikleşme tartışmasına ilk büyük müdahalesi olan "Anayasa Reformu ve Yöneti-

min Demokratikleşmesi" raporunda sosyal ve ekonomik haklar meselesini tümden görmezden gelmeyi tercih etmiştir. 2008 tarihli rapor ise bu konuyu çok kısa ve sadece maliyet temelinde ele almıştır. Bu raporda önce anayasada tanımlanan sosyo-ekonomik hakların hayata geçirilmesinin yüksek maddi maliyetinin altı çizilmiş, bu maliyetten dolayı bu hakların korunması ve ilgili tedbirler devletin takdirine bırakılmış; ardından da bu maddelerin söylenişleri ve sınıflandırınaları konusunda makyaj nitelikte bir dizi küçük değişiklik önerilmiştir (MÜSİAD 2008: 14). Diğer temel sosyal hakların aksine eğitim hakkı bu raporlarda sıklıkla ifade edilmiştir, ama devletin yurttaşlarına yönelik sosyal yükümlülükleri çerçevesinde değil, dinsel eğitim üzerindeki mevcut yasal kısıtlamaların kaldırılması ve türbanlı öğrencilerin yüksek öğrenim kurumlarına girişine izin verilmesi anlamında. Çalışanların haklarının da MÜSİAD'ın demokratikleşme gündeminde olmaması dikkat çekicidir; ama düşünülecek olursa o kadar da şaşırtıcı değildir. Neticede dernek sosyal güvenlik ve emek piyasasında esneklik düzenlemeleriyle ilgili politika tartışmalarında genellikle emek karşıtı bir tavır sergilemektedir.[25]

Öte yandan MÜSİAD'ın azınlık haklarına yaklaşımında yüksek dozda bir sünni-Türk milliyetçiliğinin bulunması da MÜSİAD'ın siyasal tahayyülünde hâlâ Milli Görüş'ün etkilerinin sürdüğünü göstermektedir. Bu bakımdan MÜSİAD İslamcı hareketle yollarını ayırdıktan sonra Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen geniş tabanlı toplumsal koalisyonun bir parçası haline gelmiş olsa da, AB'yi eleştirmeye devam etmiş, Birlik'i en başta müslüman çoğunluk karşısında Kürtlerin, alevilerin ve gayrimüslimlerin dahil olduğu dinsel ve etnik azınlıkların sorunlarını aşırı vurgulamakla suçlayarak azınlıkların statüsünü iyileştirmeye yönelik reformların Türkiye'nin ulu-

25. AKP'den önceki üçlü koalisyon hükümetinin 2002'de meclis gündemine soktuğu İş Güvenliği Yasası'nın kabul edilmesine MÜSİAD sert bir şekilde karşı çıktı ("İş Güvencesi..." 2002). Yasanın geçmesini önleyemedi ama AKP hükümetine baskı uygulayarak yasanın yürürlüğe girmesini 2003 Haziranı'na kadar erteledi. Benzer şekilde, emek piyasasının esnekliğini artıran ve İş Güvenliği Yasası'nı tüm sendikaların sert muhalefetine rağmen daha işletmeci-dostu bir yönde düzenleyen yeni çalışma yasasının kabulünü bütün gücüyle destekledi (Yıldırım 2006).

sal çıkarlarını ve birliğini zedeleyebileceğini öne sürmüştür ("AB Elbisesi..." 2005).[26] Başından beri yüksek sesle desteklediği bir demokratik hak olan vicdan ve inanç özgürlüğü konusunda bile MÜSİAD'ın konumunda ciddi tutarsızlıklar vardır. Bu bakımdan en kritik tutarsızlık, MÜSİAD'ın hem zorunlu din derslerinin kaldırılmasına hem de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesine itiraz etmesi, ama bunların aslında Cumhuriyet rejiminin dinsel alanı sıkı kontrol altında tutmak için kullandığı baş kurumsal araçlar olmasıdır (MÜSİAD 2000, 2008). Bu itiraz elbette söz konusu kurumların yerine getirdikleri ideolojik işlevden kaynaklanmaktadır. Bu kurumlar sayesinde İslam'ın sünni yorumunun ağırlıkta olduğu bir kültürel hegemonya yeniden üretilmektedir ve belli ki bu işlevsellik zorunlu din derslerinin ve Diyanet'in çoğulculuk karşıtı niteliklerini İslami burjuvazinin gözünde önemsizleştirmektedir.

Daha önce belirtildiği üzere demokratikleşme sadece MÜSİAD'ın temsil ettiği küçük ve orta ölçekli muhafazakâr işletmelerin değil, 1990'ların sonunda TÜSİAD'ın temsil ettiği seküler büyük şirketlerin de siyasal söyleminin temel taşı haline gelmiştir. Gelgelelim, TÜSİAD'ın talep ettiği demokratikleşme reformları kapsam ve derinlik bakımından MÜSİAD'ınkilerden çok farklıdır. Sosyal ve kültürel haklar alanında bu farklar özellikle çarpıcıdır, çünkü TÜSİAD Kürtlere ve diğer etnik ve dinsel azınlıklara kültürel haklar verilmesinin sıkı savunucularından biridir, ayrıca neoliberal öncüllerin biçimlendirdiği istikrar odaklı, teknokratik bir demokrasi vizyonuna genelde bağlı olmasına rağmen sınai ilişkilerde emeğin katılımına göreli olarak daha olumlu bir yaklaşım benimsediği de söylenebilir (Buğra 1998; Öniş 2005).

Hem TÜSİAD hem de MÜSİAD ticari ve sınai sektörün sivil toplum alanındaki ekonomik ve siyasal çıkarlarını korumak için kurduğu gönüllülük temelinde derneklerdir. Yine de bu derneklerin faaliyetleri, dar anlamda çıkar temsiliyetinin yanı sıra, iki farklı kültürel model temelinde makro düzeyde toplumsal değişime yön ver-

26. MÜSİAD, AB'nin Kürt sorununa siyasal bir çözüm bulması için Türkiye'ye baskı yapmasının AB üyeliğine karşı çıkmasının sebeplerinden biri olduğunu daha evvel de ifade etmişti (MÜSİAD 1995).

mek gibi daha geniş bir amaca yönelik de olagelmiştir. Daha net bir dille,

> TÜSİAD'ın genel bakışını tanımladığı söylenebilecek Avrupalı modelin ekonomik, siyasal ve toplumsal özniteliklerine karşı, MÜSİAD büyük ölçüde Doğu Asya modeline dayanarak rakip bir stratejiyi benimsiyor; bu strateji uyarınca İslam'ın belli bir yorumu Dernek'in temsil ettiği işletmecileri uyumlu bir cemaat haline getirmekte ve onların ekonomik çıkarlarını ideolojik bir misyonun ayrılmaz parçası olarak temsil etmekte kullanılıyor. (Buğra 1998: 522)

Türkiye burjuvazisinin seküler ve İslamcı altkesimlerinin devlet-iş dünyası ilişkilerini iş dünyası lehine biçimlendirmenin zorunluluğu konusunda ortaklaşırken demokrasi konusunda farklı yaklaşımlar benimsemelerini kültürel bakıştaki bu farklarla açıklamak mümkün olabilir. MÜSİAD demokratikleşme sürecinin toplumsal ve siyasi çoğulculuğu koruyan ve besleyen yönleriyle kendi dinimilli yönelimlerinin uyumsuz olduğunu açıkça dile getiriyor zaten. Örneğin dernek "AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD'ın Değerlendirme ve Önerileri" adlı raporunda AB kriterlerini "müslüman kimlik taşıyan insanların yaşam tarzlarını sınırlayan dar elbise" olarak tanımlıyor ("AB Elbisesi..." 2005).

MÜSİAD emeğin hakları konusunda da müslüman kimliğini başarıyla araçsallaştırarak üyesi olan işletmelerde hâkim olan baskıcı emek pratiklerini meşrulaştırmaya, sınai çatışmaların idaresinde hak temelli bir yaklaşımın gelişmesini önlemeye çalışmaktadır. Buğra'nın belirttiği üzere (1998, 2002a) MÜSİAD'a yakın işverenler sınai ilişkilerde gerçek ve potansiyel çatışmaların üstünü örtmek için genellikle uyum ve kardeşlik gibi İslami değerlere vurgu yapıyorlar. Emek ilişkilerine dair İslami perspektifte örnek müslüman girişimci tablosu, kârı azamiye çıkartma güdüsünü adil davranma ve sosyal sorumluluk gibi İslami ilkelerle uzlaştırabilen kişi olarak çiziliyor (Buğra 1998). Müslüman işçilerin de işverenin iyi niyetine karşılık olarak çalışkan ve itaatkâr olması bekleniyor. O yüzden bu perspektife göre "'İslami' emek piyasaları ... gerçekte formel emek kurallarına, özellikle de emekçi sendikalarına ihtiyaç duymuyor" (*a.g.y.* 533). Aslında, İslami emek ilişkileri üzerine bir uzmana göre, MÜSİAD sadece "gönüllü olarak tayin edilmiş işçi temsilcileri"

olarak sendikaları tolere ederken, grevleri tamamen gayrimeşru görüyor (Balcı; aktaran Buğra 1998: 533).[27]

Özetle MÜSİAD'ın siyasal kimliği, dernek 1990'ların sonlarından itibaren siyasal İslam'ı terk edip demokratikleşme yanlısı bloğa katılmasına rağmen, hâlâ İslamcı geçmişinin izlerini taşıyor. Bu izlerin en belirgin olduğu alanlar azınlık ve emek hakları. Derneğin dinsel-milliyetçi dünya görüşü sadece hangi hak ve özgürlükleri değil, bunları nasıl savunduğunu da etkiliyor. Bu bağlamda eğitim hakkı evrensel bir hak olarak değil dindar öğrencilerin eğitime erişimlerinin sağlanması dar çerçevesinde tartışılıyor. Benzer şekilde sünni çoğunluk dışındaki inanç gruplarının maruz kaldığı din ve inanç özgürlüğü ihlalleri derneğin hiç ilgisini çekmiyor.

The Emergence of a New Turkey: Democracy and the Ak Parti (Yeni Türkiye'nin Doğuşu: Demokrasi ve AK Parti) adlı kitaba yazdığı girişte Yavuz İslami girişimcileri, "İslam'ı kimlikleri olarak tanımlayan ve gündelik bilişsel haritalarını, piyasa güçlerini destekleyen ve neoliberal tasarıları sahiplenen modern ekonomik ilişkileri yerelleştirmek (İslamileştirmek) üzere, İslamcı fikirleri ve tarihi kullanarak formüle eden" dini bütün bireyler olarak tanımlıyor (2006: 4). Bu yüzden, yeni ortaya çıkan müslüman burjuvazinin ana tanımlayıcı özelliği dindarlığı serbest piyasa kapitalizmine bağlılıkla karıştırıp iç içe geçirebilme kapasitesidir.[28] Bu bölümde, söz konusu karışımın demokrasi açısından sonuçlarını ele almaya ve İslami burjuvazinin demokratikleşmenin bir faili olma potansiyelini yeniden değerlendirmeye çalıştık. Analizi biçimlendiren teorik çerçeve, mülk sahibi sınıfların demokrasiye verdiği desteğin her toplum ve dönemde geçerli evrensel bir yasa olmayıp tarihsel koşullara göre şekillenen siyasal bir strateji olduğunu göstererek burjuvazi-demokrasi bağına dair ana akım kabulleri eleştiren zengin bir tarihsel-karşılaştırmalı araştırma hattından geliyor. Dolayısıyla bu perspek-

27. MÜSİAD'ın işyerlerinde sendikalaşmaya karşı takındığı genelde düşmanca tavır konusunda daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Özdemir 2004.

28. Coşar ve Özman (2004) daha eleştirel bir bakış açısıyla bu karışımı "müslüman yüzlü neoliberalizm" diye tanımlamıştır.

tif demokrasinin desteklenmesini, devletin, diğer sosyal sınıfların, uluslararası ekonomik ve jeopolitik dinamiklerin dahil olduğu karmaşık bir güç ilişkileri ağının içinde çıkarlarını korumaya çalışan burjuvazinin önündeki siyasal stratejilerden sadece biri olarak görüyor.

Buna istinaden, bölümün ilk kısmında, müslüman burjuvazinin siyasal bakışının 1990'ların sonunda siyasal İslam'dan uzaklaşıp liberal demokrasiye doğru yaklaşmasını mümkün kılan tarihsel durumun üç ana unsuru incelendi. Birincisi, müslüman burjuvazi seküler Cumhuriyetçi düzenin kendi ekonomik çıkarlarıyla çatıştığını düşünüyor, dolayısıyla bu düzenin gücünün hem siyasal hem ekonomik alanda aşındırılmasını arzuluyordu. İkincisi, yirmi küsur yıl süren neoliberal ekonomik yeniden yapılanma ve buna paralel olarak emek aktivizminin bastırılması sonucu üst sınıfların tehdit algısında ciddi bir azalma olmuştu. Son olarak da, siyasal liberalleşme ve demokratikleşme yönündeki küresel baskılar müteşebbis sınıfların ideolojik manzarasını demokrasi lehine etkilemişti.

İkinci kesimde MÜSİAD'ın demokratikleşme gündemine daha yakından bakıldı ve derneğin siyasi duruşunda demokrasiye karşı minimalist bir yaklaşımın benimsendiği gösterildi. Buna ek olarak, MÜSİAD'ın milliyetçi motiflerle bezeli İslami kimliğinin, demokratik duruşunun formülasyonunda nasıl kısıtlayıcı bir etki yarattığı vurgulandı. Bu amaçla ilk önce bu işletmelerin emek ilişkilerini siyasetten arındırmak için İslami değerleri araçsallaştırmasına, bu ilişkileri demokratik haklar ve özgürlükler yerine dinsel ahlak alanına itmesine dikkat çekildi. İkincisi, MÜSİAD'ın temel hak ve özgürlüklere verdiği desteğin koşullu, seçici ve evrensellikten uzak olduğu noktalar gösterilerek, İslami işletmelerin din odaklı dünya görüşünün çoğulculuk karşıtı yansımalarının altı çizildi. İslamcı burjuvazinin demokrasiyle kurduğu ilişki bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu ilişkinin sabit olmayıp tarihsel koşullara göre belirgin dönüşümler geçirdiği, ama bu dönüşümlerin de açık uçlu olmayıp İslami girişimcilerin dinsel-milliyetçi eğilimleri tarafından kısıtlandığı sonucuna varmak mümkündür.

İKİNCİ KISIM

SOSYAL POLİTİKALAR VATANDAŞLIK VE TOPLUMSAL CİNSİYET

5

AKP'Lİ YILLARDA SOSYAL POLİTİKA REJİMİ: KRALIN YENİ ELBİSESİ

Gamze Yücesan-Özdemir

Etrafta duran ve pencerelerden bakan herkes alkışlıyor ve övgüler yağdırıyordu:

"Kralın yeni elbisesi ne kadar muhteşem.

Ne görkemli bir kuyruğu var! Üzerinde ne kadar şık duruyor!"

Hiç kimse bir şey göremediğini kabul etme cesaretini bulamıyordu.

Ama kalabalığın içinde küçük bir çocuk aniden haykırdı: "Ama kral çıplak."

H. C. ANDERSON, "Kralın Yeni Elbisesi"

Bu bölümde AKP hükümetleri döneminde Türkiye'deki sosyal politika rejimi değerlendiriliyor. Yakın dönemdeki bazı gelişmeler tartışılıyor, mevcut durum tanımlanıyor ve gerek Türkiye sosyal politikalarında gerekse bu politikaları belirleyenlerde egemen olan neoliberal ve İslami-muhafazakâr anlayışlar açığa çıkarılıyor. Bu bölümün temel savı, Türkiye'nin neoliberalizm, İslam ve muhafazakârlıktan derinlemesine etkilenmiş bir sosyal politika rejimini benimsemiş olduğudur.

AKP hükümetleri döneminde geliştirilen sosyal politika rejimi neoliberalizmin damgasını taşımaktadır. Neoliberalizm tıpkı bir kasırga gibi siyasal alanı silip süpürdü ve önüne çıkan her şeyi harap etti. Üstelik insan davranışları ve kurumları konusunda son derece kendine has bir kabuller kümesini temel alan neoliberal teori, kurumsallaşmış refahın geliştirilmesine karşı ve müdahaleci devlete

yönelik olarak ortaya çıkan yoğun ve sürekli saldırılarda önemli bir rol oynadı. Bu kabullerden en önemlileri metodolojik bireycilik, rasyonellik ve serbest piyasanın üstünlüğüdür. Benzer şekilde, bütün neoliberal entelektüel sistemin ana unsurları rasyonellik, paylaştırına/bölüştürüne mekanizması olarak piyasanın üstünlüğü, kamusal seçim teorisi, refahla ilgili kamusal yük teorisi ve "bağımlılık kültürü" karşısında bireysel sorumluluk ve kendi kendine yeterlilik ahlakının üstünlüğüdür.

Bu eğilim neoliberal ekonomi politikaları uygulayarak gelişmesini sürdüren bütün gelişmekte olan dünyada kolaylıkla gözlenebilir, ama Türkiye'nin durumu bu değişimin İslamcı bir siyasal yönelimle gerçekleştirilmesi bakımından benzersizdir. Dolayısıyla muhafazakâr-neoliberal bir eğilim ortaya çıkmış, İslami hayırseverlik anlayışı, sosyal harcamaların katı bir denetim altında tutulması yoluyla devleti küçültme girişimlerini başarıyla tamamlamıştır. AKP' nin sosyal politika rejimi sadece teoride kalmaz.

AKP'nin sosyal politika rejiminde yaşanan deneyimleri incelemek de önemlidir. Sosyal politika rejiminin şu âna kadarki iki temel sonucu güvencesiz çalışma ve sosyal yardım ihtiyacındaki artış olmuştur. Bir başka deyişle, Türkiye toplumu enformel çalışma, sosyal güvenlik yokluğu ve sendikasızlaşmayla karşı karşıya ve bu da güvencesizliği yerleşik bir hale getirdi. Bu yüzden toplumun neredeyse tamamı sosyal yardıma bağımlı hale geldi. Dolayısıyla, mevcut sosyal politika rejimindeki yaşam koşullarının incelenmesi sadece sosyal politika rejiminin doğasının değerlendirilmesi bakımından değil, direniş, rıza ve itaatin kaynaklarını ve sınırlarını görmek bakımından da önemlidir. Buradaki soru, güvencesiz çalışma ve sosyal yardımın artışı karşısında Anderson'ın ölümsüz hikâyesindeki küçük çocuk gibi çıkıp "Ama işler kötüye gidiyor!" diye bağıracak birinin bulunup bulunamayacağıdır.

Burada ilk önce AKP yönetimindeki sosyal politika rejiminin neoliberalizm, muhafazakârlık ve İslam unsurlarını yansıtan ruhunu göstermeyi amaçlıyorum. İkinci olarak bu rejimin bireysel düzeydeki etkilerine odaklanacağım. Bu deneyimler iki başlık altında, yani güvencesiz çalışmanın getirdiği yerleşik güvensizlik ve sosyal yardıma muhtaçlık kapsamında tartışılacak.

AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejiminin Ruhu: Neoliberalizm, Muhafazakârlık ve İslam

AKP kendisini ılımlı bir İslami siyasal örgütlenme olarak tanımlıyor. O yüzden AKP'nin iktidara geldikten sonra sosyal politikalarda başlattığı reform planlarının İslami muhafazakârlık ile neoliberalizmin bir bileşimi olmasında şaşılacak bir şey yok (bkz. Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki makalesi). Böyle bir programı sosyal politikalara hak temelli yaklaşımların temel öncülleriyle karşıtlık içinde olan bir program olarak tanımlamak da mümkündür. Birincisi, AKP'nin sosyal politika rejimi kolektivite-tabanlı ideallerden bireyciliğe doğru bir geçişi hedefler. Burada bireysel sorumluluğa odaklanılır ve sorumluluklar olmadan hakların da olamayacağının altı çizilir. Bu yüzden neoliberal sosyal politikalarda, MacGregor'un belirttiği gibi, "risklerin paylaşılması ve kolektif sorumluluğun kabul edilmesi yerine, bireysel düzeyde hakların ve yükümlülüklerin dengesine odaklanılır" (1999: 108). Başka bir ifadeyle, bireyin sağlık hizmeti, eğitim, yaşlıların bakımı için devlete bağımlı olmak yerine bu konularda daha fazla sorumluluk alması gerekir. Dolayısıyla kişisel tüketim iyi bir yaşamın anahtarı olarak sunulur ve gelirin düşük vergilendirilmesi temel önem kazanır (George ve Miller 1994).

Bilhassa bireysel emeklilik sistemi AKP yönetiminde bireyciliğe yapılan bu vurgunun iyi bir örneğidir. Bireysel Emeklilik Kanunu 1999'da hazırlandı ve 2001 Ekimi'nde mecliste kabul edildi. Fakat sistemin genel hukuksal ve kurumsal çerçevesi 2002'ye kadar tamamlanamadı. Bitmiş haliyle kanunun (No. 4447) yaklaşımı Dünya Bankası tarafından önerilen ve TÜSİAD tarafından da desteklenen güzergâha uygun görünüyordu. Dünya Bankası özünde üçlü bir fayda sistemi önermişti. Bu sistemin birinci ayağı asgari bir kamu hizmeti paketi içeriyordu. Bu zorunlu ayak asgari düzeyde riskleri kapsıyordu. İkinci ayak da zorunluydu, ama burada hizmetler genellikle özel sektörden bekleniyordu ve özel alanda yönetilecekti. Üçüncü ayak ise gönüllülük temelindeydi. Bu üçüncü aşamaya dahil olan hizmetlerin amacı yüksek düzeyde katılım karşılığında "yüksek yaşam kalitesi" sunmaktı.

İkincisi, AKP'nin sosyal politika rejimi piyasaya ve toplumun yeniden üretiminde piyasanın rolüne vurgu yapar. Parti piyasanın kolonileşmesi, daha doğrusu piyasa normlarının piyasa dışı alanlara nüfuz etmesi sürecinde öncü rolünü üstleniyordu. Bir başka deyişle, AKP yönetiminde hayatın toplumsal, akademik ve kültürel boyutları pazar haline gelmiştir. Hem klasik siyasal iktisatta hem de neoliberal teoride piyasa savunusu çoğunlukla piyasanın özgürlük alanı olduğu, özgür ve bağımsız failler arasında gönüllü ve zorlama içermeyen sözleşmelerin yapıldığı alan olduğu iddiasına dayandırılır. Bu yüzden pazarda özgür insanların genel çıkarları eşzamanlı olarak azamileştirebileceği ve devlet müdahalesi olmadan malları ve hizmetleri özgürce mübadele ederek kendi çıkarlarının peşinde koşabileceği varsayılır. Fikirleriyle neoliberal literatürü ciddi şekilde etkilemiş olan Hayek, müdahaleci devlet kavramının tamamına nefretle yaklaşır ve piyasanın yerine siyaseten idare edilen bir karar alma sistemi getirme yönündeki her türlü girişimin tiranlık ve felaketle sonuçlanacağını ileri sürer (1994).

AKP iktidara gelmeden önce başlayan ama onun iktidarında tamamına erdirilen sosyal güvenlik reformu da sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerinin piyasa disiplinine uydurulmasının iyi bir örneğidir. AKP inisiyatifindeki reformun baş gerekçesi mevcut sosyal güvenlik sisteminin sürdürülemezliğiydi. Sosyal güvenlikteki reform programlarının en başta gelen meşruluk kaynağı esasen maliyetlerin yükselmesi olmuştu (Ağartan 2005). Sosyal güvenlik sisteminin açığını kapatmak için devlet bütçesinden yapılan transfer 2003'te GSMH'nin yüzde 6'sına denk geliyordu (Koray 2005). Bu yüzde 6, piyasada güven yaratmayı ve uluslararası mali sermaye için risk marjlarını düşürmeyi amaçlayan bir ekonomik politikanın karşısında önemli bir engel haline gelmişti. Bu arada IMF de bir açıklama yaparak, Türkiye'nin sosyal güvenlik reformu başlatmak için gerekli yasal düzenlemeleri yapması halinde ciddi bir kredi vereceğini belirtmişti. AKP mali kaygıları da gözeterek sistemde reform yapmak için harekete geçti.

Sosyal güvenlik reformu, sosyal güvenlik sisteminin finanse ettiği ve sağladığı emeklilik ve sağlık gibi hizmetlerin üretiminde ana koordinasyonun piyasa tarafından yapılması gerektiği görüşünü da-

yanak alıyordu. Fakat reformu meşrulaştırmak için başlatılan kampanya ilk önce sosyal güvenlik önlemlerinin eşitlikle ilgili yönlerine dayandırıldı; bu önlemler istihdam durumundan bağımsız olarak işliyor ve sosyal güvenlik sisteminin toplam kapsamının genişletilmesini içeriyordu. Yeni reformların piyasaya dayalı *eşitlikçiliği*, en kötü konumlar için dahi farklı istihdam statülerinin hesaplanmasını gerektiriyordu. Piyasaya dayalı *eşitlikçiliğe* ulaşmak için katkı payları ödenmeli ve hizmeti tüketenin sigorta ücretini düzenli olarak ödediğini gösteren "temiz" kayıtlar tutulmalıydı. Bu eşitlikçilik, sosyal hakların kolektif karakterinin ardındaki zihniyeti reddetmeye yaradı ve sözleşme özgürlüğünü artırdı.

Yeni yeni kendini gösteren kentsel yoksulluğun doğurduğu toplumsal çatışma koşullarında, istihdam statüsünden bağımsız işleyecek şekilde tasarlanmış sosyal güvenlik önlemleri ve sosyal güvenlik araçlarının kapsamının genişletilmesi hem baştaki iktidar bloğu hem de kayıtdışı iş ve faaliyetlerle uğraşan yoksullar açısından belli bir cazibeye sahipti. Yine de pek çok sendikanın ve güçlü çıkar gruplarının dahil olduğu örgütlü emek gücü bu sözde reforma karşı çıktı.[1]

Üçüncüsü, AKP'nin neoliberal gündemi IMF ve Dünya Bankası'yla uyum içinde gerçekleştirilen sözde "yapısal reformlar"la aynı çizgidedir. 1980'lerden beri IMF ve Dünya Bankası, fon sağladıkları tüm diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de bir tür gözetim mekanizması işlevi gördü. Hem IMF'nin hem de Dünya Bankası'nın fon sağlamak için koyduğu temel şartlardan veya istediği reformlardan biri de sosyal politikanın neoliberal fikirlere uygun olarak yeniden yapılandırılmasıydı. Türkiye'deki sosyal yardımın yapısı ve uygulanışı ile Dünya Bankası'nın yoksulluğu azaltmak için öngördüğü stratejiler arasındaki paralellik bunun önemli bir örneğidir. Dünya Bankası'nın 11 Eylül 2001'de başlattığı ve 2006'da hayata geçirilen "Sosyal Riski Azaltma Projesi" (SRMP) bankanın yoksulluğu azaltmaya yaklaşımının doğrudan bir yansımasıdır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'nun (SYDTF) vasıta olduğu bu proje için Dünya Bankası beş yıl geri ödemesiz olarak ve on beş yılda

1. Türk Tabibler Birliği'nin sert eleştirileri için bkz. www.turktabibleribirligi.com.

ödenmesi kaydıyla 500 milyon dolarlık kredi açtı. Dünya Bankası'nın Türkiye'deki temsilcisi Ajay Chibber'e göre SRMP'nin amacı 2001 ekonomik krizinin yoksul aileler üzerindeki etkisini azaltmaktı (Zabcı 2009: 99; ayrıca bkz. Zabcı'nın bu kitaptaki makalesi).[2]

Dördüncüsü, AKP'nin sosyal politika rejimi İslami referanslara dayanmaktadır. Nitekim AKP reform programını yürütürken İslam'ın yerleşik olduğu ve sosyal politikayı etkilediği bir Türkiye kültürünü referans almıştır. Özetle ifade edersek, Türkiye toplumunun yüzleşmesi gereken en hassas meselelerden bazıları için, yani yoksullara nasıl muamele edileceği, hayırseverliğin nasıl teşvik edileceği, cemaat ve aile içinde adil ilişkilerin nasıl kurulacağı gibi konularda referans noktası İslam'dır.[3] Tüm dinlerin temelinde yer alan hayırseverlik İslam'da merkezi bir düzenleyici ilkedir ki AKP de sıklıkla bu ilkeye referans verir. Coşar ve Yeğenoğlu'na (2009: 37) göre AKP'nin arka çıktığı bu İslam versiyonu siyasal İslam'dan ziyade kültürel bir fenomen olarak İslam'dır:

> Bu durum Partiye üç açıdan avantaj sağlar. Birincisi, sosyokültürel düzeyde İslam'a başvurmak, AKP'nin İslamcılık yanlısı bir siyasal parti olduğunu iddia eden şahin laiklerin saldırılarını savuşturmayı kolaylaştırır. İkincisi, Türkiye'nin Batılı müttefiklerini AKP'nin ılımlı İslami duruşun mümkün olan en iyi örneği olduğuna inandırmaya yarar — böylece AKP Batılı değerleri reddetmeyen, ama Türkiye nüfusunun en kapsayıcı kültürel özelliği olan Müslümanlığı da reddetmeyen bir parti olarak görülür. Üçüncüsü, Müslümanlık ile Türklük arasında zaten kurulu olan bağı yeniden üreterek Partiye merkezci bir görünüm vermekte de işlevlidir. Fakat AKP'nin milliyetçilik versiyonu bir nevi "yavan milliyetçilik" olarak görülebilir.

İktidardaki partinin ideolojik yönelimindeki İslami unsurlar sivil inisiyatifleri sosyal yardım sağlamaya teşvik etmekte ve hareke-

2. SRMP kapsamındaki hedefler şöyle sıralanmaktadır: 1) Krizden etkilenen yoksullara doğrudan acil gelir desteği sağlamak (sosyal riski hafifletme), 2) Yoksula sosyal hizmet ve yardımı götürecek olan devlet kurumlarının sosyal kapasitesini artırma (sosyal risk yönetimi), 3) Temel sağlık ve eğitim hizmetlerinde kullanılma şartına bağlı kalınarak, nüfusun en yoksul yüzde 6'sını hedefleyen temel bir sosyal yardım sistemini uygulama (sosyal riski hafifletme ve engelleme), 4) Yoksullar için gelir ve istihdam yaratıcı fırsatları artırma (sosyal riski azaltma) (Zabcı 2009: 119).

3. İslam ve sosyal politikalara dair bir tartışma için bkz. Heyneman 2004.

te geçirmekte de çok faydalı görünmektedir. İslami unsurları yönlendirme konusunda önemli bir örnek, sosyal yardım alanında İslami STK'ların yükselişidir. Bunların en başta geleni de Deniz Feneri Derneği'dir. Deniz Feneri 1998'de bir dernek olarak kuruldu, 2002'de ise aynı isim altında bir şirket haline geldi.[4] Deniz Feneri ihtiyacı olanlara gıda, sağlık hizmeti, barınak, konukevi, açık mutfak, giyim eşyası, eğitim, yatılı kurs ve nakit yardım gibi imkânlar sağlamaktadır. Neticede bu örgütlenmenin yaklaşımı, yoksulluğa karşı liberal-muhafazakâr tavır ile İslamcı hayırseverliğin bir bileşimini temsil eder.[5] Deniz Feneri bu tür STK'ların başta geleni olmasına rağmen, İslami iktidar bloğu içindeki tek örgütlenme de değildir. Ayrıca belediyelerin ve hükümetin verdiği hizmetler de dahil olmak üzere sosyal yardım meselesi sadece yoksullara yardımla alakalı bir konu olarak anlaşılmamalıdır. Daha ziyade bir stratejidir ve AKP'yi iktidarda tutan siyasal ve ideolojik bağların inşasında kullanılır.

AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi Altında Yaşamak: Güvencesiz Çalışmanın Yerleşik Endişesi

Daha önce belirtildiği gibi AKP'nin 2002'de iktidara gelmesinden itibaren uyguladığı sosyal politika rejimi güvencesiz çalışmada belirgin bir artışa neden oldu. Günümüzde ücretli istihdam giderek daha güvencesiz hale geliyor ve Türkiye'nin kısmi sosyal refah devle-

4. Deniz Feneri Derneği'yle ilgili daha fazla bilgi için bkz. www.denizfeneri.org.tr.

5. Alman mahkemelerinden biri Deniz Feneri'nin Almanya'daki bağlantılarının Almanya'da yaşayan Türklerden bağış topladığını ortaya çıkardı. Mahkemenin ifadesine göre toplamda 41 milyon avroluk bağışın 17 milyon avrosu yasadışı yollardan Türkiye'ye aktarılmıştı. Bundan yarar sağlayanlar arasında hükümet yanlısı Kanal 7 televizyonunun sahibi olduğu bir şirket de vardı. Türkiye'deki Deniz Feneri Derneği'nin Almanya'daki Deniz Feneri e.V. ile resmi bir bağı yoktu. Ne var ki Türkiye'deki Deniz Feneri Derneği de aktarılan paranın 8 milyon avrosunu almıştı. Türkiye'ye getirilen para kuryeler aracılığıyla nakit olarak taşınmıştı ve bu kuryelerin kim olduğu da ilgi çekiciydi. Alman savcılar RTÜK başkanının da Deniz Feneri için kuryelik yaptığını belirtiyordu. Başkan RTÜK'e AKP tarafından aday gösterilmişti. Ayrıca AKP ile Türkiye'deki Deniz Feneri Derneği arasında da bağlantı olduğu belirtiliyordu, çünkü Türkiye'deki Deniz Feneri Derneği'ne AKP iktidarı döneminde TBMM Üstün Hizmet Ödülü verilmişti. Ayrıca AKP, Deniz Feneri e.V. davasında suç ortaklarını korumakla suçlanmaktadır.

tinin temelleri çökmeye devam ederken, öteden beri gelen yoksulluk ve hatta yeni yoksulluk biçimleri artık kaçınılmaz görünüyor. Tam zamanlı ücret ya da maaş alanlar günümüzde ekonomik bakımdan faal nüfusun azınlığını temsil eder hale geldi. Çoğunluk daha güvencesiz koşullarda geçimini sağlıyor. Seyyar satıcı, küçük perakendeci ya da el sanatlarıyla uğraşanların sayısı giderek artıyor. Pek çok kişi ya farklı farklı hizmetler vermek ya da tarımdan ev işine kadar farklı alanlar arasında gidip gelmek zorunda kalıyor. Bu göçebe çoklu-faaliyet modernlik öncesinden kalma bir yadigâr değil, çağdaş Türkiye'de hızla yayılan bir durum. İşin kuralsızlaşmasındaki ve esnekliğindeki bu artış sonucunda emek piyasası bireysel hayatlar açısından hesabı yapılamayacak bir risk toplumuna dönüştü. Devlet müdahalesi alanında da bu krize yanıt olarak hukuki/ekonomik bir rejim geçişi politikası benimsendi. Yine de bu geçişin varacağı nokta belirsiz. Ama bu koşullarda netleşen bir şey var: Türkiye halkının çoğunluğu, hatta orta sınıflar da yerleşik bir güvencesizlikle yaşamaya devam edecek.

Tahmin edileceği üzere güvencesiz çalışma siyasal bir mantra haline gelmiş durumda. Göçebe çoklu-faaliyetle uyum tüm dünyada yaşandı ve dolayısıyla işler kısa vadeli ve kolayca sona erebilen bir hal aldı. Yurtdışından AB emek politikaları, çeşitli sözleşmeler ve daha fazla esneklik için yapısal uyum programlarından oluşan söylemler, yurtiçinden işgücünün ve maliyetlerin istikrar kazanması için yükselen taleplerle birleşerek yeni düzenleme araçlarının keşfine zemin yarattı. Ortodoks savunma stratejileri kendi kendilerini savunmak durumunda kaldıkları bir konuma itildiler. Üstelik esneklik bayrağı altında riskler devletin ve burjuvazinin sırtından alınarak bireyin sırtına yüklendi. Dolayısıyla güvencesiz çalışma son derece çeşitlendi, çok farklı üretim birimlerini ve geniş bir ekonomik faaliyet yelpazesini kapsar hale geldi; ayrıca çok çeşitli istihdam ilişkileri ve üretim düzenlemeleri uyarınca çalışan ya da üreten insanlara da uzandı. Güvencesiz çalışmanın çeşitliliğine ve boyutlarının çokluğuna rağmen, bu piyasanın kavramsal ve istatistiksel tanımlamaları beklendiği kadar net değildir.

Birincisi, güvencesiz çalışma Türkiye'deki proleterleşmenin bir sonucudur. Örneğin 2000'lerde ücretli ya da maaşlı çalışanlar top-

lam işgücünün yaklaşık yüzde 60'ını oluşturuyordu ve ücretsiz aile işçileri ve serbest çalışanların oranı neredeyse yüzde 35'e ulaşıyordu (Tablo 1). "Enformel sektör" terimini ilk kez kullanan İngiliz iktisatçı Hart'a göre, formel sektörün ana unsuru ücretli ve maaşlı çalışanlardır, enformel sektörün ana unsuru ise serbest çalışanlardır (Hart, aktaran Selçuk 2002: 5). Hemen hepsi kendi parasını kazanan serbest çalışanlar[6] ve ücretsiz aile işçileri toplam emek gücünün önemli bir kısmını oluşturuyor ve Türkiye'deki kırsal ve kentsel enformel sektörün ağırlıklı kesimi olarak görülüyor.

TABLO 1: TÜRKİYE'DE İSTİHDAM DURUMU (Yüzde)

	Ücretli ve Maaşlı Çalışanlar	İşverenler	Serbest Çalışanlar	Ücretsiz Aile İşçileri	Toplam (%)
1990	39.0	4.5	26.4	30.1	100
1995	41.9	5.6	24.9	27.6	100
2000	49.6	5.3	24.5	24.5	100
2006	56.5	5.4	23.5	14.7	100
2008	61.0	5.6	24.6	11.2	100

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

İkincisi, güvencesiz çalışma enformel işgücünün sonucudur (Tablo 2). İşçilerin büyük bir kısmının sosyal güvenlik hizmetinden ciddi ölçüde yoksun olması bunun kanıtıdır. Mesela 2008'de sivil istihdamın yüzde 51,5'i sosyal güvencesiz çalışıyordu (Tablo 2). Bu durum eğitim, sağlık hizmeti ve sosyal güvenlik gibi kamusal imkânların piyasalaştırılmasının yükseldiği 1980'lerdeki durumun devamı olarak görülebilir. Fakat 1994'ten itibaren girişimciler bu sektörlere girmeye başlamış, toplam eğitim ve sağlık hizmeti yatırımlarında özel sektörün payı 1997'de yüzde 50'ye yükselmiştir (Boratav ve diğ. 2000: 34). Eğitim ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi üst sınıflar için pahalı, modern ve lüks bir özel sağlık hizmeti ve

6. Enformel ekonomi hükümet düzenlemelerinin, vergilendirmenin ve denetiminin kısmen ya da tamamen dışında kalan faaliyetler ve kazançlar anlamına gelir. Bildirilmemiş ekonominin en cazip yönü mali yönüdür. Bu tür faaliyetler serbest çalışanların vergiden ve sosyal katkı paylarından kaçarak gelirlerini artırmalarına ve maliyetlerini düşürmelerine olanak sağlar.

TABLO 2: TÜRKİYE'DE ENFORMEL İSTİHDAM (Yüzde)

	Ücretli ve Maaşlı Çalışanların Enformel İstihdamı	Toplam İstihdamda Enformel İstihdamın Payı
1990	26.9	43.7
1998	26.2	36.7
2002	30.3	52.1
2006	29.8	50.1
2008	27.3	51.5

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

eğitim sistemi doğurmuştur. Sonuçta alt sınıflar ya da sosyal güvenlik programlarından yararlananlar şu anda yıpratılmış bir kamusal sağlık sistemine bağımlıdır.

Üçüncüsü, güvencesiz çalışma özellikle giderek büyüyen hizmet sektöründe artmış görünüyor. Bu durum büyük ölçüde AKP'nin yapısal reformlarının sanayide iş yaratma konusundaki kötü sicilinden kaynaklanıyor;[7] yani hizmet ve tarım sektörü istihdamda ağırlığını koruyor. Sanayi istihdamı 2000'lerde yüzde 17 civarındayken, tarım ve hizmet sektörünün oranı sırayla yüzde 34 ve yüzde 49'dur (Tablo 3). Ayrıca Türkiye'de 1980 sonrası dönemde tarımdaki istihdamın düşüşüne bağlı olarak 2000'lerde işgücünün görece önemli bir kısmının hizmet sektöründe istihdam edildiğine de dikkat etmek gerek.

Güvencesiz çalışmadaki artış ücretlere olumsuz etki yaptığı gibi, tüm üretken faaliyet alanlarında sonuçlara yol açtı. Buna ilaveten, hegemonik bir proje olarak ithal ikamecilik[8] kayboldu, ama

7. 1980 sonrası dönemde, özellikle de 2000'lerde ihracatta yaşanan hızlı büyüme ve önemli atılımlar sırasında Türkiye ekonomisi arzu edilen oranda iş alanı yaratamamıştır. Bu fenomene "istihdamsız büyüme" adı verilir (Yeldan ve Ercan, 2011). Bir yandan, ekonominin yeterince iş alanı yaratamaması aşırı kurallılaştırma çerçevesine ve vergi yüküne bağlanır; diğer yandan, *yapısalcı* gelenek sorunu "*iş alanı yokluğu*" diye tanımlar ve finans önderliğindeki küresel ekonominin deflasyonist ortamında meydana gelen küresel bir fenomen olarak görür (Yeldan ve Ercan 2011).

8. Yeni sanayi burjuvazisini, entelektüel kesimi, sivil ve askeri bürokrasiyi içeren 1960 darbesi koalisyonu yeni bir birikim rejiminin temellerini atmış, sosyal politikasını, siyasal dengelerini ve idari mekanizmalarını oluşturmuştu. Bu yeni birikim rejimi koalisyon tarafından "ithal ikameci sanayileşme" olarak kabul

TABLO 3: TÜRKİYE'DE İSTİHDAMIN SEKTÖRLERE DAĞILIMI (Yüzde)

	Tarım	Sanayi	Hizmet
1980	55.0	14.1	30.9
1985	50.9	15.3	33.8
1995	48.1	15.0	36.9
2000	34.5	17.2	48.3
2006	27.3	19.7	53.0
2008	23.7	20.6	55.7

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

TABLO 4: TÜRKİYE'DE İŞSİZLİK VE EKSİK İSTİHDAM ORANLARI (Yüzde)

	1989	1990	1995	1998	2000	2002	2009
İşsizlik Oranı (%)	8.9	8.2	6.9	7.3	6.6	10.6	14.8
Eksik-İstihdam Oranı (%)	5.8	6.4	6.9	6.9	6.9	5.4	7.3
İşsizlik Oranı + Eksik İstihdam Sebebiyle Boşta Kalan Emekgücü	14.7	14.6	13.8	14.2	13.5	16	22.1

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları

üretimde kapitalist ilişkilerin yeniden üretiminde sosyal bir gerçeklik olarak tayin ediciliğini sürdürdü.[9] İşyerindeki yeni kurumsallık ve ithal ikameciliği derinleştirmenin reddedilmesi, birleşerek, işgücünün tamamında vasıflı işçilerin sayısında düşüşe yol açtı. 1980 sonrası dönemde sendikalar ciddi ölçüde zayıfladığı için enformel sektör genişledi ve yedek işgücünün mevcut işgücü üzerindeki baskısı yoğunlaştı. Sonuçta 1970'lerin sınırlı katılık paradigmasının an-

edilmişti; dünyadaki hegemonik iktidarlar tarafından da desteklenen ve savunulan bu rejim devletin yönetimindeki planlarla geliştirilecekti. Türkiye 1963-1983 döneminde dört adet beş yıllık planı hayata geçirdi. Sanayileşmeye bilhassa önem verilen sürdürülebilir ekonomik büyüme bu planların ortak özelliğiydi. İthalat ve ihracat ruhsatları, kotaları, yüksek gümrük vergileri ve çeşitli ek vergiler yoluyla son derece kısıtlayıcı bir ticaret rejimi yerleştirildi.

9. Üretim faaliyetlerinde hükümet müdahalesi azaltılarak, piyasa güçlerine daha fazla vurgu yapılarak ve içe dönük stratejinin yerine "ihracat yönelimli ithal ikame stratejisi" geçirilerek ithal ikame stratejisi yenilendi (Kepenek ve Yentürk 2011).

lamı kalmadı. Üretim esasen iç piyasaya yöneldiği için ücretlerdeki düşüşün genel büyüme üzerinde tayin edici bir etkisi oldu. Üstelik bilhassa 1989'dan sonra ticaretin liberalleşmesiyle birlikte sınırlı yurtiçi piyasa rekabete maruz kaldı. Bu yıllar boyunca sermayenin ve yönetici sınıfın bir parçası olarak sanayi sermayesi mali sermayenin gücünün yükselişi karşısında önemini bir nebze kaybetti. İşlerin böyle bir hal alması neticesinde 1994'ten itibaren büyümenin ana dinamiği IMF tarafından tasarlanan programları yurtiçinde yürütme bakımından ekonominin başarılı idaresinden ziyade, ücretlerin sürekli düşmesi ve dolayısıyla kolektif işgücünün yeniden üretim koşullarının kötüleşmesi oldu.

Son olarak, güvencesiz çalışma sendikalaşmadaki gerilemenin bir sonucudur (Tablo 5). 1980'lerde sendikalaşmadaki küresel gerilemenin (Hyman 2004; Munck 2002; Munck ve Waterman 1999) Türkiye'de de yaşanması sonucunda ve iç politikada baskıcı tahakküm biçimlerinin aşırı kullanımı nedeniyle,[10] sendikalar zayıfladı. İşçilerin örgütlenme ve toplu pazarlık yapma hakları ciddi ölçüde kısıtlandı. Kamuda ve özel sektördeki beyaz yakalı işçilerin bile, muhtemelen "işçi sınıfı haline gelecek küçük burjuvazi" (Işıklı 2003) rolüne sahip oldukları düşünülerek, sendikalara katılması önlendi. Ayrıca 1980'lerin ilk yarısında sendikalaşma konusundaki antidemokratik düzenlemelerin rolü de tayin edici olmuştu.

Sendikalar rekabetçi ve tekelci düzenleme biçimleriyle hayata geçirilen örgütlenmelerdir, ama işlevleri sürekli değişir (Hyman 2004; Munck ve Waterman 1999). Yalman'a (1997: 231) göre Üçüncü Dünya'daki bazı otoriter rejimlerin iktidara gelişine (Pinochet'in

10. 1980'deki askeri darbenin hedefi tüm sendika faaliyetlerini yasaklayarak, tüm grevleri bitirerek ve sendika liderlerini hapse atarak siyasal çalkantıyı ve sanayi ilişkilerindeki düşmanlıkları sona erdirmekti. 1982 Anayasası, 1983'te kabul edilen İş Kanunu, Sendikalar Kanunu (no. 2821) ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu (no. 2822) son derece kısıtlayıcı bir iş düzenlemesi getirdi. Anayasa ve kanun maddelerinde, mahkemenin ya da İçişleri Bakanı'nın aksi yönde kararı olmadıkça örgütlenme hakkı güvenceye alınmıştır. Fakat sendikaların siyasal amaçlar peşinde koşmasına izin verilmez ve sektördeki işçilerin yüzde 10'unu ya da işyerindeki işçilerin yüzde 50'sinden fazlasını temsil etmeyen sendikaların pazarlık hakkı yoktur. Sendikaların içişleri ve mali kaynakları sıkı sıkıya kurallara bağlanmıştır. Sendikaların uluslararası bağlar kurmaları için resmi izin gerekir.

TABLO 5: TÜRKİYE'DE SENDİKALAŞMA ORANLARI (Yüzde)

		Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İstatistikleri		Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistikleri		
	Ücretli ve Maaşlı Çalışanlar*	Sendikalaşma	Toplu Pazarlık Kapsamındaki Ücretli ve Maaşlı Çalışanlar / Ücretli ve Maaşlı Çalışanlar	Sendikalaşma	Kamu	Özel
1980				47.6	89.2	24.2
1990	3.563.527	56.1	36.9	42.5	93.3	22.7
1998	3905.118	68.3	25.4	24.5	79.3	10.3
2000	4.521.081	54.6	22.9	16.0	55.4	6.4
2005	5.022.584	58.6	11.7	14.9	50.2	6.0
2008	5.414.584	58.72	10.8	8.19	50.1	6.0

* Bunlar formel ücretli ve maaşlı çalışanlardır. Her iki kurum da bu rakamları kullanır.
Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Sosyal Sigortalar Kurumu.

Şilisi başta gelen örnektir) paralel olarak, 1980'ler sonrasında Türkiye'deki yeni emeği hizada tutma stratejisinde sendikaları kontrol etme ve zayıflatma mekanizması olarak piyasanın kullanılabileceği öngörülmüştü; böylece sendikaların karşı-hegemonik stratejilerin arenası haline gelme potansiyeli ortadan kaldırılacaktı. Neoklasik karşılaştırmalı avantajlar ilkesinin getirdiği meşruluğa dayalı bir ihracat odaklı ticaret ve gelişme stratejisi sunuluyor, hatta dayatılıyordu. Gelgelelim bu seferki strateji, mevcut yapısal biçimlerin yeniden örgütlenmesi çerçevesinde daha piyasa yönelimli bir kaynak paylaştırma sistemine ulaşma amacıyla sıkı sıkıya birleştirilmişti. Bu sistemde işçi sınıfı temsiliyeti neredeyse hiç yoktu ve burjuvazinin siyasal önemi 1980 öncesi dönemde olduğu gibi korunuyordu.[11]

11. 1980'ler sonrasında sanayileşme politikalarındaki değişimler sonucunda sendikalar yeni zorluk ve kısıtlamalarla karşılaştılar. Kamu sektöründe sendikaların sorunlarından biri, işverenlerle imzalanan toplu sözleşmelerdeki haklardan yararlanamayan sözleşmeli işçilerin sayısındaki artıştı. Sendikaların çoğu devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesini eleştirmektedir, çünkü hem işsizlik yaratmakta hem de işçi sınıfının sendikasızlaşmasına yol açmaktadır. Özel sektörde sendikaların en büyük sorunları işçilerin esnek kullanımı, yani geçici, sözleşmeli ve taşeron işçilerin sayısındaki artış ve şirketlerin kolayca işçi alabilmesi ve çıkarabilmesidir (Koray 2000). Bu istihdam biçimleri hiçbir hakkı olmayan işçi sayısını ar-

Sendikacılıkta bugün yaşanan krizin kökenindeki sebepler dört ana soruşturma konusu halinde incelenebilir. Birincisi, sendikal bürokrasi ve sendikal yapı geleneksel çekirdek üyelik anlayışına göre biçimlendirilmiştir. Bu yüzden işçiye ulaşmak bakımından nispeten esneklikten yoksundur, çünkü işçiler artık giderek daha fazla yarızamanlı ve geçici işçiden oluşmakta, esnek çalışma düzenlemeleri artmaktadır. İkincisi, 1980 sonrasında burjuvaziye karşı sınıf ilişkilerinin taşıyıcısı olarak işçilerin temsiliyeti örtük olarak reddedildiği ve neoliberal retorik "sınıf temelli siyasete son verme" sloganıyla desteklendiği için —bu kendi başına dört dörtlük bir sınıf stratejisidir (Yalman 2002b)— sendikaların eli devletle pazarlıklarda nispeten güçsüzleşmiştir. Üçüncüsü, uluslararası dayanışma düzeyi yetersiz kalmıştır. Türkiye'deki sendikaların uluslararası sendika örgütleriyle sağlıklı ilişkileri yoktur. Sendikaların çoğunun uluslararası federasyonların üyesi olmasına, tüm konfederasyonların da uluslararası konfederasyonların üyesi olmasına rağmen, Türkiye' deki sendikacılık uluslararası stratejilerden ve dünya çapındaki sendikalarla temaslarından pek fayda sağlayamamaktadır. Dördüncüsü, sendika siyaseti ekonomik, siyasal ve ideolojik gelişmenin karşısına çıkacak bilgi, farkındalık ve stratejiden yoksundur. Bu yüzden sendikalar üye kazanmak ve daha geniş bir kamu desteği sağlamak için örgütlenmelerini, üyelerini ve siyaset tarzlarını yeniden tanımlamalıdır.

Neticede AKP yönetimi Türkiye'yi intizamsız reel büyüme ve yatırım oranlarına sürüklemiş, gelir dağılımı ve toplumsal eşitlik bakımdan durumu kötüleştirmiş, mali aygıtı felç etmiş ve güvencesiz çalışma oranını sürekli kılmıştır.[12]

---

tırınakla kalmaz, sendikaların da güç kaybetmesine neden olur. Dolayısıyla 1990' lar Türkiyesi'ndeki sendikalar, diğer ülkelerdeki muadillerinden hiç farklı değildir; yani tüm dünyada sendikalar istihdam yapısında değişikliklerle karşı karşıyadır; taşeron, sözleşmeli ve geçici işçiler çoğalmakta ve kısıtlı bir sosyo-ekonomik, siyasal ve hukuki ortamda istikrarsız istihdama maruz kalan marjinal işgücü büyümektedir.

12. Türkiye İstatistik Kurumu'na göre 2008'de nüfusun en yüksek gelirli yüzde 20'si ülke gelirinin yüzde 47'sini kazanıyordu; en düşük gelirli yüzde 20 ise ülke gelirinin yüzde 6'sına sahipti. Nüfusun yüzde 59'u nadiren et ya da balık yiyordu; yüzde 46'sı yeni giyim eşyası alamıyordu; yüzde 39'u evini yeterince ısıtamı-

AKP'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi Altında Yaşamak: Sosyal Yardımın İnsafına Terk Edilmek

Bu intizamsız büyüme oranları, gelir dağılımı ve toplumsal eşitlikteki kötüye gidiş, mali aygıtın felç olması ve güvencesiz çalışmadaki artış sistematik yoksulluk azaltma ve sosyal yardım önlemlerinde artışa yol açtı.[13] Yoksulluğu azaltmak için alınan bu önlemler genelde Dünya Bankası tipi politikalar çerçevesinde belirlenmiştir.

İlk olarak, 1980 sonrası Türkiye'de sosyal yardım yoksulluktaki artış ve yoksulluğun azaltılması için kullanılan araçlar ve mekanizmalarla bağlantılı olarak düşünülmelidir.[14] Türkiye'de yoksullukla başa çıkma politikaları bazı açılardan ekonomik programdaki ve birikim rejimindeki dönüşümle paralel gider. Bu açıdan yoksulluğu azaltma stratejileri için zemin oluşturan paradigma 24 Ocak 1980 kararlarıyla ortaya çıkmıştır. Ondan sonraki süreç "yurtiçi mali piyasaların, meta piyasasının, dış ticaret rejiminin ve döviz kuru rejiminin liberalleştirilmesi" yoluyla ilerlemiştir (Ansal ve diğ. 2000:

---

yordu. Bu rakamlar değişmemiştir. 2007'de de en üstteki yüzde 20 ile en alttaki yüzde 20 arasında 8 kat gelir farkı vardı. En üstteki grup yılda ortalama 19.559 TL kazanırken, en alttaki grup 2.426 TL kazanıyordu. Bu rakamlar ülkenin batısında daha yüksek, güneydoğusunda daha düşüktür. Nüfusun yüzde 17'si yoksulluk tehlikesi altındadır (resmi tanımlamaya göre) — bunun yüzde 15'i şehirlerde, yüzde 14'ü kırsal alanlardadır (TÜİK 2009).

13. 2001 sonrasında büyüme gerçekten yüksektir. Yıllık GSMH ortalaması 2002-2008 arasında yüzde 6,5'tur (Yeldan ve Ercan 2011). Yeldan ve Ercan'a (3-4) göre "2001 sonrası dönemin ana niteliği istihdam yaratmadan büyüme modeliydi. Hızlı büyüme oranlarına yüksek işsizlik ve düşük katılım oranları eşlik ediyordu. İşsizlik oranı 2001 krizinden sonra yüzde 10'un üzerine çıktı ve hızlı büyümeye rağmen kriz öncesi düzeyine geri dönmedi (2000'de yüzde 6,5'tu)... 2001' de GSMH gerçek rakamlarla yüzde 7,4 azaldı, toptan eşya fiyatı enflasyonu yüzde 61,1'e çıktı ve para birimi ana yabancı paralar karşısında değerinin yüzde 51'ini kaybetti. Uyumun yükü orantısız bir biçimde emekçi sınıfların sırtına yüklendi ve işsizlik oranı 2001'de yüzde iki, 2002'de yüzde üç oranında yükseldi. Gerçek ücretler 2001'deki darbeyle birlikte aniden yüzde 20 oranında düştü ve o zamandan beri geri yükselmedi."

14. Bölümün bu kısmı esasen şu tebliği temel alıyor: "Türkiye'de Sosyal Yardımlar: İktisadi, Siyasi ve Kültürel Yapılar Üzerine Bir Çözümleme", Gamze Yücesan-Özdemir and Denizcan Kutlu, Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu, İstanbul, 13-15 Ekim 2010.

69); ayrıca özelleştirmeye ve emek maliyetlerinin düşürülmesine yönelik politikalara başvurulmuştur. Türkiye'nin ucuz ve uyumlu bir işgücü deposu olarak kapitalist dünya düzenine eklemlenmesi için üretilen ve hayata geçirilen bu politikalar yoluyla kamudaki istihdam da aşama aşama azaltılmıştır. Buna ilaveten 1986'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'nun (SYDTF) kurulması ve 1992'de Yeşil Kart uygulamasının başlatılması da aynı çerçevede düşünülebilir;[15] ayrıca bunların liberal politikaları yürütürken duyulan *popülist kaygıların* bir ürünü olduğuna da şüphe yoktur (Sallan Gül 2002: 117).

1 Aralık 2004'te yürürlüğe giren 5263 Sayılı Kanun'la SYDTF, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü'ne (SYDGM) dönüştürülmüştür. Sosyal yardım faaliyetleri artık 81 ilde valilerin ve 892 idari birimde kaymakamların yetkisi altında toplamda 973 Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı (SYDV) üzerinden yürütülmektedir. Bu kapsamda 948 vakıf kuruldu ve 2009 itibariyle 25 vakıf daha kurulma aşamasındadır (Yazıcı 2009). SYDV'lerin bileşimi ve yardımların[16] dağıtılma tarzı, Yeşil Kart programıyla birlikte, özellikle 2001 krizinden sonra tartışma konusu olmuştur. Valilerin ya da kaymakamların başkanlık ettiği SYDV'lerin mütevelli heyetinde belediye başkanı, il sosyal hizmetler müdürü, mal müdürü, bir sağlık bakanlığı yetkilisi, yerel düzeydeki işlerle ilgilenen bölge müdürü ve yöre halkının üç önde gelen üyesi bulunur. Vakıf yardım yapılacakların denetimini yapar ve karar alma sürecinde bağımsızdır. Bu yüzden SYDV'ler patronaj şebekeleriyle iç içe geçmiştir.

15. SYDTF 1986 Mayısı'nda 3294 No'lu Yasa'nın yürürlüğe girmesiyle kuruldu. Yasaya göre kurum mutlak yoksulluk içindeki yurttaşlara ve Türkiye'ye kabul edilmiş benzer durumdaki başka kişilere yardım etmelidir. SYDTF'nin başlıca projelerinden bir tanesi Yeşil Kart programıdır. 1992'de SYDTF ile Sağlık Bakanlığı arasında imzalanan protokolün ardından yürürlüğe giren Yeşil Kart programının hedefi sosyal yardım almayan ve aylık geliri asgari ücretin üçte birinden az olan insanlara sağlık hizmeti sunmaktır. 2006'da "yeşil kart" hakkı kazananların sayısı yaklaşık on milyondu (DTÖ, 2006).

16. SYDTF iki şekilde yardımda bulunur. Bunlardan birincisi gıda, kömür, giyim eşyası, küçük ölçekli üretim projeleri, yakıt ve ilaç yardımlarını içeren ayni yardımlardır. Yardımlar aynı zamanda hibeler, burs programları ve acil durum yardımlarını kapsayacak şekilde nakit olarak da yapılır.

İkincisi, 1980 sonrası Türkiye'de "yerel hükümetlerin yükselişi ve devletin ekonomik büyüme stratejisinde ulusal ölçekten yerel ölçeğe geçiş" (Avcuoğlu 2009: 33) ile yoksullukla mücadelede yerel kurumlara ve dinamiklere yaslanılması tesadüf olarak görülemez. Yetkiler hükümetten yerel yönetimlere aktarılmış, belediyelere ayrılan kaynaklar artırılmıştır. Bu yerelleşme eğiliminin bir başka yönü de piyasa mekanizmalarının gelişimidir. Bu noktada, yoksulları piyasayla bütünleştiren ve insan sermayesini artıran böyle uygulamalar ile "mali sermaye akışlarında, uluslararası ticarette ve küresel üretim zincirlerinde yerel ekonomik stratejilerin pay sahibi olması" (*a.g.y.* 34) arasındaki bağlantı da görmezden gelinemez. Türkiye'nin neoliberal ekonomik dönüşümünde sermayeyi yerelliklere yönlendirme eğiliminin önemli bir veçhe olması yoksullukla mücadele stratejilerini biçimlendiren faktörlerden biri olarak görülebilir (*a.g.y.* 38).

Merkezi hükümetin yoksullara sosyal yardıma harcanan paradaki payı 2002'den bu yana düşmüştür (Elveren 2008). Diğer yandan belediyelerin yaptığı sosyal yardım önemli ölçüde artmıştır. Belediyelerin yaptığı gıda, kömür ve giyim eşyası gibi ayni yardımların maliyeti büyük ölçüde bağışlarla sağlanmaktadır. Bu yüzden belediyelerin sosyal yardım planlarında kullanılan fonların miktarı üzerine yeterli bilgi yoktur (Başbakanlık 2004). Bu bağışların büyüklüğü SYDTF'nin özel fonları çekmekteki başarısızlığıyla bir tezat teşkil eder. SYDTF'ye bağışta bulunmak istemeyen zenginlerin bağışlarını belediyelere yönlendirdiği açıktır. Bu tercihin altında hayırseverlik dışında bir sebep olabilir, hatta aslına bakarsanız böyle bir sebep vardır. Söylenene göre AKP dönemi Türkiyesi'nde, belediyeler ile şehirde kiralık yer arayanlar arasında yarı resmi pazarlıklara tanıklık edilmektedir. Buna ilaveten, belediyelerin planları da AKP hükümetinin destekçilerine sermaye sağlama amacıyla düzenlenmekte ve yeniden ayarlanmaktadır. Hatta belediye planlarının yeniden düzenlenmesi, yasadışı faaliyetlere karşı hukuka başvurulmaması veya kamu ihalelerinde ve kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesinde AKP destekçisi kapitalistlere fayda sağlayacak şekilde devlet iktidarının kullanılması karşılığında belediyelerin bağış topladığı öne sürülebilir. Bunlar doğruysa, hayırseverlik kisvesi

altında özel bir nevi rüşvet mekanizmasının oluştuğunu söylemek daha uygun olacaktır. Bu rüşvetin özel niteliği bireysel fayda getirmesinin yanı sıra seçim desteği sağlama amacı taşımasıdır (Buğra ve Keyder 2006).

Türkiye'de 1980 sonrasında sosyal yardım harcamalarındaki ve "yerel yönetimlerin kent yoksullarına yaptığı yardımdaki" artış sosyal devletin zayıflamasıyla iç içe geçmiş durumdadır (Özbek 2002: 24-25). Ayrıca bu uygulamaların siyasal boyutlarını göz önüne almak gerekir. Aslında çağdaş Türkiye'de hâkim politika yoksullaştırma ve ardından dilencileştirmedir ki bu da popülist politikaların bir sonucudur:

> ... egemen söylemin sosyal politika önerilerinin, sosyal devletin bittiği ve neoliberal söylemin hâkim olduğu bir noktada, paternalistik, yanaşmacı ve muhafazakâr içerikler edinmeye meyilli durdukları belirtilmelidir. Türkiye uygulamasında da, yönetici kadroları mevcut iktidarlarca belirlenen yardım vakıflarının muhafazakâr, iaşeci ve neoliberal politikalar üreten siyasi çevreleri desteklemek için kullanıldığı bir sır değildir. (Özdemir ve Yücesan-Özdemir 2009: 331)

Üçüncü olarak belirtmek gerekir ki sosyal yardımlar, sosyal politikanın vatandaşlık temelinde bir haklar rejiminin simgesi olarak görülmesini ciddi olarak zedelemiştir (yurttaşlık konusunda benzer bir argüman için bkz. Soyarık-Şentürk'ün bu kitaptaki makalesi). Sosyal yardımlar, sosyal devlet bünyesinde sosyal politika pratiğinin önemli öğelerinden biri olagelmiştir. Ancak "sosyal yardımlara ihtiyacı olanların belirlenmesini hedefleyen çeşitli yöntemlerin (*means-testing*) geliştirilmesi, sosyal politikanın vatandaşlık temelinde bir haklar rejiminin simgesi olarak görülmesini ciddi biçimde zedelemiştir". Türkiye için de benzer bir durumdan söz edilebilir. Refah devleti geleneği olmayan Türkiye gibi ülkelerde yoksulluğu azaltma, kayıtdışılık ve dolayısıyla sosyal güvenlik sisteminden yoksun olma gibi nedenlerden dolayı ağırlıklı olarak sosyal yardımlar üzerinden ilerlemektedir. Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin dışında kalan kesimler için yoksulluğu azaltma ayni ve nakdi yardımları gündeme daha fazla taşımıştır. Yeşil Kart ve çeşitli gelir transferleri bunun örnekleridir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü bu yöndeki politikaların en önemli uygulayıcısı

haline gelmiştir. Yapısal uyum politikalarının "siyasal ve toplumsal maliyetlerini" en aza indirmek amacıyla Müdürlük, "DB tarafından yoksulluğun etkilerinin hafifletilmesi için ayrılacak kaynakların uygulayıcı birimi" olarak tercih edilmiştir. Tüm bunların sonucunda sosyal devletin temel araçlarından olan vergilendirmeye (Güler 2006) başvurmadan "yoksullar lehine bir kaynak transferi gerçekleştirme olanağı bulunmaktadır" (Yalman 2007: 655).

Türkiye'deki sosyal yardım uygulamalarının önemli unsurlarından biri de Şartlı Nakit Transferi'dir (ŞNT). 2001 ekonomik krizinin ardından başlayan ŞNT'ler SRMP kapsamında yoksulluğu azaltmanın "en önemli aracıdır" (SYDGM 2007: 659). ŞNT uygulamalarına yönelik olarak, gelirin eşitsiz dağılımının ileri düzeylerde olduğu ülkelerde, bu uygulamanın eşitsizlikleri giderme etkisinin son derece az olduğu uluslararası literatürün üzerinde anlaştığı bir konudur (Lomeli 2008). Ancak yine de bu transferlerin, alanlar tarafından önemine ve bu kesimlerin yaşam düzeylerini kısmi oranda iyileştirdiğine işaret edilmektedir. Türkiye'deki projeyle ilgili resmi belgede ŞNT "insan sermayesinin birikimini mümkün kılan son dönem kalkınma programlarının bir parçası, nesiller arasındaki yoksulluk zincirini kırmanın en etkili yöntemlerinden biri" olarak görülmektedir (SYDGM 2007: 58). Bu sosyal yardım aracının kullanılmasının ardındaki mantık şöyle ifade edilmiştir: "Yoksulluğun temel nedenlerinden biri de, yoksul ailelerin eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşma ve yararlanma oranının çok düşük olmasıdır. Dolayısıyla yoksulluğun azaltılmasına yönelik programların öncelikle yoksul ailelerin bir şekilde eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimlerini sağlaması gerekmektedir."[17]

Dördüncüsü, paternalist yaklaşımın "sosyal bir özellik ve veçhe" barındırmasına rağmen sosyal devleti öngörmediğini hemen belirtmemiz gerek (Koray 2000: 111). Herhangi bir uygulamanın hak değil de, merhamet-lütuf çizgisinde sunulması ve kamunun emek piyasasına müdahale biçiminin neoliberal bir düzlemde yeniden

17. Bu haliyle uygulayıcının da çarpık bakış açısı daha ilk adımda karşımıza çıkmaktadır. Eğitim ve sağlığa ulaşamamanın nedeni olarak yoksulluğun görülmemesi düşündürücüdür.

üretilmesinden ise emeğin-yoksulların payına düşen, Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin bülteninde manşete çekildiği gibidir: "Yaşam Desteği" (Ankara Büyükşehir Bel. 2009: 3-7). Bu terimin kullanılması tesadüf değildir; aslında devlet-yurttaşlık kelime dağarcığından "sosyal" kelimesinin neoliberal bir tarzda çıkarılmasının sonuçlarını göstermesi bakımından da manidardır: Ölümle yaşam arasındaki ince çizgiye vurgu yapılır, bu politikalarla hizmet götürülen kimselerin açlık sınırında yaşadığının altı çizilir. Gelgelelim bu yeni paradigmada açlığın ardındaki sebepler, tıpkı yoksulluğun ardındaki sebepler gibi, gündemden çıkarılmıştır.

Beşincisi, Türkiye'de bu tür politikaların aileyi ve dinsel örgütlenmeleri merkeze aldığı söylenebilir (Avcuoğlu 2009: 35). Bunlar kamusal koruma örgütlenmelerinden ve piyasa kurumlarından daha güçlüdür ve tam da bu kurumlar sayesinde "geleneksel dinsel cemaat temelli dayanışma kalıpları" yeniden üretilerek, "cemaatçi-muhafazakâr" bir liberal refah rejimi güçlendirilir (Erder 2004: 39). Bu noktada aile-komşuluk, dinsel cemaat temelli sosyal dayanışma biçimlerinin Türkiye'nin refah rejiminde sürekli bir rol oynadığı hatırlanmalıdır (Özbek 2002: 11). AKP döneminde Türkiye'nin emeği yeniden üretme birimi olarak aile anlayışı, neoliberalizmle İslami muhafazakârlığın bileşiminde özgül bir yere sahip olmuştur. Bu açıdan Mingione'nin (2008: 281) argümanları Türkiye için de geçerli görülebilir:

> ... aşırı aileselciliğin olduğu yerlerde zayıf devlet cimrileşir, ulus çapında reformlar ve kurumsal değişimleri uygulamayı ve (aileye ve hayır kurumlarına bırakılan) sosyal refah ile işe yönlendirme hizmetlerini geliştirmeyi zor bulur ve en yoksul kesimlerle sınırlı sistematik olmayan yardımlar ve uygulayıcılarının göreceli olarak düşük profesyonelleşme seviyeleri ile tanımlanır.

Altıncısı, bu refah rejiminde politikalar sosyal yurttaşlık ve evrensel ilkeler ekseninde değil hayırseverlik üzerinden hayata geçirilir. Üstelik devletin kendisi bu politikaları hak temelinde tanımlamaktan kaçınır. SYDGM'nin Faaliyet Raporu'nda (2008) "devlet kanalıyla yürütülen sosyal yardımın bir hak olarak verilmesi halinde sosyal yardımların fayda sahipleri üzerinde bir beklenti oluşturarak vatandaşların kolaycılığa alışmasına neden olabileceği" açıkça be-

lirtilmektedir (*a.g.y.* 56). Bu düşüncenin liberal anlayışa dayandığını, hak sahiplerini tembellikle suçladığını ve aynı zamanda hak temelli bir söyleme önem verilmesinin talep mücadelesine yol açması ihtimalinden kaçınmaya çalıştığını belirtmek uygun olacaktır. Burada çağdaş sosyal politika perspektifinden haklar ile yardım arasındaki farkı göstermek için Talas'ın (1997: 5) argümanlarından yararlanabiliriz:

> Yardım bir hak niteliği taşımaz. ... Devletin müdahaleleri de kişisel yoksulluklara ve kişilere dönüktür. Buna karşı çağdaş sosyal politika çeşitli açılardan ayrı nitelikler taşır. Bir kez, önce kişiyi değil, onun mensup olduğu sınıfı ve bu sınıfın durumunu göz önünde bulundurur. Başka bir deyimle öngördüğü önlemler genel olana, işçi sınıfına dönüktür. Bunun yanında devletin mevzuat yolu ile yaptığı müdahaleler ve düzenlemeler hak yaratıcı niteliktedir. Kişi bu haklara dayanarak ya devletten ya da işvereninden isteklerde bulunabilir.

Aslına bakılırsa, Türkiye'de devlet mevcut sistem içinde sosyal yardım alanını aile üzerinden düzenlemeye çalışmaktadır (bkz. Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki makalesi); ayrıca yoksulluk meselesi de hayırseverlik temelinde görülmektedir. Sosyal yardımın aile-hayırseverlik bağı dahilinde tutulması Türkiye'deki refah rejiminin son dönemdeki dönüşümünde "ev alanının - aile alanının" rolünü öne çıkarır.

AKP iktidarında neoliberalizm, muhafazakârlık ve İslam'ın özünü kapsayan bir sosyal politika rejimi inşa etme planı kapitalist sınıfın çıkarını bir bütün olarak halkın çıkarının üstünde tuttuğu için zengin ile yoksul arasındaki uçurumu büyütmüştür. Neoliberalizm, muhafazakârlık ve İslam'ın bu bileşiminin toplumun büyük bir kesimi için kabul edilebilir çözümler üretemeyeceği kesindir. Hatta mevcut sosyal politika rejimi toplumun büyük bir kesiminin refah düzeyini düşürecek gibi görünmektedir. Bu rejimin, bir çevre ülkesi olarak Türkiye'nin kapitalist ekonomisinde yaşanan dalgalanmaların yarattığı tehdide bireyleri her zamankinden daha fazla maruz bırakması beklenmektedir.

2000'lerde AKP iktidarı, emek piyasasının güvencesiz çalışma aklı doğrultusunda yeniden yapılandırılmasına örnek teşkil etmiştir.

Bu amaçla piyasa kuralsızlaştırılarak taşeronluk imkânları artırılmış, sözleşmeli ve geçici işçiliğin önü açılmış, formel sektördeki ücretli sanayi işçilerinin ücretleri ve hakları kısıtlanarak onların da imtiyazları asgariye çekilmiştir. Sonuçta emek düzenlemelerinin, demokratik örgütlenmelerin, işçilerin haklarının ve yaşam kalitelerinin AKP'nin sosyal politika rejiminin dayatmacı buyruklarıyla uyumlu olmadığı açıktır.

Aslında bu sözde sosyal politika rejimi toplum karşısında serbest piyasaya öncelik verilmesine dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, neoliberal şartlarla uyumlu olarak serbest piyasa en iyi toplumsal örgütlenme modeli diye önerilmekle kalmamış, topluma karşı savunulmuştur. Bu durum da sosyal politika alanında piyasalaşmaya yol açmaktadır. Piyasa akılcılığıyla rekabet etmeyi başaramayanlar hayırseverlik ve sosyal yardım programları yoluyla yeniden piyasaya davet edilmektedir. Bu yapı sosyal politika alanında emek ve insan hakları ekseninin yadsındığını ve yerine cemaatçi bir yapıda tüketici olarak bireyin geçirildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, tüm Türkiye toplumu AKP'nin sosyal politika rejiminin kuralsızlaşmış ve nefes aldırmayan etkileriyle yüzleşmektedir. Yerleşik güvencesizlikle yaşamak toplumun çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfının sınıf çatışmasına, yabancılaşmaya, toplumdan dışlanmaya, siyasal kayıtsızlığa ve bireyselleştirilmiş ayakta kalma stratejilerine karşı direnmek için yeni stratejiler geliştirmeyi sağlayacak kimlik ve otonomisini zedelemektedir.

6

AKP'NİN VATANDAŞLAŞTIRMA PROJESİ: NEREYE?

Nalan Soyarık-Şentürk

Mayıs 2009'da Türkiye'nin kırk yıllık vatandaşlık kanunu değiştirilerek yenilenmiş bir vatandaşlık kanunu kabul edildi. AKP, iktidardaki ikinci döneminde (2007-11) vatandaşlık hukukunda yapılacak bir değişimi Türkiye'nin hukuksal yapısını Avrupa standartlarıyla uyumlu hale getirmenin bir parçası olarak nitelendirmekteydi. Vatandaşlık konusu Türkiye'de aslında neredeyse on sekizinci yüzyıldan —Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların başlamasından— beri modernleşme ve Batılılaşma çabalarıyla ilişkilidir (Kahraman 2005).[1] Ancak 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile bu reform sürecinde önemli bir dönüm noktasına gelindi. Kısacası, vatandaşlığa dair Osmanlı döneminde başlayan reformlar Cumhuriyet ile birlikte zirveye ulaştı (Soyarık-Şentürk 2010). Aynı zamanda, bundan sonra yapılacak olan tüm reformlar bir imparatorluk zemininde değil,

1. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme çabaları ondokuzuncu yüzyılda başladı. Temel hedef göreceli olarak seküler bir düzen ve yenilenmiş bir idari sisteme geçerek İmparatorluğu bir arada tutmaktı. 1839 Tanzimat Fermanı bu açıdan önemli ilk adımdır. Ferman devlet işlerini modernleştirmeyi ve dinsel ve etnik yarılmaları aşacak bir "Osmanlı" kimliği ile yükselen milliyetçilik akımları karşısında İmparatorluğu bir arada tutmayı amaçlamaktaydı. Bu çabalar bir başka ferman olan 1856 Islahat Fermanı ile yoğunlaştı. Ferman diğer konuların yanında Osmanlı İmparatorluğu vatandaşlığı kavramını sunmaktaydı. Vatandaşlık ile ilgili hukuksal düzenlemeler 1869'da kabul edilen vatandaşlık kanunuyla düzenlendi. Modernleşme çabaları 1876'da ilan edilen meşrutiyetle devam etti, ancak bu gelişme 1877 ile 1908 arasında anayasanın rafa kaldırılmasıyla kısa ömürlü oldu. Nihayetinde, on dokuzuncu yüzyıl İmparatorluğun yıkımına kadar sürecek olan modernleşme ve Batılılaşma çabalarına şahit oldu. Bu çabalar yeni Cumhuriyetin

bir cumhuriyet rejiminde yapılacağı için bu noktada keskin bir kopuş da görülmektedir. Osmanlı-Türk bağlamı içinde vatandaşlığın tarihi bu açıdan sürekliliği, ama aynı zamanda kopuşları/kesintileri içerir: öncelikle vatandaşlaştırma sürecinin tümünün modernleşme ve Batılılaşma girişiminden doğması ile sürekliliklere rastlanır. Diğer yandan, cumhuriyetçi yaklaşım devlet-toplum ilişkisinde yeni bir anlayışı içerir. Bu anlayış, dünya kapitalist düzeni için gerekli olan işgücünü yeni bir vatandaşlık ile oluşturacak olan modern ulus-devlet için uygun olacaktır. Böyle bir girişim aynı zamanda toplumsal ilişkilerdeki ahlaki temeli İslam'dan alıp yerine seküler kapitalist ruhu yerleştiren bir vatandaşlaştırma sürecini içerir. Ancak, cumhuriyet tarihi boyunca hâkim olan vatandaşlık anlayışının bizzat kendisi, içerisinde çelişkiler barındırmaktadır. Özellikle vatandaşlığa dair anayasal değişikliklerde ana akım anlayıştan ayrışmaları gözlemek mümkündür (Soyarık-Şentürk 2005). Dolayısıyla AKP hükümetleri dönemi hem Türkiye'deki cumhuriyetçi vatandaşlığın iç çelişkilerini hem de bu anlayışa meydan okuyan AKP'nin anlayışını anlamak açısından önemlidir.

Bu bölümün amacı AKP'nin 2002 yılındaki kuruluşundan bu yana hükümetler üzerinde odaklanarak partinin bugüne kadar ana akım anlayıştan farklı bir vatandaşlık anlayışı sunup sunmadığını incelemektir. Bunu yaparken, bulgular bir yandan daha geniş bir bağlam olan neoliberal küreselleşme süreciyle, diğer yandan da süregiden Türk-İslam senteziyle ilişkilendirilecektir. Bu bölüm dört alt kısımdan oluşuyor. İlk kısımda, Türkiye'deki ana akım vatandaşlık anlayışı —yani cumhuriyetçi vatandaşlık— kısaca tartışılacak. Daha sonra ikinci kısımda, AKP'nin vatandaşlık konusuna yaklaşımındaki ayrışma ve süreklilikleri anlayabilmek için gereken temelleri oluşturmak üzere ana akım anlayış karşısında bir *açılım* olarak nitelendirilen hukuksal reform süreci incelenecek. Üçüncü kısımda ise

---

de temellerini oluşturdu. Bu açıdan, öncelikle kurumsal yeniden yapılanmayı hedefleyen devlet eliyle modernleşme süreci geç Osmanlı ile Cumhuriyet döneminin paralellik eksenini oluşturur. Dönemin dünya kapitalist sistemine entegrasyon yolu ile ulus-devlet inşası ve yeni vatandaşlığı biçimlendirirken dinlerin pasifleştirilmesi iki bağlam arasındaki farklılık eksenini oluşturur. Ayrıca bkz. Davison 1963; Berkes 1964; Ortaylı 1995; Üstel 2004.

kimlik meselesine de değinilerek partinin vatandaşlığa dair söylemi ele alınacak. Son olarak dördüncü kısımda, bu bölümün argümanı olan partinin vatandaşlık konusu karşısındaki ikircikli durumu neoliberal çerçeveye yerleştirilerek tartışılacak. Çalışmanın altında yatan soru nasıl sorusudur. Başka bir deyişle, AKP'nin vatandaşlık hakkındaki söylem ve politikalarının yerleşik cumhuriyetçi yaklaşımdan özsel bir kopuşa işaret edip etmediği sorusu temeldir.

Türkiye'de Cumhuriyetçi Çerçeve İçerisindeki Hâkim Vatandaşlık Anlayışı

AKP'nin vatandaşlık konusundaki söylemsel pratiklerinin detaylı olarak anlaşılması Türkiye'deki neoliberal yapılanmaya ilişkin bir incelemeyi gerektirir. Bu yapılanma ilk kez askeri ara rejim döneminde (1980-83) uygulanmaya başlamış olup, sosyo-kültürel muhafazakârlık ile serbest piyasacı ekonomik politikaların bir harmanını içermekteydi (Yalman ve Coşar'ın bu kitaptaki çalışmalarına bakınız). Bu bileşimin vatandaşlık anlayışındaki yansımaları 1990'larda, özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) üyeliği bağlamında hükümet gündemine gelecekti. AKP'nin iktidarda bulunduğu üç dönem hem Türkiye'deki neoliberal yapılanmanın son evresi hem de bu sürecin çelişkilerinin gözle görülür hale gelmesi itibarıyla önemlidir. Bu açıdan, AKP hükümetlerinin vatandaşlığa dair söylemsel pratikleri örnek teşkil eder. Öncelikle, sosyal boyutun vatandaşlığın resmi tanımlamasından dışlanması ve bağış biçimlerindeki söylemler yoluyla özel alana itilmesi neoliberal yapılanmanın sosyo-kültürel terimler ile yerleşmesini doğrulamaktadır (Yücesan-Özdemir'in buradaki çalışmasına bakınız). İkinci olarak, neoliberal yapılanmaya içkin çelişkiler AKP hükümetlerinin genel olarak toplumsal muhalefete, özel olarak da emek hareketinden gelen muhalefete tepkilerinde gözlenebilir. AKP çoğulculuğu kendisinin ilan etmiş olduğu (neo)liberal kimliğinin bir değeri olarak kanıt gösterirken şimdiye kadar "çoğul siyasal alanı" —örneğin emek temelli siyasal talepleri dışlayarak— sermaye sahibi gruplar olarak tasavvur etti. Kısacası, parti, muhalefetin ötekileştirilmesine dayanan vatandaşlaştırma söylemi yoluyla muhalefet hakkını reddederken tutarlıydı (Coşar ve

Özman 2012). Yani AKP'nin vatandaşlaştırma projesi yerleşik cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışına meydan okumaktaydı. Yine de bu meydan okuma, özsel olarak neoliberal kapitalizmin Türkiye bağlamındaki evresinin gereklilikleri ile uyum içerisindedir.

Öncelikle AKP'nin vatandaşlık statüsü ve pratiğine ilişkin yaklaşımı ve politika uygulamaları, 1990'ların başından beri siyasi ve akademik alanları meşgul eden Cumhuriyetçi rejimin baskın anlayış ve uygulamalarına dair tartışmaların bir izdüşümü olarak görülebilir. Kısacası Cumhuriyetçi rejim, yirminci yüzyılın erken dönemlerinde ulus-devlet inşasını belirleyen kurucu ilkeleri sunan Kemalist egemen güçlerle ilişkilendirilmiştir. Özellikle 1990'larda ortaya çıkan ve son onyıl içerisinde AKP'nin siyasal kimliğini oluşturan görüşlere damgasını vuran tartışmalar cumhuriyetçilik ve liberalizm ikiliğinde hizalandı. İslami siyasal gelenek içerisinden çıkan AKP Türkiye'de 1980 sonrası döneme damgasını vuran kimlik siyaseti içerisinden hareket etmişti. Türkiye bağlamındaki neoliberal yapılanma süreci, ulus-devlet inşasında uzun süre boyunca cumhuriyetçi pratiklerle bastırılmış olan kimlik meselelerinin gün yüzüne çıkmasına neden olacak temelleri sağlayan kimlik siyasetlerinin yükselişi içerisinden gelişti. Bu çerçevede Kürt etnik dirilişi, LGBT ve kadın hareketi ve İslami hareket kimlik meselesine dayanan siyasal iddialarını yeniden düzenleme imkânı buldular. 1990'lar hem Kürt etnik dirilişi hem de bu dirilişle karşı karşıya olan politikalar içerisinde şiddetin yoğunlaşması, LGBT ve kadın hareketinde kurumsallaşma ve İslami hareketin sivil toplum alanından siyasi iktidar çevrelerine transferiyle şekillendi. İşte bu noktada vatandaşlığa cumhuriyetçi ve liberal yaklaşımlar arasındaki çarpışma gün yüzüne çıktı. AKP bu çarpışmaya şimdiye kadar kendi neoliberal gündemiyle ve liberal ilkelere başvurarak yaklaştı. Bu açıdan partinin İslamcı kökenleri *mağduru* —baskıcı cumhuriyetçi politikaların mağduru— kayıran söylemsel pratikler için uygun ortamı sunmuş oldu. Fakat AKP'nin siyasal pratikleri ve özellikle vatandaşlık konusundaki geçmişi bu ikilikten başlamanın beyhudeliğini de göstermiş oldu. Yine de, vatandaşlığın cumhuriyetçi yorumu ile AKP'nin şimdilik neoliberal olarak tanımlanabilecek yaklaşımı arasındaki farklılıklara işaret etmek gerekir.

Modern Türkiye'nin kuruluş dönemi (1923-45) ulus-devlet inşasındaki tipik halkın egemenliği vurgusuyla şekillenmiştir. Cumhuriyetin kurucu babaları, Osmanlı İmparatorluğu ile olan tarihsel bağları koparmak amacıyla bireysel ve kolektif siyasal kimliğin temeli olarak Türklüğü yeniden diriltmeyi hedeflediler. Buna bağlı olarak Türklük toprak temelli ve ulusal birlik iradesi olarak tanımlandı (Soyarık-Şentürk 2000: 77). Bu süreç, Türk ulusal kimliğini hayata geçirme çabalarının içerisine doğrudan yerleştirilmiş olan Cumhuriyetin vatandaşını tanımlama adımlarıyla beraber yürüdü. Dolayısıyla erken cumhuriyet döneminde vatandaşlığın inşası hâkim ulusal kimliğin inşasının ayrılmaz bir parçasıydı. Bu ikili süreç içerisinde öncelikle "medeni" ve "vatansever" özellikler taşıyan tipik bir vatandaş kimliği tahayyül edildi. "Medeni" kısaca Osmanlı geçmişini kapatacak bir yol olarak belirli bir yaşam tarzını benimsemeyi ve siyasal duruşunda dinden uzaklaşmayı işaret ederken, "vatansever" ortak iyi ve ulusal çıkarın öncelenmesine denk düşmektedir (*a.g.y.* 87-88). Cumhuriyetin kurucuları Türk-olarak-birey-vatandaş için sadece haklar ve —daha sonra ödevlere dönüşecek olan— sorumluluklara atıf ile kamusal alanda değil —belirli bir davranış tarzı ve görgü kurallarıyla— özel alanda da yeni bir kimlik inşa etmeyi amaçladılar (*a.g.y.* 95).[2] Bu, halkı fiziksel ve entelektüel olarak disipline etmeyi amaçlayan cumhuriyetçi inşanın içine yerleşmiş olan modernleştirici misyona işaret eder. Böyle bir uygulama tüm vatandaşların eğitiminin özsel bir parçası olarak görülen beden eğitimine dairdi. Beden terbiyesi kanunu (1938) ile beden eğitimi zorunlu hale getirilirken spor yapmak 45 yaş altı için bir yükümlülük olarak tanımlanmıştı (Akın 2004).

Bu disipline edici süreç yeni Cumhuriyetin eklemlenmeye çabaladığı dünya kapitalist düzeninde karşılık gelen evreyle yakından ilişkilidir. Kapitalizm Osmanlı-Türk toprakları için yeni olmamasına rağmen, yirminci yüzyıldaki entegrasyon süreci cumhuriyet hükümetlerinin devletçi ekonomilerini kesen ulus-devletin merkezi

2. Görgü kurallarına ilişkin hassasiyeti dönemin kamusal entelektüellerinden birinin şu ifadesi örneklendirebilir: "Fakat bilelim ki tramvaya herkesten evvel binmek için vatandaşını dirsekleyen, evini temiz tutmak için sokağa süprüntü atan, ... vatandaşlar, tam manasıyla vatanperver değildir" (Mesut [1928] 1992: 477).

ekonomisi ile Osmanlı döneminden ayrılır. Ulus-devletin hayata geçirilmesine uygun olarak halkın Türkleştirme yoluyla vatandaşlaştırılmasının yanı sıra, tipik vatandaş kimliğinin inşası kapitalist bir ruh da —Taylorizm— içermekteydi (Arat 2005: 18) Cumhuriyetin bu erken evresinde sınıf farklılıkları resmi devlet söyleminde sürekli olarak ulusal değerlere ve birliğe sadakat çağrısıyla ve "mütesanit ve aynı gaye ve hedefe matuf mesaide bulunmaları lazımdır" denilerek reddedilmişti (Mesut [1928] 1992: 477). Ancak sınıf hiyerarşisi yine de diğerkâmlık, şefkat, gönül rahatlığı ve ılımlılık mekanizmaları yoluyla işlemekteydi. Aslında vatandaşlığın medeni ve vatanseverlik gerekliliklerine doğrudan toplumsal olan bir faktör daha eşlik etmekteydi: Vatandaşın aynı zamanda orta sınıf değerler takımına uyması beklenmekteydi. Kancı'nın (2008: 169-70) detaylandırdığı gibi "iyi vatandaş" olmanın fiziksel ve duygusal ölçütleri "çalışma ve görevi vurgulayan püriten bir iş ahlakı.... [ile aynı zamanda] rekabetçilik ve diğerkâmlık ve yoksullara karşı cömertlik [beklentisi]"nin dayatılmasını içermekteydi. Erken Cumhuriyetin dünya kapitalist düzenine eklemlenme evreleri açısından —yani, "açık ekonomi koşulları altında yeniden yapılanma (1923-29) ve "korumacı devletçi sanayileşme" (1930-39) (Boratav 1995: 305)—ideal vatandaş kimliği sabit kalmıştır. Yani çalışkan ve merhametli vatandaş, hem temel amacı milli bir burjuvazi yaratmak olan "milli iktisat" bağlamındaki politika tercihlerinde hem de milli bir sanayi kurmak için politika tercihlerindeki kültürel değerdi. Bu durum emeğin güçlenmesini engellemek için sınıfların reddedilmesini gerektirmekteydi ve vatandaşlık politikaları da bu açıdan işlevsel oldu. Cumhuriyet kadroları bunu yaparken korporatizme dayandılar. Bu tercih çerçevesi on yıllar boyunca devam etti. CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in "İş Kanunu sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecektir" (Peker 1936) ifadesi sınıf siyasetinin reddedilişini bütün ayrıntılarıyla betimlemektedir.[3]

Erken cumhuriyetçi anlayış 1980'lere kadar on yıllar boyunca korunurken, vatandaşlaştırmanın hatları 1960'larda medeni ve sos-

3. Recep Peker 1931-36 arasında CHP Genel Sekreterliği görevindeydi. Bu alıntı 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'na dair konuşmasından alınmıştır.

yal hakların vatandaşlığın doğal değerleri olduğunun kabul edilmesiyle genişledi. 1960'lar ithal ikameci sanayileşme politikalarının yanında giderek güçlenen bir emek hareketine tanık oldu. Ancak vatandaşlık haklarındaki bu genişleme uzun sürmedi. 1971 askeri muhtırası ve ardından 1980 darbesi vatandaşlığın öncelikle medeni boyutunu ardından da sosyal boyutunu kısıtladı. 1980 sonrası dönem bu açıdan özellikle önemlidir, çünkü Türkiye'nin dünya ekonomik düzenine eklemlenmesinde yeni bir döneme işaret eder. Kapitalizmin 1980 sonrası dönemde Türkiye'de başlayan neoliberal evresi ulus-devletin yeniden yapılanmasına ihtiyaç duyduğundan, önceki dönemler ile karşılaştırıldığında çok daha kapsamlı değişimlere gebeydi (Yalman ve Özdemir'in buradaki bölümlerine bakınız).

Hindess (2002) bir ülkenin vatandaşlık rejiminin, devlet ve vatandaşları arasında varsayılan sözleşmeye dayalı ilişkiden daha çok uluslararası alanda olup bitenle ilgili olduğunu savunur. Türkiye bu açıdan bir istisna sayılmaz. Türkiye vatandaşlığı 1990'ların başlarında gözden geçirilmeye başlandı. Güncel tartışmalara ışık tutmak üzere vatandaşlığın ortaya çıkışına dair pek çok çalışma yapıldı.[4] Bu çalışmalar Türkiye'deki güçlü cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışının hâkimiyetini betimlediler. Bu cumhuriyetçi anlayış aynı zamanda vatandaşlığın statü, haklar ve kimlik boyutlarına dair sorunların kaynağı olarak da görüldü (Soyarık-Şentürk 2000). Yapılan çeşitli tavsiye ve önerilerde genellikle daha liberal, haklar temelli vatandaşlık anlayışı veya Habermasçı anayasal vatandaşlık anlayışı vurgulanmaktaydı (Keyman ve İçduygu 2005; Soyarık-Şentürk 2005).

AKP'nin Neoliberal Kimlik Politikaları Aracılığıyla Cumhuriyetçi Vatandaşlığa Meydan Okuyuşu

AKP yirmi birinci yüzyılın başında değişim, dönüşüm çağrısı ve kararlı liderlik iddiasıyla yeni bir parti olarak ortaya çıktı. Bu çağrının vatandaşlık meselesi açısından da içerimleri vardı. Parti Cumhuriyet tarihinde İslami bir hareketin —Milli Görüş— içinden çıkarak

4. Türkiye'de vatandaşlık çalışmalarının yeni bir alan olarak 1990'ların ikinci yarısında ortaya çıktığı söylenebilir. Örneğin bkz. İçduygu 1996; İçduygu, Çolak ve Soyarık 1999; İçduygu ve Keyman 2000.

kendi başına siyasal iktidarı elde edebilen ilk parti olması sebebiyle siyasal bir dönüşümü simgelemektedir. Buna ek olarak, "Batı" karşısındaki yaygın İslamcı siyasal duruşta da bir dönüşümü, daha çok seküler Kemalist duruşla örtüşen bir duruşu simgelemekteydi. Diğer yandan demokrasiye olan bağlılığını çoğunlukçu bir hükümet olmaktan kaynaklanan etkin liderlik vaadiyle ifade etmekteydi.[5] Tahmin edilebileceği gibi AKP hükümetlerinin geçmiş yıllarında vatandaşlığın statü olma hali pek çok değişim geçirdi. Bu değişimlerin çoğu liberal vatandaşlık anlayışının temel alındığı AB tarafından konulan standartlara uyma gerekliliğinin sonucuydu. Bu kısımda vatandaşlığın üç boyutu, yani statü, haklar ve kimlik yönleri ele alınarak konuya yaklaşılacaktır. Bunu yaparken Joppke (2007: 37-38) tarafından oluşturulan ve vatandaşlık çalışmalarında meseleyi bütünsel biçimde kavrayabilmek için bu üç boyutun beraber ele alınarak güncel değişimlere yaklaşılması gerektiğini tartışan çerçeveyi takip edeceğim. Joppke bu çerçevede statü boyutunun liberalleştiğini, sonuç olarak da göçmenlerin vatandaşlığa kabulünün kolaylaştığını iddia etmektedir. Haklar boyutu açısından ise, sosyal haklar giderek daha çok gözardı edilirken, azınlık hakları ve ayrımcılığın önlenmesi ilkelerinin önplana çıktığı belirtilmiştir. Kimlik boyutu konusunda Joppke "vatandaşlık kimlikleri günümüzde evrenselci, bu da devletlerin etnik açıdan farklılıkların olduğu toplumlardaki merkezkaç dinamikleri birlik ve entegrasyon seferberlikleri yoluyla bertaraf etme çabalarını sınırlandırmaktadır" (*a.g.y.* 37) diye ifade eder; dolayısıyla devletler birlik ve entegrasyonu sağlayacak yeni yollar aramaktadırlar. Aslında tüm bu üç boyut, vatandaşlık anlayışı ve ilgili politikaların neoliberal bağlam içerisinden yeniden düzenlenmesine işaret etmektedir. Kısacası, neoliberal politikalar vatandaşlık kimliğinin birbirinden ayrı gibi görünen üç alana bölümlenmesine ev sahipliği yapar. Bunu da, sosyal boyutu vatandaşlık hakları bağlamından çıkarıp özel alana iterek yapmaktadır. Vatandaşların haklarının özelleştirilmesi ise kimlik boyutuna vurgu yapılarak halledilir. Benzer bir gelişmenin Türkiye bağlamında AKP

5. AKP'nin önemi on yıllık bir aradan sonra kurulan ilk tek parti çoğunluk hükümeti olmasından da kaynaklanır.

hükümetleri döneminde gözlenebildiğini iddia edebiliriz. AKP örneğini belirgin kılan ise ülkenin dünya kapitalist sistemi içerisindeki çevre konumudur: AKP'nin vatandaşlaştırma süreci, yabancı sermayenin çıkarları ve sosyal güvenlik sistemlerinin minimal devlet —vatandaşlık haklarının bir uzantısı olan kamu hizmetleri açısından minimal— çağrısı yoluyla tasfiye edildiği, refah meselesinin bireylerin mahremine —yani bağış ve ihsan ağlarına— transfer edildiği esnek üretim ve istihdam biçimleri yoluyla neoliberal küreselleşmeden payını almaktadır.

AKP iktidara ilk kez Kasım 2002 seçimleri sonucunda oyların yüzde 34.28'ini alarak ve Parlamento'daki sandalyelerin 368'ini kazanarak geldi. Parti o dönemde oldukça genç bir partiydi, Fazilet Partisi'nin (FP) Anayasa Mahkemesi tarafından verilen kapatılma kararından sonra partinin "reformcu kanadı" tarafından 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulmuştu. AKP'nin siyasal duruşu o dönemde tartışma konusu oldu. Parti, üyelerinin pek çoğu Milli Görüş geleneği veya kapatılmış olan RP-FP çizgisinin eski üyeleri olduğundan, özellikle laik kesimlerce İslamcı bir parti olarak görüldü. Partinin kurucuları AKP'nin "dini bir parti" olmadığını tekrarlamış olsalar da, gerçek dini (ve/veya kökten dinci) arzu ve yönelimlerini saklamakla suçlandılar. Coşar ve Özman'a göre (2004) partinin demokrasiye dair duruşu, siyasi ve ekonomik politikaları incelendiğinde "muhafazakâr demokrat" diye adlandırılabilir. Ayrıca merkez sağda bir konuma talip olurken parti kendisini demokratik, muhafazakâr, yenilikçi ve çağdaş olarak tanımlamaktaydı.

Partinin kendisini tanımlarken kullandığı bu sıfatlar karışımı uluslararası alana dair politikaları ve özellikle de Türkiye'nin AB üyeliği süreciyle birlikte irdelenebilir. Ancak AKP'nin AB taraftarı duruşu da neoliberal tercihleriyle bağlantılandırılmayı gerektirir. Parti programına göre partinin ana hedeflerinden biri pek çok siyasal parti programında da ortak olduğu üzere (Öniş 2000) AB'ye katılımdır. Dolayısıyla kendi demokrasi kavramsallaştırmaları olan "farklılıkların çatışma kaynağı değil, zenginlik olduğu bir Türkiye vizyonu" doğrultusunda Kopenhag Kriterleri'nin "düşünce ve ifade özgürlüğünün tam olarak sağlanması, teşebbüs özgürlüğünü sınırlayan engellerin kaldırılması, yönetimin şeffaf hale getirilmesi, yerel

yönetimlerin güçlendirilmesi" için takip edileceğini vurgulamışlardı (AKP Parti Programı 2002; AKP Seçim Beyannamesi 2002). Bu ifade partinin AB taraftarı politikalarının ekonomi dışarıda bırakılarak vurgulanmasıdır; ne var ki AB kriterlerinin aynı zamanda serbest piyasa için neoliberal bir reçeteye dayanması Avrupalılaşma sürecini neoliberal vatandaşlaştırma sürecine dönüştürür (AB'nin neoliberal çizgisi için bkz. Yeşilyurt-Gündüz'ün buradaki çalışması).

AKP Türkiye'nin AB'ye katılımı için "insan haklarını garanti altına alan, hukuk devletini, katılımcı demokrasiyi, laikliği ve inanç ve vicdan özgürlüklerini uluslararası standartlarda güvenceye alan" kurumsal çerçeveyi kurma niyetini Ulusal Program'da da (2003) ifade etmiştir. Parti söylemine göre bu amaçlara ulaşmayı sağlayacak en önemli proje AB'ye tam üyeliktir; dolayısıyla Türkiye'nin entegrasyon arzusu bir toplumsal dönüşüm projesi olarak yorumlanmalıdır. Parti ilk hükümetinin kurulmasından itibaren arka arkaya beş reform paketi ve anayasal değişiklikler hazırladı. Bu reformlar insan haklarının korunmasından askeri harcamalar üzerindeki mali denetime kadar çeşitli konulara değindi. Ayrıca ifade, toplantı ve gösteri ve örgütlenme özgürlükleri ile kültürel haklar ve ordu üzerinde sivil denetim gibi konular ilgi odağı oldu.

Bu çerçevede gayrimüslim azınlıkların cemaat vakıflarını mülk edinme izni Ocak 2003 tarihinde kabul edilen dördüncü yasal paketin, AKP'nin ilk paketinin, yasal değişiklikleri içerisindeydi. Bu pakette ayrıca, hesap verebilirlik ilkesinin kurumsallaşması için önemli bir adım olan dilekçe hakkı da belirlenmişti. Şubat 2003'te kabul edilen beşinci pakette Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları doğrultusunda genişletilen yeniden yargılanma ihtimali bulunmaktaydı. Çocuklara verilen isimler söz konusu olduğunda ise Haziran 2003'te kabul edilen altıncı paket Kürtçe isimlere karşı tutumda önemli bir değişikliği işaret edecek biçimde sadece ahlaki kurallara uygun olmayan ve toplumu rencide edebilecek olan isimlerin verilemeyeceği kararı vardı (6. Uyum yasaları no. 4978, 15.7.2003). Kürtçe isimler 1972/1587 yürürlüğe giren Nüfus Kanunu'nun 16. Maddesi ile ve özellikle 1980'ler ve 1990'larda Kürtçenin kullanımının yasaklanması ile yasaklanmıştı (Yeğen 2006: 67, 68). Fakat bu reform paketinde bulunan bir başka kısıtlama isimlerin Türkçe

alfabeyle uyumlu olmasıydı ki, bu da üstü kapalı biçimde Kürtçe isimlerin kullanılmasını ertelemekte ve anadil haklarının *tanınmasındaki* sınırları göstermekteydi. İnşaat Kanunu'nda *camilere* yapılan atıf "ibadet yerleri" olarak değiştirilmiş, böylece kilise, sinagog ve cemevlerini kapsar hale gelmişti. Basın Kanunu'nda yapılan değişiklikle Türkçe dışındaki dil ve lehçelerde de yayın yapabilme hakkı kabul edildi.

Yedinci reform paketi Temmuz 2003 tarihinde açıklandı. Ana reform alanları Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) statüsü ve rolü ve düşünce, dernek kurma ve yayın özgürlüklerinin genişletilmesiydi. Bu kanun ile MGK bir danışma kuruluna dönüştürülerek başkanlığına sivil bir genel sekreter getirildi. Ayrıca Terörle Mücadele Kanunu ve diğer ilgili kanunlarda yapılan değişikliklerle tahkir, tezyif ve hakaret içermeyen kamuoyundaki eleştiriler ceza kapsamından çıkarıldı (Terörle Mücadele Kanunu'ndaki değişimlerin yetersizliği hakkında bkz. Coşar'ın buradaki çalışması). Yani eleştiri ifadeleri nedeniyle ceza almış olanlar serbest bırakılacak veya beraat edeceklerdi. Devamında sekizinci paket ile Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin sınırlandırılması, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kapatılması ve ordu temsilcisinin Yüksek Öğretim Kurulu üyeliğinden çıkarılması kabul edildi. Mayıs 2004'te yapılan bir başka yasa değişikliğiyle de DGM'ler yerine Özel Yetkili Mahkemeler kuruldu ve Cumhurbaşkanı'nın yürütmeye dair gücü daha da sınırlandırıldı.

Bu yasal reformlardaki tutarsızlıklar ve sorunlar bir yana, reformlar başka kanunlarda da reform ihtiyacı doğurdu. Örneğin Anayasa'nın 66. Maddesinde vatandaşlığı tanımlayan ve toplumsal cinsiyetlerin kanun önünde eşitliğinin garanti altına alınması ve Medeni Kanun'da yapılan değişikliklerle vatandaşlık kazanımında anne ile baba arasındaki ayrımın kaldırılması gibi değişiklikler Vatandaşlık Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi ihtiyacını artırdı. Bu ihtiyaç zaman zaman hukukçular tarafından da dile getirilmişti (bkz. Sargın 2004; Aybar 2006). Sonuçta Şubat 2006 tarihinde bir yasa tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunuldu ve Mayıs 2009'da kabul edildi. Bu kanunla birlikte önemli değişiklikler, yeni düzenlemeler ve hatta devletin anlayışında bazı süreklilikler meydana geldi.

Önceki Vatandaşlık Kanunu (Kanun no: 403/1964) uluslararası vatandaşlık hukuku standartlarına uymak ve kimin "Türk vatandaşı" olarak kabul edileceğini belirlemek üzere hazırlanmıştı (Soyarık-Şentürk 2000: 153-65). Ancak zaman içerisinde bu kanunda büyük değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerin en önemlileri 1980 askeri darbesinden sonra meydana geldi. Bu değişikliklerin iki önemli yönde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Birincisi, "üyeliği kim hak ediyor?" sorusuna ilişkin olup, takip eden yasa değişikliğiyle ülkenin iç, dış veya mali güvenliğini ihlal veya tehdit ettiği düşünülen kimseler (Madde 25 (g)) için ciddi bir vatandaşlıktan çıkarma sürecini getirmişti. Bu değişiklik özellikle askeri darbe sonucu ülkeyi terk etmiş olan muhalif veya sol görüşlü kişilerin vatandaşlıklarını kaybetmelerine sebep oldu. İkinci yön ise uluslararası alandaki değişimlere gösterilen uyumla ilgilidir. Aslında devlet yasalarını yurtdışında yaşayan Türk göçmenlerin karşılaştığı sorunlara uyum sağlayacak biçimde düzenlemeye çalışmaktaydı. 1980'lerin başında yapılan yasa değişiklikleriyle birlikte yurtdışında yaşayan Türk kökenli göçmenler yaşadıkları ülkenin vatandaşlığına başvurma şansını elde ettiler. Türk göçmenlerin göç edilen ülkede vatandaş olmalarının sadece statülerini değiştireceği, bu kişilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin temsilcileri olacakları ve Türkiye'nin çıkarlarına hizmet edecekleri varsayılmıştı. Bir başka deyişle Türk devleti çifte veya çoklu vatandaşlık konusundaki yasa değişikliklerine çok daha kolay uyum sağlamaktaydı (İçduygu ve diğ. 1999).

Yeni kanunun hazırlanmasındaki en önemli neden 403 sayılı kanunun bütünlüğünün bozulması olmuştu. Ek olarak, uluslararası düzeyde yaşanan değişklikler de Türkiye'nin iç hukukunu bağlayıcı hale gelmişti. Bu çerçevede Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi yeni kanun için bir temel teşkil etti. Türkiye'nin henüz Sözleşme'yi imzalamamış olmasına rağmen, Sözleşme'nin yakın gelecekte AB üyeliği bağlamında gündeme geleceği ifade edilmişti. Dolayısıyla vatandaşlığa kabul sürecinde ayrımcılık yapmama ilkesi, yasal belgelerde çoklu vatandaşlık statüsünün benimsenmesi ve vatandaşlığa kabul sürecinin net prosedürlerle belirlenmiş olması gibi, aslında Sözleşme'nin özünü oluşturan ilkeler vurgulanmıştır. Türkiye'de ise yeni yasa aslen yurtdışında yaşayan göçmenlerin sorunlarını ve göç

ettikleri ülkelerdeki vatandaşlığa kabul süreçlerine çözüm olarak görülmüştür. Daha önce de söz ettiğimiz gibi bu yirmi yılı aşan bir süreçti. Ancak parlamentodaki tartışmalarda en çok vurgulanan yine Türk kökenli göçmenlerin durumu oldu (Meclis Tutanakları, 28 Mayıs 2009). Bu boyuta ilişkin olarak, askerlik hizmetiyle ilgili sorunların da yine Sözleşme ile uyum içerisinde çözülmesi amaçlandı. Yani yeni kanun ile artık zorunlu askerlik hizmeti bağlamında kimse vatandaşlığını kaybetmeyecekti. Kısacası, başka bir ülkenin vatandaşlığına başvurmadan önce veya Türkiye vatandaşlığı ile başka bir ülkenin vatandaşlığını bir arada tutabilmek için zorunlu askerlik hizmetini tamamlama koşulu kaldırıldı.[6]

Bir başka önemli ve aslında tasarının özünden ayrılan gelişme ise parlamentodaki tartışmalar esnasında gündeme geldi. Kanun tasarısı İskân Kanunu'nun (No. 2510/1934) 4. Maddesi (ç) bendinin ve 6. Maddesinin yürürlükten kaldırılmasını içermekteydi. İlgili maddeler Türk soyundan olan veya Türk kültürüne yakın olan kimselerin göç etmesini ve vatandaşlığa kabulüne dairdi ve bu kişilerin kabulünü kolaylaştıran maddelerdi. Yine burada anarşistler, casuslar, Türk kültürüne bağlı olmayanlar ve daha önceden sınır dışı edilmiş olanlar 4. Madde uyarınca vatandaşlığa kabul edilmezler. Bu maddelerin yürürlükten kaldırılması vatandaşlığa kabul sürecindeki ayrımcı uygulamalardan önemli bir kopuşa işaret ederek 2010 yılı sonundan itibaren Türk soyundan veya Türk kültürüne yakın olanların da vatandaşlığa kabul açısından diğer yabancılarla aynı muameleye tabi olacaklarını vurgulamaktaydı. Yani bu kimseler de aynı kriterlere ve beş yıllık ikamet süresine tabi olacaklardı.

İlginç biçimde, İskân Kanunu (No. 2510/1934) 2006 yılında yürürlükten kaldırılmış ve yerine yeni bir İskân Kanunu (No. 5543/2006) kabul edilip yürürlüğe girmişti. Vatandaşlık Kanunu tasarısı ise bu tarihten önce hazırlandığı için eski kanuna atıfta bulunuyor-

6. Ancak bu değişim kolay olmadı. Parlamentodaki tartışmalarda muhalefet partisinden askeri hizmetin kutsal bir görev olduğu ve daha fazla sorun yaratacağı gerekçesiyle karşı çıkışlar oldu. Bu karşı çıkış aslında Türkiye'deki vicdani redçilerin durumuyla ilgilidir. Vicdani redçilerin gerekçeleri resmi düzeyde kabul görmemekte ve yargılamayla mahkûmiyet döngüsü içerisinde kalmaktadırlar. Ancak bu kanun onları hâlâ tanımamaktadır.

du ve bunun düzeltilip açığa kavuşması gerekliydi. AKP üyelerinin hızlı bir önerisiyle 1934 tarihli İskân Kanunu'na yapılan ve tartışma yaratan atıf tasarıdan çıkarıldı. Bu ise oldukça ironik bir gelişmeydi. Bir yanda, yeni vatandaşlık kanununun gerekçesi Sözleşme ilkelerine uymak ve vatandaşlığa kabul sürecinde farklı gruplar arasında ayrım yapmamaktı. Yani İskân Kanunu'na yapılan atıf ve ilgili maddelerin yürürlükten kaldırılmasının önemli bir anlamı vardı. Ancak hiçbir tartışmaya yer bırakmaksızın hızlı bir oylamayla bu maddenin tasarıdan çıkarılmasıyla birlikte elimizde yine göçmen olarak sadece "Türk soyundan olan ve/veya Türk kültürüne yakın kimseleri" (Madde 3(d)) kabul eden ve onların vatandaşlığını kolaylaştıran (Madde 8(4)) İskân Kanunu 5543/2006 kalmış oldu. Bu çerçevede, AKP'nin aksi yöndeki söylemine rağmen, yeni kanun da büyük oranda aynı ayrımcı içerikle kabul edildi.

Ancak hukuki alandaki değişimler, vatandaşlık anlayışında küçük olsa dahi bir değişimi yansıtmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi, bu yasa değişikliklerinin ardındaki temel güdü Avrupa Komisyonu tarafından konulan standartlara uyum göstermekti. Bu gelişme, bir yandan vatandaşlık konusunda insan hakları ve neoliberal anlayışın önplana çıktığı uluslararası bağlamın önemini yansıtır. Diğer yandan ise Türk devletinin küresel eğilimlere belirli sınırlar içerisinde oldukça kolay uyum sağlaması açısından resmi anlayışta bir süreklilik gözlenebilir (bkz. İçduygu ve diğ. 1999). Bu, AKP'nin aslında göç alan ülkelerde meydana gelen gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan küresel ölçekteki vatandaşlık eğilimlerine hukuksal yapı açısından uyum gösterdiği anlamına gelmektedir.

Ne var ki bu değişiklikler vatandaşların hakları çerçevesinde incelendiğinde neoliberal çerçeveye odaklanmak kaçınılmaz olmaktadır. AKP hükümetleri dönemindeki Türkiye de Marshall'a göre (1965) yirminci yüzyıl gelişmelerinin ürünü olan sosyal hakların azalmasından muaf kalmamıştır. Neoliberal kapitalist model yirminci yüzyılın son çeyreğinde sosyal hakların alanını daraltmıştır. Minimal ve verimli devlet arzusu vatandaşları sosyal refah politikalarının sağladığı güvenlik ağlarından mahrum bırakmıştır. Yücesan-Özdemir de bu kitaptaki makalesinde tam da bu konu üzerinde duruyor. Ben burada haklar boyutundaki azınlık hakları ve ayrımcı-

lığın önlenmesi konusundaki dönüşüme Joppke'nin kavramsal çerçevesi içinde değineceğim.

Azınlık konularıyla ilgili sorunlar ve sorular geçen on yıl içerisinde daha güçlü biçimde dile getirilmeye başladı. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde yapılan yasal reformlar azınlık haklarının garanti altına alınmasına atıfta bulunuyordu. Türkiye'nin Lozan Antlaşması ile resmi olarak tanıdığı azınlıklara karşı ve geçmişte gözardı edilmiş olan yükümlülükleri ile birlikte ele alındığında, AKP kendini 1990'lardan beri yükselişte olan kimlik taleplerinin tam ortasında buldu, ve bu taleplerle çeşitli yollarla başa çıkmaya çalıştı.

Bu gayret Türkiye'nin özellikle 2000'lerin başındaki yasal reformları etkileyen Kopenhag Kriterlerine bağlılığının da bir göstergesi oldu. Kriterlerden biri "azınlıklara saygı ve korunmaları" ile ilişkili olduğundan Türkiye'deki hükümetlerin önemli ve tutarlı adımlar atmaları gerekliydi. Bu amaçla reform paketleri azınlıkların durumuna dair yeni yasaları da kapsadı. Ancak burada resmi azınlık tanımının gayrimüslim nüfusla, yani Yahudiler, Ermeniler ve Rumlarla sınırlı olduğunu hatırlatmak gerekir. Süryaniler gibi diğer gayrimüslim gruplar ya da Kürtler gibi müslüman olan diğer etnik gruplar azınlık olarak tanınmamaktadır. Gayrimüslim azınlıklar açısından, AKP hükümetlerinin güvenlik yönelimli yaklaşımdan insan hakları yönelimli bir yaklaşıma geçmeye başladığı tartışılmıştır (Soner 2010). Bu tartışma reform paketlerinde sinagog ve kiliselerin de camilere eklenmesi ve "ibadet yeri" kavramının kullanılmasına dayanmaktadır. Cemaat vakıflarının mülkiyet hakları, eğitim hakkına dair sorunlar veya cemaat kurumlarının örgütlenmesine dair henüz tam olarak çözülmemiş sorunlara bu bölümde değinilmeyecektir (söz konusu reformların ayrıntılı bir listesi için bkz. Soner 2010).

Sonuç olarak, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıklarla ilgili iç içe geçmiş iki gelişme yaşanmıştır. Bir yandan, hükümet düzeyinde daha insan hakları yönelimli bir anlayış benimsenmeye başlamıştır. Diğer yandan ise azınlıklar ile ilgili konularda kamuoyunun farkındalığı artmaya başlamıştır. Bu özellikle "Ermeni sorununun" ilk önce tanınması, sonra da karşılıklı diyaloğa geçilmesi yoluyla çözülebilmesi için sözcü olan Ermeni gazeteci Hrant Dink'in suikastı

(2007) ile ilgilidir. Suikast öncesinde Dink "Türklüğe hakaret" suçlamasıyla yargılanmıştı. Cenazesine binlerce kişi katıldı ve adalet isteğinde bulundu. Bu arada hükümet yasaların reformu konusunda geri kalmaya başladı. Bu duraklama AKP hükümetlerinin azınlık haklarının uygulanması ve hayata geçirilmesi için gerekli olan yasal zemini kurma konusundaki tereddütlerinin bir yansımasıydı. Bir başka deyişle, insan hakları ve azınlık hakları söz konusu olduğunda hükümet, dünyadaki eğilimlere paralel biçimde birtakım vaatlerde bulunmuş ve bazı önemli hukuksal değişiklikler yapmıştı. Ancak işin uygulama kısmına gelindiğinde, karşımıza pek de fazla bir kazanım çıkmaz. Bu açıdan son on yılın olumlu çıktıları, ancak farklılıkların tanınması açısından hükümet düzeyinde yapılan küçük vurgulamaya dayandırılabilir. Ne var ki farklılıklar karşısındaki bu yaklaşım nüfusu din hatlarına göre bölünmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasından farklı değildir. Şu an için AKP hükümetlerinin, ulusal düzeyde hitap ettiği bir temel olarak Türk-müslüman kimliğini öne çıkarmak ile demokratik duruşlarının bir delili olarak evrensel insan haklarına bağlılıklarını vurgulamak arasındaki gergin hatta ilerlemeye çalıştığı düşünülebilir.

Azınlık talepleriyle ilgili diğer bir konu ise Kürt sorunudur. Hükümet bu soruna bir karşılık olarak görülebilecek biçimde 2010 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri ile PKK (Kürdistan İşçi Partisi – Partiya Karkerên Kurdistan) arasındaki silahlı çatışmanın sona ermesi umutlarını artırarak bir "Demokratik Açılım" süreci başlattı. AKP tarafından yayımlanan Demokratik Açılım Kitabı bu süreci anlamak için temel kaynak olarak nitelendirilebilir. Partiye göre Demokratik Açılım sadece Kürt halkı için değil, genel olarak tüm azınlıklar ve özellikle aleviler için de demokrasinin ilerlemesi ve ekonomik kalkınmanın artırılması anlamına gelmektedir. Sürecin altını çizen emel hükümetin "topyekün kalkınma" amacında ifade ettiği gibi pek çok sosyo-ekonomik sorunu da çözmeyi hedefleyecek kadar geniş kapsamlıydı. Bu emelin dışında, AKP'nin kitapta ifade edilen görüşleri, aslında ideal vatandaşın belirleyici özelliği olarak ulusa bağlılık duygusunu kurmayı ve sürdürmeyi amaçlayan erken cumhuriyetçi iradeyi hatırlatır: "Ortak tarih, kültür, uygarlık, ..., bayrak, kader ve idealler bizleri kardeş yapar" (*a.g.y.* 3) "Sosyo-

ekonomik kalkınma" bu açıdan AKP'nin "kardeşlik kanunu" (*a.g.y.* 62) adıyla nitelendirdiği vatandaşlık kanunu yoluyla "vatandaşlarımızın doğal haklarını teslim etme" (*a.g.y.* 70) projesine eklemlenmiştir. Burada şunu belirtmek gerekir: Ulusal birliğe ve ulusal bağların organikleştirilmiş okumasına yapılan vurgu sadece erken cumhuriyet dönemindeki hâkim anlayış ve uygulamayı değil, 1980 sonrası Türkiye'nin sosyo-politik alanının belirleyici bir özelliği olan Türk-İslam sentezini de anıştırmaktadır (bkz. Coşar'ın buradaki çalışması). Ayrıca zaman zaman İslam'ın Türkler ile Kürtler arasında birleştirici işlevinin Erdoğan'ın "aynı dua, ... ve aynı cemaat" (Demokratik Açılım Kitabı, s. 77) ifadesinde olduğu gibi parti söyleminde önplana çıkarılması Kürt meselesi söz konusu olunca kimlik meselesine kimlik hakları temelli demokratik bir yaklaşımdan daha çok dini-muhafazakâr yaklaşıma işaret eder. Demokratik Açılım Süreci yoğun bir duyuru programıyla başlatıldı ve hâlâ ilgili konular gündeme geldiğinde atıfta bulunuluyor. Ancak sürecin içeriği son derece muğlaktır ve ortak tarih, kültür ve ideallere yapılan vurgu da erken dönem belgelerinden farklılaşmamaktadır.[7] "Tek devlet, tek millet, tek bayrak" (*a.g.y.* 16) ile sürekli olarak üniter devletin bölünmezliğine yapılan vurgu da aynı şekilde. Bu vurgu AKP'nin liberal-demokratik bir söylemle uluslararası topluluğa hitap edişiyle muhafazakâr-ulusal değerler temelinde tanımlanan seçmen tabanının çoğunluğuyla etkileşimi arasında kurmaya çalıştığı hassas denge olarak okunabilir. Bu denge AKP'nin kendisini özelde Kürt sorununa, genelde kimlik konusuna karşı devletin güvenlik çıkarları temelinde gelenekselleşmiş resmi yaklaşımdan uzak tutma iddi-

7. Erken dönem cumhuriyet mottosu "ortak kültür, ortak dil ve ortak ülkü" ydü. Ortak dile olan vurgu gayrimüslim vatandaşlara karşı başlatılan "Vatandaş, Türkçe Konuş!" gibi kampanyalarla sürdürülmüştü. Ancak anadil-olarak-Türkçe vurgusu sadece erken Cumhuriyet döneminde değil, 1980'lerde de güçlüydü. Örneğin, 1983 ile 1991 yılları arasında "Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış olan devletlerin resmi dilleri dışındaki dillerde ifade, basın ve yayın" yasağı özellikle Kürtçeyi hedef almıştı (bkz. Yeğen 2006: 67-68). AB reformları çerçevesinde halihazırda Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nun Kürtçe (TRT6) ve Arapça yayın yapan kanalları bulunmaktadır. Yani, şu anda ortak dile yapılan vurgu eskisi kadar güçlü değildir. Ancak bu durum anadilde eğitim hakkına dair tartışmaların çözüldüğü anlamına da gelmemektedir.

ası ve kendi yaklaşımının farklılığını netleştirme konusundaki beceriksizliği ve/veya isteksizliği üzerinden incelenmelidir.

Bu açıdan, Joppke'nin vatandaşlığın üçüncü boyutu olarak nitelendirilen kimlik boyutuna yaklaşımı vatandaşlığa dair güncel gelişmeleri incelemek için rehber olabilir. Joopke'ye göre (2007: 46) devlet kimlik sorunlarıyla "... evrenselci bir üslupla yürütülmesi gereken merkezcil bir birlik ve entegrasyon seferberliğiyle" başa çıkmaya çalışmaktadır. Demokratik Açılım Süreci kimlik taleplerine cevap olabilmek için beyhude bir çabadır. Beyhude bir çabadır çünkü süreç kayda değer adımları içermek yerine, Türkiye vatandaşlığını toplum içerisindeki farklı kimlikler için şemsiye bir kimlik gibi kullanacak evrenselci bir söylem sunmayı arzulamaktadır.

2002 yılında AKP'nin iktidara gelmesi farklı toplumsal gruplar arasında cumhuriyetçi vatandaşlığın ötesine geçecek yeni bir vatandaşlık anlayışı için umut yarattı. Bu bölüm, neoliberal kapitalist modelin yerleşmesi geniş çerçevesi içerisinden bu gelişmelere işaret etmeye çalışmıştır. Uluslararası düzeydeki güncel eğilimlerin ülkelerin iç bağlamlarında da yer bulduğu görülüyor. Yeni binyılda vatandaşlığın statü boyutu, özellikle Türkiye'nin AB'ye uyum süreci çerçevesinde, liberalleşmektedir. Dolayısıyla, liberal anlamdaki haklar ve özgürlükler yine tepeden verilmektedir. Vatandaşlığın insan hakları boyutu söz konusu olduğunda ise, sosyal haklar giderek ihmal edilen bir alan olurken, azınlık hakları —tanınma veya talepler bağlamında— daha görünür hale gelmiştir. Ancak bu durum AKP'nin farklı etnik veya dini azınlıklar gerçekliğini *tanıma* konusunda istekli olduğu anlamına gelmez. Bu durum daha çok bu taleplerin evrensel bir karakter göstermediği neoliberal sürecin bir parçasıdır. Dolayısıyla bu taleplerin gözardı edilmesi veya bastırılması artık kabul edilebilir bir tutum olamayacaktır. Ancak neoliberal düzenlemeler vatandaşlığın farklı yönlerinin parçalara bölünmesini, dolayısıyla bu taleplerin bizzat baskın söylem tarafından yutulmasının zeminini sağlamaktadır. Bu açıdan kimlik temelli hak talepleri söz konusu olduğunda partinin "Kürt sorununa" yaklaşımı örnek teşkil eder. Benzer biçimde, AKP'nin sosyal haklar ile, özelleştirme sürecine muha-

lefet karşısındaki tepkisinde görüldüğü gibi, baskıcı ve/veya ötekileştirici mekanizmalar yoluyla başa çıkmaya çalışması herhangi bir olası sistemik muhalefetin neoliberal tarzda önlenişini simgelemektedir. Yani AKP'nin kapsamlı bir çözüm konusundaki isteksizliği barizdir: Bu durum en iyi projelerinin ve önerilerinin yüzeysel ve temelsiz olmasında görülmektedir. Diğer yandan AKP'nin küresel dünyaya eklemlenmekteki büyük hevesi nedeniyle gerçekte seçeneği azdır. Çünkü çevre bir ülkede, ekonomiler üzerindeki neoliberal diktanın taşıyıcısı konumunda bulunmaktadır. Sonuç olarak AKP'nin vatandaşlık konusunda şimdiye kadar yaptıklarının neoliberal çerçeveye oldukça uyumlu olduğunu, ancak bu neoliberal çerçevenin gerekliliklerini yerine getirmek ile dinsel-muhafazakâr ve milliyetçi seçmen tabanını tatmin etmek arasındaki dengeyi kurmaya çalışırken iki arada bir derede kaldığını ve bunu da kapitalist düzenin liberal meşrulaştırması ile geçiştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

7

AKP VE TOPLUMSAL CİNSİYET MESELESİ: NEOLİBERALİZM VE PATRİYARKA ARASINDA MEKİK DOKUMAK

Metin Yeğenoğlu
Simten Coşar

AKP'nin siyasal kimliği üzerine tartışmalar hâlâ devam ederken bu derlemedeki değerlendirmelerde de izlenebileceği gibi partiyle ilgili incelemelerdeki ortak tema "müslüman yüzlü neoliberalizm" olarak karşımıza çıkıyor (Coşar ve Özman 2004). Bu bölümde AKP'nin on yıllık yönetme deneyimi sürecinde bu tematik sürekliliğin, cumhuriyet Türkiyesi'ne yerleşmiş cinsiyetçi politikalara olan yansımaları incelenmektedir. Dolayısıyla ilk olarak AKP hükümetleri boyunca kadın haklarıyla ilgili politikalar ele alınmaktadır. İkinci altbölümde Türkiye'deki kadın hareketinin mevcut politik duruşunun tarihsel arkaplanının ana hatlarını çizeceğiz. Üçüncü altbölümde AKP'nin kadın haklarına yaklaşımını, cumhuriyet Türkiyesi'ni niteleyen patriyarkal örüntünün içerisine yerleştireceğiz. Dördüncü ve son altbölümde ise AKP'nin cinsiyetçi politikalarını çevreleyen yeni patriyarkal yapının kısa bir anlatısını sunacağız.

Bu bölüm AKP'nin hükümetteki üçüncü döneminin (2002-7; 2007-11; 2011-) toplumsal, kültürel ve siyasal alanlarda gitgide artan bir muhafazakârlaşmaya tanık olduğu argümanından yola çıkıyor. Partinin kadın haklarına yaklaşımı, bu sürecin bir kanıtı olarak düşünülebilir. Ancak kadın meselesi açısından bu muhafazakârlaş-

* Bu bölüm *South European Society & Politics* dergisinin 16. cilt, 4. sayısında (Aralık 2011) yayımlanan "New Grounds for Patriarch in Turkey? Gender Policy in the Age of AKP" başlıklı makalenin güncellenmiş ve derlemeye uyarlanmış versiyonudur.

ma, partinin siyasal İslam'a dayanan kökleriyle özdeşleştirilmemelidir. Aksine bu durum, Türkiye'deki hemen hemen bütün politik eğilimlere nüfuz eden patriyarkal yapının neoliberal versiyonu bağlamında ele alınmalıdır. Bu versiyonda milliyetçi ve din temelli siyasal öncelikler neoliberal bir çerçeve içerisinde sentezlenir. Coşar'ın bu derlemeye katkısında ana hatlarıyla belirttiği gibi Türkiye'de neoliberalizasyon süreci, sosyo-kültürel düzlemde milliyetçi ve dini motifler arasındaki ince ayarlı bir sentez —başka bir deyişle Türk-İslam sentezi— üzerinden yürütüldü. Bu senteze paralel olarak yalnızca AKP değil, 1980 sonrası dönemdeki bütün hükümetler, dünya genelindeki bu neoliberal zamanların ekonomik alanda liberal, ancak kültürel alanda muhafazakâr söylemini benimsediler. Kısacası liberal-muhafazakâr söylem, hem bireysel hak ve özgürlükler vurgusunu hem de Türklüğün kültürel özelliklerini muhafaza etme çağrısını içerisinde barındırageldi. Bu doğrultuda AKP, piyasadaki bireycilik ile Türk toplumunun ortak özelliklerinin korunması arasındaki ince ayarı pekiştiren son aşamayı temsil etmektedir. Bunun dışında AKP'yi ilginç bir örnek haline getiren unsur İslamcı siyasal kökleridir. Nitekim kadın meselesi bağlamında partinin politikaları, hem ikircikli bir örüntüyü hem de kadınların ikincil konuma itilmelerini yeniden üreten titizlikle örülmüş bir eğilimi temsil etmektedir. Bu ikircikli yapı partinin toplumsal cinsiyet meselesine muhafazakâr yaklaşımını koruyarak ve zaman içerisinde bu yaklaşımını derinleştirerek genel olarak sivil toplum örgütleriyle özel olarak kadın hakları örgütleriyle başlangıçta diyalog kurma eğiliminde kolaylıkla görülmektedir. Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin AB'ye üyeliği kapsamındaki yasal düzenlemeler sürecinde partinin, kadın hakları örgütlerinin talepleriyle düzensiz ve keyfi bir şekilde ilişkilenmesinde de gözlenebilir.

"Kadın Dostluğu" Retoriği ile Antifeminist Söylem Arasında

AKP'nin oylarını artırdığı 2011 genel seçimleri sadece AKP iktidarını pekiştirmesi açısından değil, Cumhuriyet tarihi boyunca (1923-) meclisteki en yüksek kadın temsilini beraberinde getirmesi açısından da önemli. Meclisteki kadın sayısı 78'e ulaşırken Türkiye'de ka-

dınların temsil oranı yüzde 14,18'e yükseldi. Benzer bir şekilde AKP iktidarının birinci ve ikinci dönemleri (2002-7; 2007-11) de kadın hakları alanında bir dizi yasal düzenlemeye tanıklık etti. Reformlar, kadın hakları örgütlerinin ve feminist örgütlerin toplumsal cinsiyete duyarlı yasal değişikliklerin yapılması için etkin bir şekilde lobicilik yapma ve baskı unsuru oluşturma imkânlarına sahip oldukları Türkiye'nin AB'ye uyum süreci kapsamında gerçekleştirildi.[1]

Türk Ceza Kanunu'nda yapılan düzenlemeler (2004) nüfusu elli bini aşan belediyelere kadın sığınağı açma zorunluluğunun getirilmesi, TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nun kurulması bu bağlamda gerçekleştirilen reformlara örnek oluşturmaktadır. TCK'daki düzenlemelere göre cinsel suçlar, "bireylere karşı işlenmiş suçlar/bedensel bütünlüğün dokunulmazlığına karşı işlenmiş suçlar" (WWHR 2005: 14) kapsamına alınmıştır; tecavüzcünün mağdurla evlenmesi halinde cezadan muaf tutulmasını sağlayan kanun hükmü kaldırılmıştır ve bekâr —ancak bakire olmayan— kadınlara karşı ayrımcılığın önünü almaya yönelik yeni hükümler kanuna eklenmiştir. AKP, kadına yönelik şiddetin önlenmesi kapsamında kadın sığınakları açmanın kamu hizmetinin bir parçası olarak tanınmasına olanak sağlayan bir kararname çıkardı. Bu gelişme, kararname statüsünde onaylanmış olmasına rağmen ev içi şiddetin politik bir mesele olarak tanınmasını işaret etmesi açısından önemlidir. Son olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini garanti altına almak amacıyla bir Meclis Komisyonu'nun oluşturulması —her ne kadar Komisyon'un ismine "fırsat eşitliği" kavramının eklenmesi feminist örgütlerin itirazıyla karşılaşsa da— toplumsal cinsiyet temelli meselelerin kurumsal düzeyde tanınmasına zemin hazırlamaktadır.

Bu örnekler AKP'nin şimdiye kadar "kadın dostu" bir görüntü sergilediği varsayımına yol açabilir. Ancak bu örnekleri tekillikleri içinde ele alarak AKP'yi kadın haklarından yana bir parti olarak görmek eksik bir değerlendirme olacaktır. Bu durum özellikle partinin

1. Burada gelişmelerin altında yatan nedenin yalnızca uyum süreci olduğunu söylemiyoruz. Aksine, uluslararası dinamikler katalizör görevi görürken ana motif, kadın hakları örgütlerinin aktif lobicilik faaliyetleriydi. Uluslararası dinamiklerin etkileriyle Türkiye'deki kadın hakları aktivizminin yan yanalığı için bkz. Aldıkaçtı-Marshall 2009: 358-78.

kadın hareketinin içinden çıkan feminist taleplere verdiği tepkiler göz önüne alındığında açığa çıkar. Partinin olumlayıcı eylemi anayasal zorunluluk olarak tanımlama ve Seçim Kanunu ve Siyasi Partiler Kanunu'nu hem seçim barajını (yüzde 10) düşürecek hem de parti tüzüklerinde toplumsal cinsiyet kotasını zorunlu kılacak şekilde düzenleme yönündeki isteksizliği bu açıdan dikkat çekici bir örnektir.[2] Bu yetersizlikler bir tarafa, özellikle yasal düzlemde kadın hakları alanındaki olumlu gelişmeler, AKP'nin Milli Görüş hareketinden doğduğunu göz önüne aldığımızda siyasal İslam'ın toplumsal cinsiyet meselesine yaklaşımındaki süreklilik ve süreksizliğe işaret etmektedir. Aynı zamanda bu gelişmeler, Türkiye'deki yerleşik patriyarkal yapıdaki süreklilik ve süreksizliği de göstermektedir. Öyleyse feminist bir perspektiften bakıldığında başlı başına bir dönüşümden ziyade, Cumhuriyet tarihine damgasını vuran patriyarka biçimindeki kaymalara dikkat çekilebilir.

Başlangıçta kadın örgütlerinin büyük bir çoğunluğu tarafından da kabul edildiği üzere yeni TCK, toplumsal cinsiyet ayrımcılığıyla ilgili önemli düzeltmeleri temsil eden hükümleri bünyesinde barındırmasına karşın, devletin toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklere kapsamlı bir şekilde müdahalesine yönelik beklentiyi karşılamamaktadır. Örneğin, kadın hareketinin "töre suçlarının... ağırlaştırılmış cinayet olarak tanımlanmasına; cinsel yönelim temelli ayrımcılığının cezalandırılmasına; bekâret testi yapılmasının her koşulda suç olarak kabul edilmesine, yasal kürtaj süresinin 10 haftadan 12 haftaya uzatılmasına" (WWHR 2005: 15) referans veren talepleri şu âna kadar görmezden gelinmiştir. Benzer bir şekilde Belediyeler Kanunu'nda Temmuz 2005 ve Ekim 2009 yıllarında yapılan ve büyükşehir belediyelerinin ve nüfusu elli bini aşan belediyelerin ev içi şiddete maruz kalan kadınlar için kadın sığınaklarının açılmasını

2. Genel seçimlerde partilerin karar alıcı kadroları kadın adayları, seçilme ihtimallerini yükseltecek sıralarda ve seçim bölgelerinde aday göstermemektedirler. Parti yetkilileri toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten aday listesi hazırlama yöntemini kullanmadıkları için kadın hakları savunucuları tarafından sorgulandıklarında yüzde 10 seçim barajını bahane olarak kullanıyorlar. Sistematik olarak yürütülen bu cinsiyetçi politikaların dışında feminist politik duruş, toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten katılımcı bir perspektif olmadan katılımcı demokrasiyi savunmanın imkânsız olduğu gerçeğinin altını çizmektedir.

zorunlu hale getiren değişikliğe rağmen Türkiye'de kadın sığınaklarının toplam sayısı 54 olarak kaydedilmiştir (bkz. Coşar ve Yeğenoğlu 2011). 2009 itibariyle nüfusu elli bini geçen toplam belediye sayısı 244'tür; ancak belediyelere bağlı olarak çalışan toplam sığınak sayısı yalnızca 19'dur. Bu durum göz önüne alındığında kadın haklarıyla ilgili olumlu gelişmelerin, kayda değer bir toplumsal cinsiyet eşitliği yanlısı duruşu sergilediği sonucuna varmak mümkün gözükmüyor (*a.g.y.*). Son olarak, AKP iktidarının, Meclis Eşitlik Komisyonu'nun ismini "fırsat eşitliği" yanlısı bir bakış açısıyla isimlendirmedeki ısrarı, partinin kadın meselesine gelecek dönemlerdeki yaklaşımı hakkında ipuçları veriyor. Komisyon'un ismi bu şekliyle, mecliste bir toplumsal cinsiyet eşitliği komisyonunun kurulmasını uzun zamandır talep eden feminist örgütlerin itirazlarına rağmen kabul edildi. Bu durum Komisyon'un alanının fırsat eşitliğiyle sınırlandırılmasına yol açtı. Tam da fırsat eşitliği ilkesinin uzun zamandır sorgulandığı ve feminist literatür ve aktivizmin içerisinden (örneğin bkz. Eisenstein 1982; Elliott 1984) eşitlik kavramına çeşitli genişletmelerinin (sözgelimi "parite demokrasisi" talebi: Stratigaki 2005) önerildiği bir zamanda ortaya konan bu ısrar, patriyarkal sınırlardaki kaymayı kontrol altına alma eğilimini akla getiriyor. Bu kontrol etme kaygısının arkasında AKP'nin temsil ettiği yeni sağ kimliği bulmak mümkün.

AKP'nin toplumsal cinsiyet politikalarıyla yeni sağ politikalar arasında, İslamcı motiflerin ezici üstünlüğünü de göz önünde tutarak bir bağlantı kurmak mümkün. AKP'nin kadın meselesine yaklaşımı Milli Görüş hareketinin yaklaşımından farklılık göstermektedir. Bu durum özellikle partinin, kadınların kamusal görünürlüğüne ve genel olarak sivil toplum örgütleriyle ve özel olarak kadın örgütleriyle söylemsel düzeyde diyalog kurma eğiliminde belirginleşmektedir. Türkiye'de kadınların politik aktivizmi her ne kadar yeni olmasa da, AKP'yi kadın hakları meselesinde ayrıştıran bir unsur bu aktivizmin doğasıyla ilişkilidir. Milli Görüş geleneğinde İslamcı kadınların politik görünürlüğü çoğunlukla seçim stratejileriyle sınırlıydı — kadınların görünürlüğü seçim kampanyalarının *mutfak* kısmıyla ve/veya muhafazakâr kadın seçmenlere ulaşma süreciyle sınırlıydı (Çakır 2000: 14-18). AKP'yle birlikte kadınlar, gündelik

yerel ve ulusal ölçekteki politikalarda daha fazla görünür oldukları bir zemin buldular (Ayata ve Tütüncü 2008: 382; Çıtak ve Tür 2008: 455-69). Din temelli muhafazakâr cinsiyet politikalarındaki bu kayma hem partinin "İslamcılık sonrası" kimliği (Dağı 2007: 107) hem de 1980 sonrası politikalara damgasını vuran baskın yeni sağ tercihler üzerinden anlaşılabilir (Tünay 1993; ayrıca bkz. Yalman'ın ve Coşar'ın bu kitaptaki makaleleri). AKP'nin iktidara gelişi, Türkiye'nin neoliberalizmle halleştiği bir zaman dilimine işaret ettiği gibi Türkiye kadın hareketi tarihinde de özgül bir döneme eşlik etmektedir. Kısacası, 2000'ler itibariyle, 1980'lerde başlayan neoliberal yapılanmanın yerleşikleşmesine, 1990'larla başlayan ve feminist aktivizmin kayda değer bir parçasını oluşturduğu sivil toplum aktivizmindeki yükselişe, 1990'larla başlayan Türkiye'nin AB'ye katılım sürecindeki hızlanmaya dikkat çekilebilir. Feminist perspektiften bakıldığında, bu birbirine bitişik olma hali alternatif patriyarka tarzları —cumhuriyetçi patriyarka, liberal patriyarka ve neoliberal-muhafazakâr patriyarka— arasında çarpışmalara yol açmaktadır.

Cumhuriyetçi patriyarka kadınların özgürleşmesi retoriği üzerinde 1980'lerin sonlarına kadar egemendi. Bu politikaların altında kadınları geleneksel'in —Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İslamcı yaşam tarzının— pençesinden kurtarma ve Cumhuriyet'in eşit yurttaşları haline getirme iddiası bulunur (Berktay 2001: 348-61). Bu patriyarka tarzı, sonrasında devlet ideolojisi haline gelen Kemalizm aracılığıyla devam etti. Kemalist toplumsal cinsiyetle ilgili reformlarla birlikte kadınlar, Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren talep ettikleri ekonomik ve siyasal hakların bir kısmını elde ettiler (Çakır 1994). Buna paralel bir şekilde Cumhuriyet öncesine kıyasla çok daha fazla kamusal alanda görünürlük fırsatı elde ettiler. Bu bağlamda Kemalizm koşuluna bağlı cinsiyetçi politikalar "devlet feminizmi" olarak tanımlanageldi (Tekeli 1986: 193; White 2003). Doğal olarak, devlet feminizmi deneyimi patriyarkayla olan bağı koparmak anlamına gelmemekteydi. Aksine bu, "babanın mutlak egemenliğinden erkek kardeşler cumhuriyetine" doğru patriyarkal sınırlarda gerçekleşen bir dönüşümü göstermekteydi (Berktay 2001: 356). Bu açıdan Cumhuriyet tarihi boyunca kadınlar, hak talepleri ve pratikleri açısından onları her şeyden önce (potansiyel) anne

ve/veya karı olarak konumlandırıldıkları bir sosyo-politik söylem içerisinde Cumhuriyet'in ahlaki değerlerine bağlılık üzerinden "patriyarkayla pazarlık etmek" (Kandiyoti 1988) zorunda kaldılar. Annelik yalnızca fiili annelik tanımıyla sınırlı değildi; aynı zamanda ve çok daha önemlisi anneliğin sembolik bir işlevi vardı. Bu açıdan "ulusal annelik" metaforu (Coşar 2007; Sirman 2005: 163) açıklayıcıdır: Çocuk sahibi olmak ya da olmamak aynı kategorinin ayrılmaz parçaları olarak varsayılmaktaydı — kadınlar örneğin, ya genetik ya sembolik çocuklarının (ulus gibi) ya da her ikisinin birden anneleri olarak görülüyorlardı.

İkinci patriyarka biçimi —liberal patriyarka— kadın hareketinin içerisine 1990'larla birlikte nüfuz etmeye başlamıştır. Bu versiyonda annelik ve karılık rolleri —bu roller cumhuriyetçi patriyarkal tahayyülde kadınlığın asli unsuru olarak kurulur— görünüşte kamusal alandan dışlanır. Diğer bir ifadeyle, liberal patriyarkal düzende bu roller, özel meselelerin alanıyla sınırlandırılır. Bu açıdan kadınlık halinin içine işlediği varsayılan *asli rollerin* kadınların kamusal alana katılımlarını engellemediği varsayılır. Kadınların politik ve toplumsal alanlardaki taleplerini elde etmeleri için yeni fırsat alanları açması bağlamında bu varsayım, yalnızca kadınların deneyimlediği zorlukları, kamusal ve özel alan arasındaki bağlantıların gözardı edilmesi üzerinden marjinalleştirme potansiyelini de içerisinde barındırır.[3] Kısacası liberal yaklaşıma göre, kadınların erkeklerle eşit bireyler olarak tanınması, kadınların özgürleşmesi yolunda Cumhuriyetçi yaklaşımın sınırlarıyla mücadele etmek için yeterlidir. Bu argüman, patriyarkal kodların farklı biçimler altında yeniden üretilmesinin gözardı edilmesi riskini taşır. Örneğin liberal perspektiften kadınların özgürleşmesi, kadınlık kavramından anneliğin çıkarılması üzerinden tanımlanmamaktadır. Aksine, annelik söylemiyle tercih esasının bütünleştirilmesinin özgürleştirici bir güç olduğu kabul edilmektedir. Zira böyle bir bütünleşme, kadınları, ulusal annelik sandığından çıkarmaktadır. Günümüzde liberal patriyarkayla diğer iki patriyarka biçiminin birleştirilmesinin, liberal patri-

3. Liberal varsayımın yanlışı, liberalleştirilen siyasi içeriğin içerisinden çıkan patriyarkal önermelerin yeniden üretilmesiyle açığa çıkmaktadır (Eisenstein 1981).

yarkanın esas olarak piyasada kendisi için belirgin bir alanı ayırdığı ve en önemlisi kadınların serbest piyasaya girmesini hedeflediği ölçüde mümkün olduğuna dikkat çekmek gerekir. Böylece liberal patriyarka diğer iki patriyarka biçimiyle kadınların eşit bireyler olduğunu ileri sürerek ve birey kategorisinin yanı sıra tercih kavramı ve pratiğindeki erkekliği görmezden gelerek flört etmektedir.

Türkiye bağlamında zuhur ettiği haliyle neoliberal-muhafazakâr patriyarka olarak çekinceli bir şekilde isimlendirdiğimiz patriyarka tarzı, AKP hükümetlerinin toplumsal cinsiyet politikaları açısından açıklayıcı bir işleve sahip. Açmak gerekirse, neoliberal zamanların dünya genelinde feminist hareket için tedrici bir geri tepmeyi beraberinde getirmiş olduğu büyük ölçüde kabul ediliyor. 1970'lerin ortalarından itibaren neoliberal siyasal alanın içerisindeki egemen söylemde geri tepme, ahlaki yozlaşmanın başlıca *kışkırtıcıları* olarak işaret edilen feministlere yönelik sürekli saldırılar aracılığıyla yürütüldü. Kadın hakları/feminist hareketlerdeki ayrılıklar da bu saldırının pekiştirilmesinin yan etkisiydi. Kısacası feministler, gelenekselleştirilmiş çekirdek ailenin çözülüşünün ve nitekim ahlaki yozlaşmanın derinleşmesinin sorumluları arasına yerleştirildiler. Neoliberal siyasal düzenle esasen bir sorunu olmayan yeni muhafazakâr yaklaşım kadınlar için görece bağımsız sosyo-ekonomik bir alan oluşturan kadın hakları alanındaki ilerlemeyi, ailenin çözülmesinin altında yatan en önemli nedenlerden biri olarak kabul edegeldi. Diğer bir ifadeyle feministler, doğaya ve toplumun ahlaki değerlerine karşı gelmek ve ailenin doğal akışını altüst etmekle suçlandılar. Yeni muhafazakârlar buna paralel bir şekilde, sosyal refah devleti politikalarını ortadan kaldırmaya yönelik neoliberal girişimleri manipüle etmekteydiler. Diğer bir ifadeyle, tek ebeveynli hanelerin ve bekâr kadınların niceliksel olarak artışının yanı sıra boşanma oranlarındaki yükseliş, sağ iktidarların neoliberal ekonomi politikalarını gerekçelendirmeleri içinde araçsallaştırıldı. Böylece feminizm karşıtı argüman, sosyal devlete/refah devletine yönelik saldırının içerisinden dile getiriliyordu. Feminist talepler ve sosyal devletin hak temelli politikaları, erkeklerin aile reisi olduğu hanelerin hadım edilmesinde birer araç olarak tanımlandı (Eisenstein 1982: 567-88; Mitchell ve Goody 1997; Heath 1997).

Neoliberalizm kayda değer ölçüde muhafazakâr ahlaki değerlerle açıkça ittifak içinde, geleneksel'in, inancın ve aile değerlerinin kutsallığı üzerine inşa edilen yeni bir patriyarkal gruplaşmaya çanak tutmaktadır (Mitchell ve Goody 1997; Romito 1997). Bu açıdan, görünüşte birbirine zıt unsurları içermelerine rağmen neoliberalizmle yeni muhafazakârlık arasındaki ittifak, refah devletinin sosyo-politik düzenlemelerine karşı uyum içinde işleyegeldi. Neoliberal düzen, refah devleti pratiklerince sahiplenilen sosyal hakların çözülmesini gerektirirken her şeyden önce mülkiyet haklarının kutsallığına sırtını dayadı. Öte yandan yeni muhafazakârlar, neoliberallerin özgürlükçü kültürel duruşlarını eleştirirken (Wolfson 2004: 213-31; Wilson ve Kelling 2004: 149-66) özel mülkiyet vurgusunu, özel mülkiyeti ailenin temel yapıtaşlarından biri olarak ve yine neoliberallerin aileye yaptıkları vurguyu aileyi toplumun ahlaki değerlerinin dayanak noktası olarak tanımlayarak paylaştılar. Böylece bu ittifak içerisinde bireyin *homo economicus* olarak kuruluşu, ailenin kutsallığına yapılan vurgu *aracılığıyla* yeni muhafazakârlar tarafından yeniden ahlaklandırılan özel mülkiyet tanımıyla sorunsuzca birleştirildi.

Görünüşte birbirine karşıt olan bu ittifakın kadınların kamusal katılımına olan etkileri, yeni kapitalist patriyarka tarzına yakından bakıldığında açığa çıkmaktadır. Neoliberal-muhafazakâr patriyarka kadınların ekonomik alana artan katılımında işlevsel olabilir. Bu etki, toplumsal cinsiyet eşitliği amacına hizmet etme anlamına gelmez — aksine, neoliberal-yeni muhafazakâr ittifak kadınların sosyo-politik alanlarda ikincilleştirilmelerini farklı stratejilerle devam ettiriyor. Bu, özellikle sosyal hakları gözardı eden emek politikalarında somutlanıyor (Coşar ve Yeğenoğlu 2009): Bu yeni patriyarka tarzı kadınları, aynı zamanda hem işgücüne katılmaya hem de evde durmaya çağırıyor. Diğer bir ifadeyle, kadınlardan, hem esnek piyasa koşullarına uyum sağlamaları hem de normalleştirilmiş annelik ve karılık rollerini yerine getirmeleri bekleniyor. Neoliberal düzenin işlevselliği, çalışmanın refah pahasına önceliklendirilmesini — aslında refahı bireyselleştirip bunu çalışmaya bağımlı kılmayı— gerektirdiğinden kadın işgücü, esnek piyasa alanının çalıştırılması için başvurulacak en pratik araç olarak kabul edilmektedir. Kadın-

lar, çalışma hayatında geleneksel olarak ayrıcalıksız oldukları ve erkek işgücüne kıyasla yoksulluğu iki kat daha fazla tecrübe ettikleri için emek piyasasının koşullarına, karşılığında neredeyse hiçbir sosyal hakka sahip olmaksızın daha kolay *mecbur kılınıyorlar*. Böylece neoliberal karar alıcılar için kadın işgücünün hak temelli taleplerini manipüle etmek ve/veya görmezden gelmek daha az külfetli bir hale geliyor (Bergeron 2001). İlk olarak, toplumsal cinsiyet ve sınıf temelli sömürü nedeniyle çifte dezavantajlı konumları nedeniyle kadınlar, neoliberal karar alıcılar için en uygun işçi grubunu oluşturuyorlar. Çünkü kadınlar kolaylıkla düşük ücretli işlerde istihdam edilebiliyorlar ve aynı şekilde kolaylıkla görmezden gelinebiliyorlar. İkincisi, kadınların esnek piyasa ortamına dahil edilmeleri ailevi sorumlulukların önceliğini ortadan kaldırmadığı için kadınların işgücü piyasasından kovulmalarının gerekçesi, toplum için ailenin önemi söylemiyle kendisine rahat bir zemin bulmaktadır. Bu bağlamda kadın sömürüsü, işgücü piyasasının dışında bırakılmaktan güvenliğe dair neredeyse hiçbir kaygı duymaksızın piyasaya kısmi ya da esnek biçimler altında dahil edilmeye dönüştürülüyor (Toksöz 2002: 198).[4]

AKP'nin toplumsal cinsiyet politikalarını çevreleyen patriyarka tarzı, neoliberal-muhafazakâr ittifakla organik bir bağa sahiptir. AKP'nin yapısı, çalışma biçimi ve stratejileri, Türkiye'nin neoliberal dünya düzenine eklemlenmesine eşlik eden bağlamsal dinamikler temel alınmadan değerlendirilemez. Bu değerlendirme iki etkeni analize dahil etmeyi gerektirir: İslamcı politikaların kamusal etkinliğindeki artış ve sivil toplumculuğun kazandığı ivmenin yönünde

4. Bu ittifakta, tarafların cinsiyetçi perspektiflerinin birbirlerinden farklılaşması, doğrudan beden üzerinde hak iddia etmeyle bağlantılı olan —geleneksel olarak özel alanın meseleleri olarak kabul edilen— kürtaj, doğum kontrolü ve evlilik içi tecavüz tartışmaları gibi meselelere yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Yeni muhafazakârlara göre kadınların özel alandaki bireysel haklarını geliştiren feminist hareketin liberal kazanımları, toplumu sarsan ahlaki sorunları beraberinde getirmektedir. Yeni muhafazakârlar bu sorunların giderilebilmesi için toplumsal ahlak kurallarının yeniden inşasında dinin kamusal gücünün artmasına başvururlar. Dolayısıyla yeni muhafazakârlar, neoliberallerin bireysel özgürlük kavramının serbest piyasa sınırlarının dışına genişlemesine ve bütünüyle toplumun içerisine dahil olmasına izin veren serbestliklerini eleştiregelmişlerdir (Wilson ve Kelling 2004).

kadın hareket(ler)inin yükselişi. Görünürde birbirini dışlayan belirli unsurların AKP'nin söylemsel pratiklerinde uyum içerisinde bir arada bulunmaları bu şekilde anlaşılabilir. Mevcut İslamcı politikaları AKP'nin şeriatı hedeflemeyen ve "İslamcılık sonrası" olmakla birlikte dinin içinden çıkan icraatlarıyla birlikte okumak ve sivil toplumculuk ve kadın hareket(ler)i üzerine ana akım söylemler arasındaki bağlantı(sız)lıkların izini sürmek neoliberalizm ve İslam arasındaki ince ayarlı sentezin Türkiye bağlamı içinden okunmasına yardımcı olabilir. İlk bakışta muhafazakâr aile değerlerine vurgu yapan din temelli bir siyasal oluşumun, kadın hakları üzerinden bir özgürleşme hareketi *karşısında* pozitif bir duruş sergilemeyi kabul etmesi çelişkili gelebilir. Ancak bu durumu yukarıda bahsedilen unsurlara referansla ele aldığımızda daha az muğlak bir tabloyla karşılaşmaktayız. Bu tablo, AKP hükümetlerini hem kadın meselesi için diyalog kurmaya yönelik liberal eğilim üzerinden hem de kadın hareketinin talep ve kazanımlarına karşı meydan okuyucu olarak tanımlamamızı engellemektedir.

Neoliberal Auraya Eklemlenme ve/veya Karşı Çıkış? Türkiye'nin Neoliberal Zamanlarında Kadın Hareketi

AKP'nin kadın meselesine yaklaşımını yalnızca İslamcı, cumhuriyetçi ya da liberal kavramlar üzerinden açıklamak mümkün değil. Aksine, neoliberal koşullar altında İslamcı, cumhuriyetçi ve liberal akımların yapısal iç içe geçişini hesaba katmak gerekiyor. Bu durum ise neoliberal politikaların muhafazakâr sosyo-kültürel politikalarla iç içe geçtiğinin göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan yalnızca AKP'nin siyasal tercihleri değil, kadın haklarıyla ilgili meselelerin 1980 sonrası siyasal alana nasıl eklemlendiği de çokboyutlu bir şekilde incelenmelidir.

Erken cumhuriyet döneminde (1923-45) yapılan reformlara bakıldığında kadın haklarıyla ilişkili meselelerin Türkiye siyasi tarihinde uzun yıllar sessizliğe itildiklerini söylemek mümkün. Bu kısmen, yönetici erkek seçkinler nezdinde, reformların kadınların geleneksel ve din temelli patriyarkadan özgürleşmeleri için gerekli

olandan daha fazla tatmin edici olduğu kanaatinden kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda, erken Cumhuriyet döneminde bağımsız feminist örgütlenme ihtimali karşısında Kemalist iktidarın sergilediği baskıcı tutum da bu açıdan etkiliydi (Zihnioğlu 2003). Bu dönemde kadınların, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki ilk kadın hareketi oluşumundan bu yana talep ettikleri pek çok haklarını elde ettikleri kuşkusuz. Ancak bu gelişmelere rağmen kadınlar üzerindeki patriyarkal sınırlar farklı biçimlerde devam etti (Arat 1989; 2005).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ağırlıklı olarak modernleşme, sekülerleşme ve sosyo-politik yapının kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmesi üzerinden gerçekleşti. Bu süreçte, eril yönetim kadroları kadınların seslerini duymuyorlardı. Bu sesler daha ziyade, takip eden dönemlerde Türkiye siyasi tarihine damgasını vuracak olan ideolojik oluşumlarla sınırlandırıldı: Kemalizm, Solculuk ve İslamcılık (Tekeli 1986: 192-5; Kadıoğlu 1998). Zira çoğunlukla 1970'lerin sol örgütlenmelerinden gelen kadınlar, 1980 darbesini takiben taleplerini, bağımsız feminist bir perspektiften dile getirmeye başlayacaklardı. Bu durum, otoriter siyasetin hâkim olduğu ve askeri rejimin baskınlığının devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda çelişkili görünmektedir.

Darbeyi takip eden ilk on yıllık döneme kısaca göz atmak bağımsız feminist örgütlenmenin ortaya çıktığı sosyo-politik ortamı anlamaya yardımcı olacaktır. Türkiye siyasi tarihi boyunca gerçekleşen dört askeri müdahale (1960, 1971, 1980, 1997) içerisinde en acımasızı olan ve en uzun askeri rejimle tahkim edilen 1980 darbesi, kritik bir âna damgasını vurmuş olmasına referansla okunabilir (Özman ve Coşar 2007). Bu kritik an, değer sisteminde kaymayla desteklenen bir yapısal değişime işaret eder (Scully 1992: 11-16). 1970'lerin son dönemlerinin siyasal çalkantısında halihazırda oluşum aşamasında olan bu yapısal değişim, devletçi ekonomik ve siyasal sistemden neoliberal sisteme doğru bir dönüşüm anlamına gelmekteydi. Üç yıl boyunca süren askeri yönetim iki açıdan işlevseldi: İlk olarak, ortaya çıkabilecek muhtemel bir muhalif oluşumu ortadan kaldırmak için siyasal alanın daraltılmasını sağladı. Bu süre içerisinde, istikrar kaygısına dayalı otoriter uygulamaları meşru-

laştırdı. İkincisi, devletçi ekonomiden neoliberal ekonomi politikalarına geçiş için uygun zemini hazırladı. Değer sisteminde yapılan değişiklik söz konusu olduğunda, Türk-İslam sentezi olarak bilinen Türk milliyetçiliğinin bu versiyonu, hem ara rejimin karar alıcıları tarafından desteklendi, hem de sivil yönetime geçilmesiyle iktidara gelen merkez sağ hükümetler tarafından benimsendi. 1980 sonrası dönemde hâkim olan bu değerler sisteminin en belirgin bileşeni olan Türk-İslam sentezi, aslında hiç de yeni bir formül değildi. Türk-İslam sentezi, 1970'lerde MHP'yle organik bağları bulunan bir grup entelektüel tarafından tasarlanmış ve talep edilmişti (Poulton 1999: 220 vd). Bu sentez, Türklük ve Müslümanlık arasında tarihsel olarak kurgulanmış organik bağlantıyı referans veren bir argümana dayanıyordu. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sentezden yana olan tavrı, bir toplumsal rıza oluşturma girişimi olarak okunabilir. Diğer taraftan, askeri yönetimin sona ermesiyle birlikte ve 1980'lerin sonlarındaki sivil iktidarların sentezden yana olan tercihleri ise kültürel muhafazakârlık ve ekonomik liberalizmden oluşmuş parçalı kimlikleriyle ilişkilendirilebilir (bkz. Coşar'ın bu kitaptaki makalesi).

Feminist örgütlenmenin ilk adımlarını başlatan kadınlar böyle kritik bir anda aktif olarak ortaya çıktılar. Bunu yaparken darbeyle birlikte getirilen ve sivil yönetimler boyunca sürdürülen siyasal haklardaki sınırlandırmalar nedeniyle siyasal addedilmeyen bir eylemlilik tarzını benimsediler (Tekeli'den aktaran Özman 2008). Bununla bağlantılı bir şekilde eril yönetimler nezdinde "kadın meselesi"yle uğraşmalarının siyaseten önemsiz addedilmelerine yol açtığı söylenebilir. Bu durum feminist oluşumların görece bağımsız alanlarda kurulmasına, akabinde feminist hareketin olgunlaşmasına zemin hazırladı. Böylece askeri darbeyi takip eden ilk on yıl, sosyopolitik alanda iki karşıt gelişmeye ev sahipliği yaptı: toplumsal alanda artan bir muhafazakârlaşma ve kadın hareketinin kurumsallaşması. Bu iki karşıt gelişme neoliberal gündemin ayrılmaz bir parçası olan siyasal pragmatizme referansla anlaşılabilir. Daha önce değindiğimiz gibi, darbe ve takiben siyasal alanın daraltılarak yeniden yapılandırılması 1970'lerin politik hareketliliği üzerinde ölümcül bir etki yaptı. Benzer şekilde, serbest piyasa çizgisinde tanımlanan sivil toplum aktivizmi, küresel neoliberal gündemin gereklerin-

den biri olarak teşvik edildi. Neoliberal yapının diğer bileşenlerinde olduğu gibi sivil toplumculuk da bu yapının kendi iç çelişkilerine işaret etmekteydi. İlk olarak Türk-İslam sentezi üzerine kurulmuş kültürel olarak muhafazakâr bir toplum tahayyülü ile sivil toplumcu söylem arasında bariz bir çelişki olduğu söylenebilir. İkincisi, bu neoliberal zamanların sivil toplumculuğunun içerisinde de belirgin çelişkiler vardı: Sivil toplumcu söylem bireysel özgürlükler vurgusuna dayanıyordu. Bu pratik, aktivizmi öncelikle piyasaya ulaşım bağlamında, sonrasında da ilk bakışta hiçbir şekilde sorunlu görünmeyen kimlik meseleleri üzerinden sınıflandırıyordu. Ancak, muhalefetin sivil toplum alanıyla ve kimlik meselesiyle sınırlandırılması, neoliberal tahakküme karşı ısrarcı bir muhalif ağın ortaya çıkışının önünü almakta işlevsel oldu (AKP'nin neoliberal yönetimi altında siyasal tercih alanlarının kimlik meselesiyle sınırlandırılmasının vatandaşlık üzerinden ele alınışı için bkz. Soyarık-Şentürk'ün makalesi).

Türkiye kadın hareketi 1990'lar boyunca önemli ölçüde sağladığı kurumsallaşması sayesinde 1980 sonrasında kadın haklarının geliştirilmesi için mücadele eden uluslar(arası) dinamiklerden yararlanabilmiş oldu. Ancak kadınların özgürleşmesi önündeki neoliberal darboğazla halleşmek durumunda kaldı. Kadın hakları/feminist örgütler yükselen kimlik temelli siyasete, hükümet düzeyindeki AB yanlısı duruşa[5] ve en önemlisi daha az kontrolcü bir devlet anlayışına gereksinim duyan —kuşkusuz bireysel özgürlüğün temel ilkesi olarak kabul edilen piyasa içerisinde— neoliberal politikaların tahakkümüne doğru manevra yapma konusunda stratejik davrandılar. Aynı zamanda ve özellikle siyasetin işleyişinde doğrudan etkin olan alanlara erişim sırasında —hükümet düzeyinde lobicik faaliyetleri kapsamında— kadın hareketi iki eksende bölünme riskiyle karşı karşıya geldi. İlk olarak hareket, belirli meseleler dahilinde içsel bir sınıflandırmaya gitmeye zorlandı. İkincisi, mesele temelli ayrışma

5. Demokratik Sol Parti (DSP), Anavatan Partisi (ANAP) ve MHP'den oluşan milliyetçi koalisyon hükümetinin (1999-2001) bile uyum sürecini öncelik aldıkları gerçeği o zamanların ruhuna dair ipuçları vermektedir. Bu öncelik tanıma MHP'nin AB'ye karşıt duruşu göz önüne alındığında daha da önem kazanmaktadır (Öniş 2007: 249).

zorunluluğu ve köklü ideolojik bağlantılar üzerinden bölünme riskleri özerk bir feminist örgütlenmenin ve böylelikle yapısal muhalefet ihtimalinin önünü alabilecek unsurlar olarak ortaya çıktı (Coşar ve Gençoğlu-Onbaşı 2008). Bu ayrışmalara paralel olarak kimlik politikalarının egemenliği sınıf, toplumsal cinsiyet ve etnik çizgilerde birbirini kesen neoliberal sömürü sisteminin görmezden gelinmesi riskini beraberinde getirmekteydi.

Bu açıdan, neoliberal tahakküm altındaki ana akım ve nihayetinde de *erkek akım* (*malestream*) politikalara eklemlenme riski üç bileşene bağlı olarak özetlenebilir: İlk olarak, serbest piyasa düzleminde oluşturulan baskın sivil toplum söylemi rekabet aşılamaktadır. Kadınların sivil toplum aktivizmleri açısından bu söylem, işbirliği ve dayanışma için zorluklar doğurabilir. İkincisi, feminist aktivizmin problem-temelli kaygılara endekslenmesinin, yerleşik ideolojik bağlantıların direncini artırarak feministlerin ortak bir platformda bir araya gelme ihtimalleri üzerinde engelleyici etkisi olabilir (Coşar ve Gençoğlu-Onbaşı 2008); oysa ortak platformun sömürü ve baskının farklı yüzlerini tek bir sistemsel muhalefet bloğu içinde bir araya getirmek gibi bir üstünlüğü vardır. Ve üçüncüsü, özerkliğin finansal bağımsızlık temelinde —devlet desteğinin olmaması anlamında— serbest piyasa mantığıyla kavramsallaştırılması, örgütlerin proje temelli aktivizm aracılığıyla hayatta kalma mücadelesi vermelerine neden olabilir. Nihayetinde bu, örgütleri aktivizm ve profesyonellik arasında tercihe mecbur kılacak şekilde sonuçlanabilir. Söz konusu sorunların, günümüzde hükümet düzeyindeki talep ve kazanımların işleyişinde somutlandığı söylenebilir.

AKP Politikalarında Tanıdık Bir Yüz: Bil(me)diğimiz Patriyarka

AKP'nin 2002 genel seçimlerinde sandıktan zaferle çıkışı, yukarıda ana hatlarıyla belirttiğimiz kritik dönüşüme denk geliyordu. Parti kısmen, İslamcı kökenleriyle ilgili şüpheleri savuşturabilmek amacıyla 1990'lar sonunun ve 2000'ler başının neoliberal gündemini seve seve benimsedi. Bunda şaşılacak bir durum yoktu; çünkü partinin doğuşu neoliberal siyasal alanın tam da merkezinde gerçekleşti. Diğer bir ifadeyle partinin oluş nedeni ve varoluşsal temelleri neoli-

beral politikalar içerisinden tanımlanageldi (bkz. burada Coşar'ın makalesi). Bu durum AKP'nin uluslararası ölçekte liberal söylemi benimserken (bkz. Yeşilyurt-Gündüz'ün ve Demirtaş'ın makaleleri) iç siyasette din temelli muhafazakârlık, milliyetçilik ve sivil toplum aktivizmi birleşimi üzerinden kurduğu söylemsel çerçeveye dayanmasında somutluk kazandı. Bu bileşenlerin her biri, partinin Cumhuriyetçi yerleşik düzenle ve toplumla ilişkisini ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet eksenli pratikleri bağlamında belirli bir role sahip olageldi. Partinin feminizm, toplumsal cinsiyet eşitliği ve aile yapısıyla ilgili söylemine ve politik tercihlerine bu üç bileşene referansla bakıldığında, AKP'nin izlediği patriyarkal rotanın temel hatları görülebilir.

İlk olarak, her ne kadar parti siyasi hayatına sivil toplum örgütleriyle işbirliği yapma vurgusuyla başladıysa da, süreç içerisinde sivil toplum partinin kadın haklarıyla ilgili uygulamalarında en zayıf unsur haline geldi. Dolayısıyla kadın hakları örgütleri/feminist örgütler, ilk AKP hükümeti sırasında (2002-7) toplumsal cinsiyete duyarlı kararların yasal düzenlemelere dahil edilmesi için baskı uygulayabildiler. Yukarıda da belirtildiği gibi bu süreç görece başarıyla sonuçlandı — TCK'da yapılan değişikliklerde olduğu gibi (Ayata ve Tütüncü 2008: 381). Burada hemen bu başarıda kadın hareketinin bir önceki koalisyon hükümeti sırasında (1999-2001) yeni Medeni Kanun'da toplumsal cinsiyete duyarlı değişikliklerin yapılmasına yönelik aktivizminin getirdiği lobicilik deneyiminin önemli bir paya sahip olduğunu belirtmek gerekiyor. Ancak partinin kadın hakları örgütleriyle işbirliği ve/veya diyalog halinde olmaya yönelik hevesinin ne kadar kalıcı olduğu şüpheliydi. Zira AKP'nin hükümet etme pratikleri boyunca süreklilik gösteren, sivil toplum-serbest piyasa örtüşmesine bağlı olarak verdiği kadın hakları örgütleriyle diyaloğa açıklık görüntüsünün daha ziyade dönemsel stratejik bir tercih olarak kurulduğu söylenebilir.

Bu açıdan partinin kadınların toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik talepleri karşısındaki ilgisizliği, kadın hakları/feminist örgütlere yönelik halihazırdaki mevcut mesafeli duruşunda ve gitgide daha da derinleşen olumsuz yaklaşımlarında gözlenebilir. Aslında AKP'nin kadın hakları örgütleri/feminist örgütlerle

bağlantısı, partinin açıkça beyan ettiği işbirliği niyetinden giderek kayıtsızlığa ve feminist taleplere yönelik düşmanlığa doğru kademeli olarak evrilmiştir. Bunun bir örneği, toplumsal cinsiyet kotasını bütün siyasi partiler için zorunlu kılma talebi karşısındaki kayıtsızlıkta gözlenebilir (Ayata ve Tütüncü 2008: 375-8).[6]

Bu kayıtsızlığa paralel olarak partinin belli kadın hakları örgütleriyle olan ilişkisi de hep kırılgan olmuştur. Partinin önde gelenleriyle ve sözcüleriyle kadın hakları örgütleri arasındaki dönemsel olarak tekerrür eden çatışmalar bu açıdan önemli. 59. AKP Hükümeti'nin (2003-7)[7] Kadın ve Aileden Sorumlu Bakanı'yla feminist örgütler arasındaki çatışma bu açıdan örnekleyicidir (Armutçu 2006; Durukan 2006). Bu çatışmaya partinin önde gelen üyelerinin yüksek dozda antifeminizm içeren beyanlarının eşlik etmesi ise hiç tesadüfi değildir:

> Adalet ve Kalkınma Partisi olarak kadına bakış açımız diğer partilerden, toplumun diğer kesimlerinden çok farklı. Kadın ve erkek arasında feminist düşüncenin yarattığı felsefi inancın, çatışma ortamının yaratılmasından yana değiliz. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kadınları, feminist ideolojinin kölesi olmadılar, olmayacaklardır. ("Fırat: AKP Kadınları...")

Ancak feminizm düşmanlığının en dikkat çekici örneği Başbakan'ın, partinin 2004 yılında zinayı suç kabul etmeye yönelik girişimini protesto eden feministlere verdiği tepkide görülebilir: "Zinanın suç sayılmasına karşı çıkan kadınlar bir avuç marjinal kadın örgütleridir... Taşıdıkları pankartlar da Türk kadınının ahlâk anlayışına yakışmaz" (Mutlu 2004). Bu kişisel beyanın yanı sıra antifeminist duruş, AKP hükümetlerinin politika uygulamalarının içerisine gömülüdür. Örneğin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın beyanı, hükümetin feminizme yönelik hoşnutsuzluğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

6. Türkiye'de siyasi partilerin çoğunun tüzüğünde toplumsal cinsiyet kotası bulunmamaktadır. İstisnalar arasında Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) ve Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) yer alıyor.

7. Mevcut AKP hükümeti, parti tarafından oluşturulmuş teknik olarak üçüncü hükümettir. İlk AKP hükümeti, 2002 genel seçimleri sonrasında acil olarak oluşturulmuştu. Parti başkanı ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, genel seçimlerin yapıldığı sırada siyasi yasaklı olduğundan bu hükümette yer alamamıştı. 2003'te bu yasak kaldırıldı ve ikinci AKP hükümeti onun başbakanlığında kuruldu.

Feminizm, ahlaki ve toplumsal açıdan çok olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bir kere, feminizm hareketine "kapılan" kadın, genel olarak kayıtsız şartsız özgürlük düşüncesiyle aile için vazgeçilmez olan birçok kural ve değerleri hiçe saymaktadır. (Gürsözlü-Süslü 2008)

Son olarak aile meseleleriyle ilgilenmek amacıyla Başbakanlık'a bağlı olarak kurulan Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü'nün (ASAGEM) kararları da feminizmle ilgili olarak benzer bir hoşnutsuzluğu vurgulamaktadır. Bu bağlamda Genel Müdürlük tarafından 29 Şubat-2 Mart 2008 tarihleri arasında düzenlenen Aile Hizmetlerinde Sivil Toplum Kuruluşlarıyla İstişare Toplantısı kararlarının 17. Maddesi, AKP hükümetlerinin feminist talepler karşısındaki rahatsızlığı konusunda açıklayıcıdır. Kısacası, 17. Madde "medyada töre cinayetlerine ilişkin kullanılan feminist dilin değiştirilmesi" gerekliliğini saklı tutmaktadır (Gürsoy 2009).

Öyleyse AKP'nin toplumsal cinsiyet politikalarını, Türkiye bağlamındaki neoliberal-muhafazakâr ittifakın ana mevkii olarak ifade etmek mümkün.[8] Bu politikalar partiye, görünüşte çelişkili olgulara eşzamanlı olarak ev sahipliği yapan neoliberal ortamın temellerinin kabullenilmesini kolaylaştıran bir zemin sunuyor (Duggan 2003: 70). Böylece parti, AB'ye üyeliği destekleyen reform yönünde attığı adımlarda, özellikle siyasette sivil-asker dengesini yeniden düzenleme açısından liberal söylemlere dayanırken, aynı söylem partinin kadın haklarına yaklaşımında geri plana itilmektedir. Her ne kadar partinin kamu alanında başörtüsü yasağı söz konusu olduğunda bireysel tercih hakkına başvurması göz önüne alındığında bu değerlendirmeye çekince getirilebilirse de AKP'nin şimdiye kadar *bu* bireysel hakkı, muhafazakâr motiflerle bezemiş olduğuna dikkat çekmek gerek. Özetle partinin bu sorunu —başörtülü kadınların özellikle yükseköğretim kurumlarından başörtüsü takmaktan vazgeçe-

8. Bu ittifakın yakın zamandaki sembolik bir ürünü, Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın feshedilmesi ve yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulmasıdır. Yeni bakanlığın ismi ve kurulduğundan bu yana izlediği politikalar, toplumsal olanın yalnızca piyasa mekanizmalarıyla değil muhafazakâr pratikler içerisinde toplumun yapıtaşı olarak nitelenen aileyle özdeşleştirilen "özel olana" doğru lağvedilmesinde belirleyici olan neoliberal-muhafazakâr ittifak açısından örnekleyici niteliktedir.

ne kadar dışlanmaları sorununu— çözmeye yönelik girişimleri kadın hakları/feminist örgütlerle işbirliği ihtimalini neredeyse tamamen es geçmiştir. Daha önemlisi bu es geçmenin, uygun örtünme şeklinin ve sınırlarının belirlenmesine yönelik girişimlerle birlikte, zaman içinde başörtüsü konusunu bir hak ya da özgürlük meselesi olmaktan ziyade muhafazakâr alanla kısıtlı bir ahlak meselesi haline getirme potansiyelidir (Coşar 2008). Aslında bireysel tercih hakkı, ironik bir şekilde toplumsal düzene öncelik verilmesiyle ve kadın hakları genel olarak bir mesele haline dönüştüğünde toplumsal düzenin sağlanmasında ailenin önemli rolüne yapılan vurgu aracılığıyla yerinden edilmiştir (Ayata ve Tütüncü 2008: 378-9). Partinin Acil Eylem Planı'yla (2003) başlayan ve ASAGEM tarafından düzenlenen 5. Aile Şûrası Kararları'na (2008) kadar uzanan siyasal belgeleri bu durumu açığa çıkarmaktadır.

Aileye yapılan bu vurgu, partideki baskın anlayışa dayanmaktadır. Aile, kadınların varoluşunun birincil alanı olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak, parti kadın haklarıyla ilgilendiğinde de bu hakları kadınların dünyasıyla değil, aile dünyasıyla özdeşleştirmektedir. Bu özdeşleştirme, kadınların "sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi ve ailede mutluluğun sağlanması" diye formüle edilen "önemli rollerine" atıfla yapılır (AKP 2002). Böylelikle kadın hakları aileci politikalar kapsamına kısıtlanır, marjinalleştirilir. Örneğin, ASAGEM'in 2006 yılındaki faaliyetleri kapsamında gerçekleştirilmesi kabul edilen projelerde aile kavramı dahilinde herhangi bir toplumsal cinsiyet eşitliği referansına rastlamak mümkün değildir. Kuşkusuz bu projeler arasında medya aracılığıyla insan hakları alanında —*kadının* insan hakları alanında değil— bilinç yükseltmeyi amaçlayan proje gibi istisnalar mevcuttur. Benzer bir istisna doğrudan aile danışmanlık sistemine ilişkin yapılan bir proje metninde ev içi şiddetin önlenmesine dair bir kalemin bulunmasıdır.[9] Bu durumda diyebiliriz ki kadın hakları yalnızca AKP'nin tahayyülündeki aile yapısına uyum sağladığı ölçüde partinin gündeminde yer bulabilmektedir.

Aile politikaları içerisinde kadın haklarının marjinalleştirilmesini anlamak için partinin topluma yönelik kültürel yaklaşımını ve

9. www.aile.gov.tr/images/strateji/BTYKPROJELERİ.pdf.

bu yaklaşıma referansla inşa ettiği ideal aile modelini göz önünde bulundurmak gerekli. ASAGEM tarafından düzenlenen 4. ve 5. Aile Şûrası Kararları bu açıdan örnekleyici niteliktedir. Her iki Şûra'nın sonuç belgeleri genel olarak bireyin, özel olarak da kadınların *karşısında* ailenin önemini vurgulamaktadır. Aynı şekilde, her iki sonuç belgesinde de tek ebeveynli (kadın) haneler, "dullar"ın söz konusu olduğu durumlar istisna olmak üzere kayda alınmamaktadır (ASAGEM 2004, 2008). Daha önemlisi, özellikle 5. Şûra Kararları'nda özcü bir Türk aile yapısı okumasından bahsetmek mümkün. Bu kararlarda, her şeyden önce çocuklu heteroseksüel bir aile olarak tespit edilen "Türk ailesi", bir yandan da dayanışmanın temel özelliği olarak kodlanmasıyla bir "sosyal güvenlik kurumu" olarak kurulmaktadır (ASAGEM 2008: 8).

Türk aile yapısının temel özelliklerine ve geleneksel destek mekanizmalarının sosyal dayanışmayla birlikte tanımlanmasına yapılan bu vurgu, AKP'nin politikalarının muhafazakâr, milliyetçi ve neoliberal gereklerinin bir aradalığını sağlayan bir zemin sunmaktadır. Bu bir aradalık AKP hükümetlerinin bugüne kadar milli eğitim alanında yürüttüğü politikalarda açıkça sergilenmektedir. Üniversiteye kadar eğitimin tüm kademelerinde müfredata dahil edilen ders kitaplarının analizi, Türk tarihine ve Türklük kimliğine nasıl özcü yaklaşıldığını göstermektedir (Tarih Vakfı 2009). Bu açıdan Türk aile geleneğinin "kutsallığı" normalleştirilmekte ve alternatif aile tanımları —etnik ve cinsiyet kimliği açısından— tamamen gözardı edilmektedir (Güvenli ve Uğur-Tanrıöver 2009: 109-10). Kısacası, patriyarkal işbölümü muhafaza edilirken çalışan kadınlar her şeyden önce annelik ve karılık *görevlerine* uyum sağlamaya çağrılmaktadırlar.

Bu durum muhafazakârlıkla ve neoliberallik arasındaki iç içe geçişe işaret eder. Örneğin ders kitaplarında kadınların "geleneksel rolleri", neoliberal yaşam dünyasının gereklerine uyumlu hale getirilecek şekilde yeniden düzenlenmektedir. Burada, çalışan kadınlara önerilen gündelik planlar, esnek emek piyasasının gerekleriyle uyumlu bir şekilde çizilmektedir. Çalışma hayatının kadınların aledeki görevlerine zarar vermesinin önünü almak için önlemler de alınıyor. Böylece çalışan kadınlar hafta içi ev işlerini hatasız yürütme-

ye yönelik olarak programlı olmaya zorlanırken hafta içi çalışma zamanlarını on beş saatin üzerine çıkarmak durumunda kalıyorlar (Uğur-Tanrıöver 2003: 117). Önerilen iş planlarında, çalışan kadınlardan uyandıktan sonra on dakika içerisinde evi temizlemeleri (06:00 - 06:10), işten eve geldikten sonra otuz dakika içerisinde "kişisel temizlik"lerini ve "dinlenme"lerini yapmaları, akşam yemeğini on beş dakika içerisinde hazırlamayı başarmaları (19:30 - 19:45), bir saat içerisinde bir sonraki günün akşam yemeğini hazırlamaları (20:15 - 21:15) ve odaları on beş dakika içerisinde toplamaları beklenmektedir. Bu görevlerin ardından, kendilerine ait bir zamana — bireysel çalışma ve dinlenmeye— hak kazanmaktadırlar (Uğur-Tanrıöver 2003: 117).

Aslında, ailenin alanını kadınların başat alanı olarak tasarlamak, Türklüğün temel özellikleri olarak "düşmanlara" karşı sürekli bir tetikte olma haline, "ülke için canını feda etme" ve *savaşçı kimliğe* çağrıda bulunan militarist söylemle paralellik içindedir. Bütün bunlar, doğrudan feminen addedilen özellikleri (Bora 2003 ve 2009) *Türk*'ün kamusal kimliğinden dışlamaktadır. Türk aile yapısı kimliğinin her boyutunda yankılanan bu tip bir muhafazakârlık, hiç şüphe yok ki sünni İslam üzerine kuruluyor. Bu açıdan din ve ahlak bilgisi dersleri, hem Türklüğün kutsallığını hem de İslam'ın Türk olmanın doğal ve tarihsel yapıtaşı olarak kurumsallaştırılmasını pekiştirerek Türk kimliği içerisine İslami bileşenler yerleştirmektedir (Gözaydın 2009: 167-93). Güvenli ve Uğur-Tanrıöver'in (2009) değerlendirmeleri her ne kadar toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığın ders kitapları içerisinde en az din ve ahlak bilgisi kitaplarında izlenebileceği sonucunu verse de, ahlakın özellikle din üzerinden tanımlanması, milli eğitim sisteminin işleyişinde toplumsal cinsiyet eşitliğini ortadan kaldırmak için yapılabilecek iyimser değerlendirmelerin sınırlarına işaret eder (*a.g.y.* 113). Diğer bir ifadeyle, ahlakın tanımı bir kez sünni İslam çerçevesine indirgendiğinde bu yorumu sorgulayabilecek alternatif ve/veya karşıt etik bir duruşu ileri sürmek oldukça zordur. Son yıllarda Türkiye siyaseti üzerine yapılan çalışmalarda sürekli bir "İslamlaşma"ya (Kahraman 2007: 153; Sümer ve Yaşlı 2010) ya da "muhafazakârlaşma"ya (Toprak, Bozan, Morgül ve Şener 2009; Çarkoğlu ve Toprak 2006) dikkat çeken

okumalar ve araştırma sonuçları göz önüne alındığında bu varsayımın temelsiz olmadığı görülebilir.

AKP'nin hükümet etme dönemleri ahlakçı/milliyetçi siyasal görüşün neoliberal ortamın içerisindeki yerleşikliğinin kanıtıdır. Hem önde gelen AKP'lilerin beyanlarında hem de yoksulluğu azaltmak için hazırlanan politika önerilerinde sosyal dayanışmadan "Türk" kültürünün bir parçası olması vurgusuyla bahsedildiğini gözlemek mümkün. Bu bağlamda sosyal dayanışma, Türklerin ahlaki mükemmelliklerinin bir kanıtı olarak sunulmaktadır. Keza, çocuklu ve evli kadınlar için çalışma koşullarının "esnek", "yarı zamanlı" ve "ev eksenli" (ASAGEM 2004) kategorileri üzerinden düzenlenmesi vasıtasıyla "aile bütünlüğünü koruma" vurgusu da bu yaklaşımın bir parçasıdır. Bu tam da, AKP yönetimleri altında, milli eğitim politikalarıyla emek politikaları arasındaki paralellik söz konusu olduğunda tesadüfe yer bırakmayacak ölçüde sistematik bir şekilde işleyen neoliberal-muhafazakâr patriyarkanın en aşikâr görünümlerinden birini oluşturmaktadır. Bu bağlantı özellikle yeni İş Kanunu (2003) ve Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (2008) göz önüne alındığında netlik kazanmaktadır. İş Kanunu, refahın, iş (yeri) refahına öncelik verilerek yerinden edilmesini kurumsallaştırmaktadır (bkz. Özdemir'in bu kitaptaki makalesi) — kadınları herhangi bir güvenceden yoksun halde, ya da yoksun hale sokarak emek piyasasına çağırmak gibi. SSGSS ise kadınların ikincilleştirilmelerini onlara iki zıt seçenek sunarak daha da derinleştirmektedir: Kadınlar ya güvencesiz koşullarda çalışmayı kabul etmelidirler ya da karılar ve anneler olarak evde oturmalıdırlar (Coşar ve Yeğenoğlu 2009).

AKP'nin farklı temsilcilerinin ve/veya hükümete bağlı kurumların istikrarlı bir şekilde seyreden antifeminist tutumları bu sosyopolitik çerçeve içerisinde değerlendirilmelidir. Böyle bir ortam içerisinde ideal kadının bedenini ve zaman-mekân yönetimini düzenleme girişimleri, feminist söylem ve aktivizme yönelik düşmanca, kasıtlı bir duruş olduğunu göstermektedir. Bu hasmane tutum özellikle feminist sosyal adalet taleplerinin sesi yükseldiğinde açığa çıkmaktadır. Tam da bu noktada, AKP'nin genel siyasal kimliğini ve özelde kadın haklarına yaklaşımını tanımlayan unsurun, disipline edici iktidarı modernitenin içerisinden çıkan ve milliyetçilikten ve

din temelli muhafazakârlığın güncellenen halinden beslenen patriyarkanın yeni —ama gayet iyi tanıdığımız— versiyonu olduğu söylenebilir.

2002'den bu yana AKP hükümetlerinin söylemsel pratiklerinde izlenebilen cinsiyetçi kalıplar, sosyo-politik alanda yeni bir patriyarka biçiminin pekiştirildiğini gösteriyor. Bu yeni patriyarka biçimi Cumhuriyet kurulduğundan itibaren modern Türkiye'yi şekillendiren cumhuriyetçi patriyarkayla belli bazı ortak özelliklere ve sürekliliklere sahiptir. Bunlardan en belirgin olanı, kadınların doğal yaşam alanı olarak ailenin tanımlanmasıdır. Bu tanım kadınların siyasal, kültürel ve ekonomik bağlamda kamusal katılımlarının önünde bir engel oluşturmaz; daha ziyade aileyle ilgili sorumlulukların yerine getirilmesini, kadınların kamusal katılımları için birincil şart olarak ortaya koymaktadır. Bu koşulluluk aynı zamanda AKP'nin şimdiye kadar feminist aktivizme yönelik hoşnutsuzluğunun nedenleri ve bu hoşnutsuzluğu dile getirme biçimi hakkında ipuçları veriyor. Bu durum aynı zamanda son yıllardaki kadın istihdamı oranındaki düşüşle de ilişkilendirilebilir (İzdeş 2010: 175-7).

AKP'nin söylemsel pratikleri içerisinde kristalleştirilmiş olan yeni patriyarka tarzını diğerlerinden ayıran unsur, bünyesinde çelişkili görünen özellikler barındırmasıdır. Kısacası, patriyarkanın bu versiyonunda erkek iktidar ağının kadın hakları örgütleriyle, onların taleplerine cevap verebilirlik açısından diyaloğa girme eğilimi biçimsel ve retoriktir. Benzer şekilde, kadın haklarıyla ilgili söylemde artan muhafazakârlık ve feminist taleplere yönelik hoşnutsuzlukla eşzamanlı olarak kadınların emek piyasasından tedrici bir şekilde geri çekildikleri de gözlenebilir. Bu patriyarka biçimi her şeyden önce neoliberal ideolojiyle çevrilidir. AKP örneğinde neoliberalizm, partinin milliyetçilikle birlikte din temelli muhafazakârlaşmaya dönük düzenlemeler yapabileceği fırsat alanları açmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin AKP tecrübesi modern Türkiye tarihine damgasını vuran patriyarkal sosyo-politik yapının dönüşümünü ve yeni patriyarka tarzının konsolidasyonunu beraberinde getirmiştir. Dönüşüm ekseni sürekli olarak (yeniden) şekillendirilen bir ağın

içerisinde modern ve geleneksel'in bir aradalığının izini sürebileceğimiz modern patriyarkanın yeni yüzüyle bağlantılıdır. Bu yeni patriyarka biçimi kadınlara kamusal ve toplumsal alanlardan ellerini çekmeleri gerektiğini doğrudan söylemez, ya da bunu yapmalarını şart koşmaz. Aksine, patriyarkanın bu yeni yüzü kadınları, bu alanlara dahil olmalarının —özellikle feminist saiklerle hareket ettiklerinde— getireceği tehlikelere karşı uyararak bu alanlara davet eder. Bunu, çocukların mutluluğunun, ailenin bütünlüğünün ve sonuç olarak toplumsal bütünlüğün riske atılmasına işaret ederek yapar. Böylelikle, kadınların birincil alanının sınırlarını netleştirmiş olur. Konsolidasyon ise sosyo-ekonomik alanın 1980'lerden itibaren neoliberalleştirilmesiyle bağlantılıdır. Denebilir ki, Türkiye'nin neoliberal zamanları muhafazakâr-milliyetçi politikalarla birlikte kadınların özgürleşmesi önündeki patriyarkal sınırların kalınlaşmasına katkıda bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

KÜRESEL ARAYÜZLER: POLİTİKALAR, EKONOMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

8

AKP'NİN DIŞ POLİTİKASINI ANLAMAK: EMPERYAL MİRAS, NEOLİBERAL ÇIKARLAR VE PRAGMATİZM

Birgül Demirtaş

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldiği günden bu yana hem iç hem de dış politikası nedeniyle uluslararası toplumda dikkatleri üzerine çekmektedir. AKP o kadar kritik bir dönemde iktidar koltuğuna oturmuştur ki karmaşık ve çok sayıdaki meydan okumaların her biriyle eşzamanlı olarak nasıl başa çıkacağı merak konusu olmuştur. Bir yandan, o dönemde Türkiye 2001'de başlayan, Cumhuriyet tarihinin en ağır ekonomik krizini çözmeye çalışmaktaydı. Öte yandan, Türk güvenlik güçleri tarafından 1999 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasının ardından Kürt meselesine kalıcı bir çözüm bulunması yolundaki talepler artmaya başlamıştı. Uluslararası sistemde ise 11 Eylül terör saldırılarının artçı şokları devam etmekteydi. ABD'de iktidarda olan yeni muhafazakârlar da Türkiye'nin de dahil olduğu (büyük) Ortadoğu bölgesini yeniden şekillendirmek için planlar yapmaktaydı.

Bu koşullar altında seçimlerden galip çıkan AKP'nin dış politikada attığı her adım, uluslararası toplum tarafından dikkatle izlenmeye başladı. Her bir hamle ve inisiyatif farklı yorumlara ve tepkilere yol açtı. Özellikle iki soru hem içeride hem de dışarıda yoğun tartışmalara yol açtı: AKP, geleneksel olarak Batılı olan Türkiye dış politikasını Ortadoğulaştırmaya mı çalışmaktadır? İkinci olarak da, acaba izlenen dış politika Yeni Osmanlıcılığın izlerini taşımakta mıdır?

Bu makalenin amacı, hem liderlik kadrosunun söylemlerini analiz ederek hem de politika uygulamalarını inceleyerek AKP'nin dış politikasını mercek altına almaktır. Ele alınacak olan başlıca araştırma soruları şunlardır: AKP'nin dış politikasını belirlerken öncelik verdiği unsurlar nelerdir? Tüm bölgeler için geçerli önceliklerden bahsedilebilir mi, yoksa öncelikler coğrafyaya göre değişmekte midir? Yeni Osmanlıcılık anlayışı dış politikayı etkilemekte midir? Partinin neoliberal ekonomik anlayışı dış politika üzerinde nasıl bir etkiye sahiptir? Son olarak da, Türk dış politikasındaki süreklilik ve değişim unsurları nelerdir?

Genel hatlarıyla belirtecek olursak, AKP dış politikasıyla ilgili olarak literatürde üç farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre dış politikada radikal bir değişim gerçekleşmiştir, çünkü sert güçten yumuşak güce doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Ayrıca onlarca yıldır süren güvenlik ve güvenlileştirme odaklı dış politikadan işbirliği üzerine yoğunlaşan bir anlayışa doğru bir evrim gerçekleşmiştir. Bu yaklaşımı savunanlar görüşlerini önceki hükümetlerin politikalarının eleştirel incelemesine dayandırmıştır (Oğuzlu 2007; Aktay 2010; Aras 2009; Çandar 2010).

Öte yandan ikinci grup, AKP'nin özellikle Özal dönemiyle büyük benzerlikler taşıdığını ifade etmektedir. Türk dış politikasında asıl değişimin Anavatan Partisi döneminde başladığını belirten bu yaklaşıma göre AKP bu anlamda değişimi değil, sürekliliği temsil etmektedir. Nitekim Türkiye'nin uluslararası ilişkilerindeki komşu ülkelere yönelik yeni-işlevselci yaklaşım, Özal hükümetleri döneminde benimsenmeye başlamış ve sonraki hükümetler tarafından da devam ettirilmiştir. Özal döneminin genel yaklaşımına göre neoliberal çıkarlar, dış politikada ilişkilerin gelişmesine ve işbirliklerinin ortaya çıkmasına imkân verme potansiyeline sahipti. Bu noktada, Özal dönemiyle AKP iktidarı arasında paralellik kurmak mümkündür. Bu bakış açısına göre AKP yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü değişimi değil, daha çok sürekliliği temsil etmekteydi (İnat ve Duran 2006; Kardaş 2010).

Son olarak da üçüncü yaklaşıma göre, AKP'nin dış politikasının en belli başlı özelliği popülist olmasıdır. AKP, dış politikası vasıtasıyla bir yandan uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmeye çalı-

şırken, öte yandan içeride kendi seçmenlerinden de bu yolla daha fazla oy toplamaya çalışmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde literatürde iç ve dış politika ayrımının giderek daha da belirsizleşmesiyle ilgili epeyce çalışma yapılmıştır.[1] Bu görüşe göre AKP'nin dış politikası iç politikasının bir uzantısı olarak düşünülebilir.

AKP'nin, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin soykırım, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar nedeniyle tutuklama kararı çıkarttığı Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşir'le iyi ilişkileri, Türkiye'nin ekonomik çıkarlarına, dolayısıyla pragmatizme bağlanabilir. Bu görüşe göre AKP'nin dış politikası zikzaklarla doludur. Bu durumun en iyi örneklerinden biri ABD'yle ilişkilerin durumudur. ABD'nin Irak'ı işgalinden önce aylarca Washington'la müzakereler yapılmış ve Amerikan askerlerinin Türk topraklarından geçeceğiyle ilgili pozitif sinyaller verilmişken sonuçta 1 Mart tezkeresi TBMM'den geçmemiştir (Criss 2010).

Bu çalışmanın temel argümanı ise AKP'nin dış politikasının Yeni Osmanlıcılık, neoliberalizm ve pragmatizmin bir bileşimi olduğudur. AKP'nin iktidara geldiği 2002'den bu yana yukarıda belirtilen unsurların hepsi için kanıt bulmak mümkündür. Bir yandan, çok sayıda dış politika meselesinde pragmatik anlayışın etkileri görülebilir; öte yandan, eski dönemlerle kıyaslandığında hem süreklilik hem de değişim unsurlarının varlığını görmezden gelmek de mümkün değildir. Bu makalede AKP'nin dış politika tavrının dayandığı başlıca dinamikler ele alınmaktadır. Beş bölümden oluşan bu çalışmada öncelikle Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun yazılı çalışmaları ve söylemi analiz edilerek Parti'nin dış politika anlayışının genel çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. Daha sonra AKP siyasi seçkinlerinin Türkiye'yi küresel çerçevede nasıl konumlandırdığı ele alınacaktır. Dış politikanın ekonomik temelleri üçüncü bölümde mercek altına alınmaktadır. Dördüncü bölüm ise Yeni Osmanlıcı bakış açısının Ankara'nın uluslararası ilişkilerini nasıl etkilediğini analiz etmektedir. Son olarak da, pragmatist anlayışın etkileri incelenecektir.

1. Bu konuyla ilgili önemli bir çalışma için bkz. David Campbell 1992.

AKP'nin Perspektifinden Uluslararası Politika: Satranç Tahtası, Boks Ringi ve Küreselleşme

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldiği günden bu yana dış politikasının başlıca mimarı Ahmet Davutoğlu olmuştur. Resmen 1 Mayıs 2009'da Dışişleri Bakanı olarak atansa da Başbakan'ın Dışişleri Başdanışmanı olduğu dönemde de Davutoğlu Türk dış politikasının asıl belirleyici ismiydi. Davutoğlu'nun ilk baskısı 2001'de yapılan *Stratejik Derinlik* kitabı, ülkede uluslararası ilişkiler alanında en çok satılan kitaplardan biri oldu.[2] Söz konusu kitap, Batılı jeopolitik kuramlardan yararlanarak Cumhuriyet'in kuruluşundan 1990'ların sonuna kadar Türk dış politikasının analizini yapmaktadır.

Davutoğlu'nun kitabında tanımladığı uluslararası politika, genel anlamda düşünüldüğünde, Thomas Hobbes'un siyasi perspektifini yansıtmaktadır. *Stratejik Derinlik*'te geleneksel jeopolitik kavramları kullanarak dünyanın merkezi ve kenar bölgelerini tanımlayan Davutoğlu'na göre kritik bölgeler üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen büyük güçler birbirleriyle mücadele etmek durumundaydı. Verilen örnekler arasında ABD ve Avrupa (özellikle Almanya) ile İngiltere, Fransa ve Almanya - Rusya arasında çıkar çatışmaları bulunmaktadır. Uluslararası ve küresel politikayı tanımlamak için Zbigniew Brzezinski'ye atıfla "satranç" benzetmesi sıklıkla kullanılmaktadır (1997). Özetle, uluslararası politika, aktörlerin birbirlerini rakip olarak algıladıkları ve birbirlerinin bir sonraki adımını tahmin etmeye çalıştıkları satranç oyununa benzetilmektedir. Bu çerçevede ABD'nin bölgesel ve küresel dengelerdeki etkisini ispatlamak için birinci Körfez Savaşı'nı başlattığı öne sürülmektedir. Amerikan müdahalesine tepki gösteren Almanya'nın öncülüğündeki Avrupa güçlerinin de bir yandan Oslo Süreci ve Madrid Konferansı, öte yandan Yugoslavya'nın dağılma süreci vasıtasıyla bu bölgelerdeki nüfuz alanlarını kanıtlamaya çalıştıkları ifade edilmektedir (Davutoğlu 2001: 293-4).

2. A. Davutoğlu 2001. Uluslararası İlişkiler alanındaki çalışmaların nadiren tekrar baskı yaptığı Türkiye'de, bu kitabın 2011'de 69. baskısı yapılmıştır.

Satranç benzetmesinin kullanıldığı bir başka durum Ortadoğu politikalarıyla ilgili olmuştur. Buna göre bölge politikaları satranç oyununa benzetilerek "güçler dengesinin her türlü ihtimale açık acımasız oyunları" vurgulanmaktadır (*a.g.y.* 355). Hatta bu bölgede politika yapmanın boks maçına benzediği iddia edilmiştir (*a.g.y.* 364). Kitabın genel yaklaşımı, en geleneksel uluslararası ilişkiler kuramı olarak adlandırılabilecek olan "realizm"den beslenmektedir. Uluslararası ilişkilerin başlıca aktörünü devletler olarak gören, devlet politikalarının arkasındaki başlıca faktörün varlığını sürdürme ve güç arayışı olduğunu savunan bu kurama göre devletler birbirlerini rakip olarak algılamaktadır ve dış politikasında her biri bencilce kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Hiçbir devletin kendisinden başka dostu yoktur.

Davutoğlu'nun çalışması Türkiye'deki geleneksel jeopolitik çalışmaların devamı niteliğindedir. Türk jeopolitik çalışmalarının kökeni İkinci Dünya Savaşı sırasında subayların yaptıkları çalışmalara kadar uzanmaktadır. Bu çalışmaların temel amacı Türkiye'nin Batı dünyası için önemini kanıtlamaktı. Benzer şekilde Davutoğlu'nun da sıkça başvurduğu "merkez ülke" benzetmesi de ilk kez ordu tarafından iç nedenlerden dolayı kullanılmıştır (Bilgin 2007). Her ne kadar Davutoğlu Türk dış politikasına yeni bir bakış açısı getirdiğini iddia etse de aslında temel yaklaşımı en klasik, alışılmış perspektife dayanmaktadır. Davutoğlu *Stratejik Derinlik* kitabında geleneksel jeopolitik kuramları temel alır, eleştirel jeopolitik kuramlara değinmez.

AKP'nin dış politikaya yaklaşımının temel çerçevesi realist paradigmaya göre şekillenmesine rağmen, zaman zaman yumuşak güç unsurlarına ve normatif unsurlara da yer verildiği görülmektedir. Örneğin, iki kutuplu düzenin sona ermesinin malların, hizmetlerin, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımına ve bu durumun da ekonomik ve siyasi entegrasyona yol açtığı belirtilmektedir (AK Parti Seçim Bildirgesi, 2002). Ayrıca günümüz uluslararası ilişkilerinin sadece devletlerden değil, şirketlerden, STK'lardan, bölgesel ve uluslararası kuruluşlardan da oluştuğu vurgulanmaktadır (Davutoğlu 2001: 25). Neoliberal ekonomik sistemin uluslararası politikayı artan oranda etkilediği ve bu durumun etkisiyle devletler arası

artan ekonomik ilişkilerin bir yandan ikili sorunların çözümüne, öte yandan siyasi ilişkilerin gelişmesine katkı sağlaması beklenmektedir. Örneğin hem Davutoğlu'nun kendisi hem de AKP dokümanları Türkiye'nin İran'la ve Yunanistan'la ilişkilerinde ekonomik faktörlerin rolünü vurgulamaktadır (Davutoğlu 2001: 181; AK Parti Seçim Bildirgesi 2002). Böylece ülkeler arası ekonomik karşılıklı bağımlılığın siyasi ilişkilerin gelişmesi için yaşamsal önemde algılandığı ortaya çıkmaktadır. Parti'nin dokümanlarında ayrıca toplumsal aktörlerin de dış politika karar alma sürecine dahil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (AK Parti Seçim Bildirgesi 2002). Bu çerçevede özel sektörün Türk dış politikasının ve onun stratejik vizyonunun öncülerinden olduğunun altı çizilmiştir.[3]

AKP'nin Uluslararası Politikada Türkiye'yi Konumlandırışı: Sıradan Bir Dünyada Sıradışı Bir Ülke

Davutoğlu *Stratejik Derinlik* kitabında AKP öncesi Türk dış politikası tarihçesini analiz ediyor ve bunu yaparken de oldukça eleştirel bir tutum takınıyor. Davutoğlu'nun önceki hükümetlerin dış politikasına yönelik eleştirileri şöyle özetlenebilir: Öncelikli olarak, Türk siyasi seçkinlerinin halkın değerlerini, kimliğini ve inançlarını anlamaya çalışmadığı iddia edilmektedir. Bu görüşe göre halktan uzak olan dış politika anlayışı, bu politikanın etkinliğinin zayıflamasına yol açmıştır. İkinci olarak, Türkiye'nin geleneksel dış politikasının çok fazla Batı'ya bağlı olduğu öne sürülmüş, bu nedenle uluslararası sistemde ancak çevre ülke rolü oynayabildiği ifade edilmiştir. Üçüncü nokta, genel dış politika yaklaşımının PKK meselesine dayalı olduğu iddia edilmiştir. Davutoğlu'na göre Türkiye uluslararası ilişkilerinde PKK meselesine bağımlı olmaktan kurtulmalıdır, çünkü bu konuya fazla vurgu yapılması Türkiye'nin stratejik vizyonunda zayıflamaya yol açabilmektedir. Bu noktada dış politikada aktif ve pasif olan ülkeler arasında bir ayrım yapılmaktadır. Aktif olan ülkeler önce stratejilerini, daha sonra ise stratejilerine uygun şekilde tehditleri belirlemektedir. Pasif ülkeler ise önce tehditleri, daha son-

3. Ahmet Davutoğlu'yla yapılan söyleşi, *Turkish Time*, 2004.

ra stratejilerini belirlemektedir. Davutoğlu'nun dış politika anlayışına göre dış politika yaklaşımı zayıf olan devletler, uluslararası politikada pasif kalmakta ve böylece küresel politikanın ancak çevresinde yer alabilmektedir. ABD, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu aktif dış politika uygulayan ülkelere örnek verilebilir, çünkü uzun dönemli dış politika stratejilerini belirlerken iç zayıflıklarına bağımlı olmamışlardır. Davutoğlu'nun bu bağlamda verdiği örneklerden biri, 16. yüzyılda Celali isyanları meydana gelmesine rağmen Osmanlı stratejik vizyonunun bu meseleden etkilenmemiş olmasıdır (Davutoğlu 2001: 62-63). Sonuç olarak, devletler, diğer aktörlerin kendi zayıflıklarıyla oynamalarına izin vermemelidir.

Geleneksel Türk dış politikasına yönelik olarak özetlediğimiz bu eleştirileri dile getiren Davutoğlu, coğrafi ve tarihsel determinizmden faydalanarak alternatif bir yaklaşım geliştiriyor. Hem coğrafi hem de tarihsel anlamdaki olağanüstü koşullarından dolayı Türkiye'nin stratejik derinliği olan bir ülke olduğu ifade edilmektedir. Coğrafi derinliğini belirleyen temel unsurlar, aynı anda çeşitli bölgelere ait olmak ve Boğazlar'a evsahipliği yapmaktır. Buna ek olarak, Osmanlı geçmişinden dolayı Türkiye'nin tarihsel derinliği mevcuttur. Coğrafi ve tarihsel derinliğin birleşiminin stratejik bir derinlik oluşturduğunu iddia eden Davutoğlu'na göre bu kendine özgü avantajlara sahip olan Türkiye, kesinlikle sıradan bir ülke değildir.

Türkiye'nin coğrafi derinliğinin çokboyutlu dış politika oluşturmasına katkı sağladığı varsayılmaktadır. Türkiye coğrafi olarak hem Doğu'nun hem de Batı'nın parçasıdır; bu nedenle "Türkiye Batılı mıdır, Doğulu mudur?" tartışması anlamsızdır. Aslında Türkiye'nin bu hem Batı'ya hem de Doğu'ya ait olduğu iddiası da yeni değildir. Bülent Ecevit'ten Turgut Özal'a, Süleyman Demirel'den İsmail Cem'e kadar pek çok lider ülkenin çokboyutluluğuna vurgu yapmış, hem Doğulu hem de Batılı ülkelerle ilişkileri geliştirmenin önemi üzerinde durmuştur Ancak Davutoğlu, ülkenin Osmanlı geçmişine yaptığı yoğun vurgulardan dolayı diğer liderlerden ayrılmaktadır.

Ahmet Davutoğlu, Ankara'nın Osmanlı geçmişini dikkate almadan dış politika geliştiremeyeceğini vurgulamaktadır. Geniş bir coğrafyayı yüzyıllarca yönetmiş bir ülkenin mirasçısı olan Türkiye, eski Osmanlı topraklarına yönelik dış politika oluştururken Batı'ya ya

da başka bir aktöre bağımlı olmamalıdır. Kendi çıkarlarına uygun bağımsız dış politika oluşturabilmek için kendine yeterince güven duymalıdır. Argümanını bir adım daha ileriye taşıyan Davutoğluna göre Türkiye komşu bölgelerde kendi "hinterland"ını oluşturmalıdır (Davutoğlu 2001: 92-93). Tüm bunlara dayanarak, Davutoğlu'nun esasen realist olan yaklaşımına göre Türkiye'nin uluslararası sistemde coğrafi ve tarihsel derinliğinden dolayı olağanüstü bir ülke olduğu belirtilebilir.

Dış Politikanın Ticari Bakışla Okunması

Davutoğlu'nun dış politika yaklaşımı jeopolitiğin yanı sıra ekonomi vurgusuyla da önplandadır. Özellikle bölgesel sorunların çözümünde ekonominin önemli bir rol oynadığına inanılmaktadır.[4] Burada, ekonomi amaç olarak değil araç olarak görülmektedir. Asya ve Afrika ülkelerinin küresel ekonomideki rollerinin artmakta olduğu düşünüldüğünde Türk dış politikasının bu gelişmelere göre yönlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Davutoğlu'na göre 21. yüzyılın başlangıcı Asya yüzyılı olacaktır, sonu ise Afrika yüzyılı. Türk dış politikasındaki karar alıcılar da küresel ekonominin yapısındaki değişiklikleri takip etmeli ve buna göre hareket tarzını belirlemelidir (*a.g.y.* 218).

Ekonomik ilişkilerin yanı sıra vurgulanan bir başka konu da kültürel ilişkilerdir. Devletler arası sorunların çözümü için ekonomik ve kültürel entegrasyon yaşamsal önemde görülmektedir (*a.g.y.* 144, 288).

Davutoğlu'nun bir diplomatın görevlerini vurgularken piyasaya atıf yapması dikkat çekicidir. Dış politikayla neoliberalizm ilişkisini bu örnekte görmek mümkün. Nasıl akıllı bir tacir tüm piyasa alternatiflerini düşünüp ona göre hareket ederse, akıllı bir diplomat da elindeki dış politika seçeneklerinin tümünü dikkate almalıdır:

> Türkiye'nin jeopolitik konumu farklı aktörlerin stratejik tercihlerine dayalı statik politikaları değil, her türlü alternatifi değerlendirebilen çok

4. Örneğin Türkiye'nin Ortadoğu'daki komşularıyla sorunlarının çözümünde ekonominin rolü için bkz. Davutoğlu 2001: 181 ve 404.

yönlü dinamik politikaları gerekli kılmaktadır. Nasıl akıllı bir tacir elindeki pazar alternatiflerini daraltmazsa, akıllı bir diplomat da elindeki dış politika opsiyonlarını azaltmamalıdır. (Davutoğlu 2001: 499)

Mevcut neoliberal sistemde ekonomik faktörlerin dış politikadaki rolü eskisinden daha belirleyicidir. Türkiye bağlamında düşünüldüğünde, Özal döneminden bu yana ekonomik faktörlerin dış politika karar mekanizmasında giderek daha etkili olduğu gözlenmektedir. Özal'ın yeni işlevselci anlayışına göre ortak ekonomik çıkarlar siyasi sorunların çözümünde anahtar rol oynayabilecekti. Nitekim o dönemde Ankara'nın Atina'yla ve Şam'la olan ilişkilerinde bu perspektiften yararlanılarak bazı inisiyatifler gerçekleştirilmişti (Altunışık 2001). Her iki ülkeyle ilişkilerde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için çaba sarf eden Özal yönetimi, bu sayede söz konusu ülkelerle siyasi sorunların çözülebileceğini düşünmekteydi.

Bu bağlamda, dış politika yönetiminde ekonomik dinamiklere büyük önem veren AKP yönetiminin aslında Özal'ın çizgisini devam ettirdiği söylenebilir. Aynen Özal döneminde olduğu gibi AKP liderleri de yurtdışına giderken uçaklarına işadamlarını davet etmekte ve bu sayede Türkiye'nin diğer ülkelerle ekonomik ilişkilerini artırmaya çalışmaktadır. Özal döneminde başlayan bu işadamlarını yurtdışı ziyaretlerine birlikte götürme pratiğine Özal döneminden sonra ara verilmiştir, ta ki AKP iktidarı başlayana kadar (Kirişci 2009: 49). Kirişçi'ye göre ekonominin dış politika oluşturma mekanizmasındaki bu artan önemi nedeniyle Türkiye "tüccar devlet" olarak adlandırılabilir (*a.g.y.* 29-56). Benzer bir teşvik edici ortam Türk bankalarının yurtdışı yatırımları için de geçerlidir. Türkiye İş Bankası'nın Genel Müdürü Ersin Özince, Cumhurbaşkanı'nın ve hükümetin bankayı komşu coğrafyalarda, özellikle de Balkanlar'da ve Ortadoğu'da şube açması için teşvik ettiklerini belirtmektedir. Bu açıklama, ekonomi ve dış politikanın mevcut konjonktürde ne kadar iç içe geçtiğini göstermesi açısından önemlidir.[5] Bu duruma başka bir örnek ise ikili ve çoktaraflı ekonomik ilişkiler konusunda uzman olan Dış Ticaret Müsteşarı Tuncer Kayalar'ın Kenya'nın başkenti Nayrobi'ye büyükelçi olarak atanmasıdır.[6]

5. *Milliyet*, 25 Ağustos 2010.

Ancak AKP dış politikasında ekonominin oynadığı rol bölgeden bölgeye değişmektedir. Osmanlı mirası olarak algılanan Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika'nın ilgili ülkelerinde Yeni Osmanlıcılık yaklaşımıyla jeo-ekonomik yaklaşım arasındaki bağlantıyı görmek mümkündür. Davutoğlu'na göre tam da bu bölgeler, hem coğrafi hem de tarihsel determinizmin, ayrıca değişen küresel ekonomik koşulların etkili olduğu yerlerdir.[7]

Türkiye'nin Darfur Politikası: Ticari Bakış İçin Örnek Olay

Yukarıda açıklanan perspektife uygun olarak AKP, Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle ilişkilerinin geliştirilmesine özel önem vermektedir. AKP iktidarının ilk yılı olan 2003'te Dış Ticaret Müsteşarlığı, Afrika ülkeleriyle ekonomik ilişkileri geliştirmek için strateji hazırlamıştır. Bu bağlamda 2005, Türkiye'de "Afrika Yılı" olarak ilan edilmiştir. Türkiye bu dönemde ayrıca Afrika Birliği'ne gözlemci ülke olarak kabul edilmiş, 2008'de ise ilk Türkiye-Afrika İşbirliği Zirvesi düzenlenmiştir. Hükümetin başka bir inisiyatifi ise Afrika'da 15 yeni büyükelçilik açmak şeklinde olmuştur. Tüm bunların etkisiyle de Türk Hava Yolları Hartum, Addis Ababa, Lagos, Johannesburg, Nayrobi, Dakar, Darüsselam ve Entebbe gibi şehirlere sefer düzenlemeye başlamıştır.

Elbette atılan tüm bu adımlar küresel kapitalist sistemin gerekliliklerine uygundu. 2000'lerin sonlarında Batılı pazarlardaki ekonomik ve ticari imkânların daralmaya başlamasıyla birlikte AKP yönetimi seçmen kitlesinin önemli bir kesimini oluşturan Anadolulu sanayiciler için yeni pazarlar aramaya başladı. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı'nın (TEPAV) raporuna göre 2008-9 döneminde Türkiye'nin toplam ihracatı içinde AB ülkelerinin payı yüzde 48'den 46'ya düştü. Burada ortaya çıkan boşluk ise Ortadoğu, Asya ve Kuzey Afrika pazarlarıyla dolduruldu. Bu gelişme Türk ticaretinde "eksen değişikliği" olarak adlandırıldı (Dinççağ ve Özkale 2010).

6. Başbakan Erdoğan'ın USAK'ta yaptığı konuşmanın tam metni, 3 Şubat 2010.

7. Coğrafi determinizmle ilgili olarak bkz. Bilgin 2005.

Bu dönemde Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin ciddi şekilde arttığı ülkelerden biri de Sudan'dır. Bu ülkeyle olan ticaret hacmi 2002'de 71.707 ABD Doları iken, 2008'e kadar olan dönemde 3,5 kat artarak 243.069'a yükselmiştir*. Artan ekonomik ilişkilerin etkisi siyasi ilişkilere de yansımış, AKP liderliği El Beşir yönetimindeki Sudan yönetici kadrosuyla iyi ilişkiler geliştirmiştir. El Beşir yönetiminin Sudan'da sebep olduğu insan hakları ihlalleri ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin El Beşir'in Darfur'da soykırım suçu işlediği kararına vararak kendisini suçlu bulması, Ankara'nın Hartum'la geliştirdiği dostane ilişkilerin hem içeride hem de dışarıda yoğun bir şekilde eleştirilmesine yol açmıştır. Uluslararası toplum, El Beşir'in binlerce sivilin ölümünden sorumlu olduğuna inanmaktadır. AKP hükümeti El Beşir'e yönelik suçlamalara karşı temkinli bir tutum takınarak Batı'nın El Beşir'e yönelik eleştirel yaklaşımından uzaklaşmış, Afrika Birliği ve Arap Birliği'nin yaklaşımına benzer temkinli bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Ankara ayrıca El Beşir'i Ocak ve Ağustos 2008'de iki kez misafir etmiştir. Kasım 2009' da üçüncü kez ziyaret etmesi planlanmış, ancak uluslararası tepkilerden dolayı bu seyahat iptal edilmiştir. Gelişen Türk-Sudan ekonomik ilişkilerini dikkate almadan Türkiye'nin Darfur ya da genelde Sudan politikasını anlamak mümkün değildir (Özkan ve Akgün 2010; Kanbolat 2008). Türkiye'nin Darfur politikası, Yeni Osmanlıcı ve neoliberal dış politika anlayışının zorlu kombinasyonunun çelişkilerini ortaya koymaktadır. Darfur'daki soykırımı gündemine almayan AKP yönetimi, Filistin meselesinde Gazze'de İsrail kuşatması altında yaşayan insanların haklarının sözcülüğünü yapmaya, Ortadoğu sokaklarında kahraman rolü oynamaya çalışmaktadır.

Bu arada bu tüccar devlet anlayışı AKP'nin Çin, Japonya, Hindistan ve Güney Kore gibi Asya ülkelerine yönelik dış politikasında da açıkça görülmektedir. Bu ülkelerle ilişkilerde temel amaç ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde olmuştur. Cumhurbaşkanı Gül' ün 24-29 Haziran 2009'da Çin'e gerçekleştirdiği ziyarete 105 işadamının katılması tesadüfi değildir. Bu gibi Osmanlı mirası bulunmayan bölgelerde temel çıkar, ekonomi temelli olarak belirlenmiş ve

* www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/ANL/AfrikaDb/Sudan.doc

dolayısıyla bu gibi coğrafyalarda Yeni Osmanlıcılık ve jeo-ekonominin kombinasyonu görülmemiştir. Bu bağlamda Osmanlı mirası olarak görülen bölgelerde AKP'nin temel amacının nüfuz artırmak olduğu ve Ankara'nın bu bölgelerdeki etkisini kullanarak küresel politikalarda etkili olmaya çalıştığı söylenebilir. Bu sırada kullanılan temel araçlardan biri ekonomi olmuştur.

Havada Dış Politika: Türk Hava Yolları ve Türk Dış Politikası

Türk Hava Yolları ve Türk dış politikası arasındaki ilişki, dış politikanın ticari okumasının en iyi örneklerinden birisidir. AKP'nin THY'yi dış politika hedefleri doğrultusunda yönlendirmesi önemli bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. AKP liderleri sıklıkla THY'nin nerelere uçtuğunun sadece kendisini ilgilendirmediğini, Türk dış politikası açısından da bunun bir anlamı olduğunu vurgulamaktadır. Daha açık bir deyişle, THY'nin uçuş rotası Türk işadamlarının nerelere yatırım yapacağını, nerelere ihracat gerçekleştireceklerini ve nerelerden ithalat yapacaklarını göstermesi açısından önemlidir ("İş Dünyası Artık...", 2004).

THY uçuşları, sadece Türk iş insanlarının bağlantılarını artırma anlamında değil, aynı zamanda bölgesel diyaloğu geliştirmek ve güven ilişkileri oluşturmak bağlamında da önemli kabul edilmektedir. Örneğin Irak Kürdistan Bölgesi lideri ve Kürdistan Demoratik Partisi Genel Başkanı Mesut Barzani'nin 3-4 Haziran 2010'daki Ankara ziyareti sırasında Davutoğlu THY'nin Erbil'e uçmasının önemi üzerinde durmuştur (Yanatma 2010). Tam da 2010'un yaz aylarında Türkiye'nin gündemindeki en önemli konulardan biri Kuzey Irak'a konuşlanmış olan PKK militanlarının ülkeye gerçekleştirdikleri saldırılardı. Buna rağmen dış politika karar alıcılarının sert politika konularını değil, ekonomik ilişkileri vurgulamaları, ekonomik faktörlerin ve THY güzergâhının önemini göstermesi bağlamında dikkat çekicidir. Bu arada yine AKP döneminde THY logosunun Dışişleri Bakanlığı web sayfasına konması önemlidir (www.mfa.gov.tr). Bu durum, THY-dış politika ilişkisini sembolik olarak da olsa göstermesi açısından kaydadeğerdir.

Yeni Osmanlıcılık ve AKP'nin Dış Politikası[8]

Neoliberalizmin yanı sıra Yeni Osmanlıcılık algılaması da AKP dış politikasında önemli bir rol oynuyor. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, özellikle eski Osmanlı toprağı olan komşu bölgelere yönelik uluslararası politikada Yeni Osmanlıcı yaklaşımın izlerini bulmak mümkündür. Bu bölümde Ortadoğu ve Balkanlar söz konusu olduğunda dış politikada Yeni Osmanlıcılığın ne ölçüde etkili olduğunu anlamaya çalışacağız.

Tarihsel perspektiften bakıldığında Türkiye'nin Ortadoğu politikasının temel prensibi tarafsızlık olmuştur. Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana Türkiye bölgesel çatışmaların dışında kalmaya çalışmış ve anlaşmazlığa ya da çatışmaya taraf olan devletlerle ilişkilerinde de tarafsızlığını korumayı öncelik edinmiştir. Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte Türkiye Batı Bloku üyesi bir ülke olsa da, bu durumun dış politika üzerindeki belirleyici etkisi 1960'ların ortalarına kadar devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Ankara, Ortadoğulu komşularıyla ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve bölgeyle ilişkilerinde mümkün olduğu kadar bağımsız hareket etmeye çalışmıştır.

Sonuç olarak, özellikle 1980'ler boyunca Türkiye'nin Ortadoğu'yla ekonomik ilişkileri önemli ölçüde artmıştır. 1980-88 arası devam eden İran-Irak Savaşı'nda Ankara tarafsızlığını korumuş ve bu sayede iki ülkeyle de ticari ilişkilerini geliştirebilmiştir. Turgut Özal'ın yukarıda da vurgulanan ekonomi temelli dış politika anlayışı bu gelişmede önemli rol oynamıştır (Altunışık 2009: 179-82). Ancak yine aynı dönemde zaman zaman Türkiye'nin bölgeyle ilişkileri güvenlileştirilmiş, bundan kaynaklanan nedenlerle Türkiye'nin yaşamsal çıkarlarının tehdit edildiği vurgulanmış ve Türkiye'nin bu nedenle olağanüstü tedbirler almak zorunda kaldığı belirtilmiştir (Altunışık 2004).

1990'ların sonlarında Türkiye'nin bölge algılamasının değişmesi neticesinde Meliha Altunışık'ın "güvenlileştirmenin sınırlı olarak

8. Bu bölüm için daha önceki şu makaleden yararlandım: Birgül Demirtaş-Coşkun 2009.

kaldırılması" (*"limited desecuritisation"*, Altunışık 2004: 376) olarak adlandırdığı süreç başlamıştır. Bu politika değişikliği hem bölgesel dinamiklerden hem de Türkiye'nin kendi iç faktörlerinden kaynaklanmaktadır. Bölgesel anlamda önemli bir değişiklik, İran'da ılımlı olduğu düşünülen Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesidir. İkinci değişiklik Türkiye'nin Suriye'ye yönelik tutumuyla alakalıdır. Suriye yönetiminin yıllar boyunca PKK'ya destek vermesi üzerine Ankara 1998'de harekete geçmiştir. Türkiye'nin zorlayıcı diplomasisi sonucu Suriye Abdullah Öcalan'ı sınırdışı etmek durumunda kalmıştır. Ankara-Şam arasında 1998'de imzalanan Adana Mutabakatı'na göre güvenlik dahil farklı alanlarda iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesinin altyapısı hazırlanmıştır. 1996'dan itibaren İsrail'le ilişkilerin gelişmesi de Türkiye'nin Suriye politikasının radikal bir şekilde değişmesinde etkili olmuştur.

2006'dan sonraki dönemde ise dış politikada daha farklı değişiklikler gerçekleşmiştir. 2008-2009'da İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırılarının ardından Türkiye İsrail'i oldukça sert bir şekilde eleştirmiş, öte yandan bu durum Hamas'la ilişkilerin geliştiği bir döneme denk gelmiştir. İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon'un Türkiye Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u davet ettiği Parlamento'daki (*Knesset*) toplantıda, büyükelçinin alçak bir sandalyeye oturtulması ve teamüllere aykırı olarak Türk bayrağının masaya konmaması iki ülke ilişkilerinde kriz yaratmıştır. Ankara-Tel Aviv ilişkilerine en ağır darbeyi vuran olay ise Mayıs 2010'da Gazze'ye yardım malzemesi gönderen ve sivilleri taşıyan Mavi Marmara gemisine İsrail'in yaptığı müdahaledir.

Bu arada önemli bir soru, Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin terörist örgüt olarak nitelendirdikleri Hamas'la Ankara'nın neden diyalog başlattığıdır. Türkiye geleneksel Batı eğilimli dış politikasından vazgeçip Ortadoğululaşmakta mıdır? Aslında Türkiye AB'ye aday ülke olarak ilan edildikten sonra TBMM'de reform paketlerini arka arkaya kabul ederek Avrupalışma sürecini hızlandırmıştır. Ancak özellikle 2006 sonrası dönemde hükümetin AB'ye yönelik reformlar konusunda önemli ölçüde yavaşladığı görülmektedir. İlk olarak, Kıbrıs anlaşmazlığının devam etmesi Türkiye-AB ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve önemli bazı bölümlerde müzakereler askıya alınmıştır.

İkinci olarak, Türk siyasetçiler Fransa ve Almanya gibi AB'nin motor ülkelerindeki mevcut hükümetlerin Türkiye'nin tam üyeliğine olumsuz yaklaşmasından ve bu durumun AB'nin Türkiye politikasını belirsiz hale getirmesinden rahatsız olmuşlardır. Almanya Başbakanı Angela Merkel'in önerdiği, tam üyelik yerine "imtiyazlı ortaklık" formülü diğer Avrupa muhafazakâr partileri tarafından da sempatiyle karşılanmış, ancak bu tartışmalar beklendiği üzere Türkiye'nin tam üyelik konusundaki umudunu zayıflatmıştır.

Türkiye'nin tam üyelik konusunda hevesinin kırılmasına yol açan bir başka etken de PKK saldırılarının yeniden başlaması olmuştur. PKK 2004'te beş yıl süren ateşkesi bozarak yeniden saldırılara başlamıştır. Bu arada PKK'nın Kuzey Irak topraklarında devam eden varlığı ve Irak işgalini sürdüren ABD'nin bu duruma sessiz kalması Ankara-Washington ilişkilerini de olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle 2004 sonrası Türkiye'nin siyasi öncelikleri daha fazla demokrasiden daha fazla güvenliğe geçiş olmuştur.

Yukarıda açıklanan nedenlerden ötürü Türkiye-İsrail ilişkileri de büyük bir kırılma yaşamıştır. 1949'da Ankara'nın İsrail devletini tanımasıyla ilk kez çoğunluğu müslüman olan bir devlet bu ülkeyi tanımıştır. Filistin meselesinin durumuna bağlı olarak değişken süreçler yaşayan Türkiye-İsrail ilişkileri, iki ülkenin 1996'da askeri ve savunma işbirliği anlaşmaları imzalamasıyla stratejik bir boyut kazanmıştır.[9] ABD bu ortaklığa sempatiyle yaklaşırken, Arap devletlerinin çoğu Türk-İsrail ilişkilerinin gelişmesini sert bir şekilde eleştirmiş ve bölgede Arap olmayan devletler arasında yeni bir "eksen" kurulduğundan söz etmeye başlamışlardır. Ankara ve Tel Aviv'i stratejik işbirliği yönünde teşvik eden unsur, sadece demokratik ve Batı eğilimli devletler olmaları değil, aynı zamanda PKK, Hizbullah ve Hamas'tan algıladıkları güvenlik tehditleridir.

2003'ten itibaren ise Türkiye ile İsrail arasındaki ortaklık ruhu büyük zarar görmüştür. Bunun nedenlerinden biri Ankara'nın İran

9. Türkiye ve İsrail 1996'da iki önemli anlaşmaya imza atmıştır: Askeri Eğitim ve İşbirliği Anlaşması ile Savunma Sanayii İşbirliği Anlaşması. Bu anlaşmalara göre subayların eğitimi, Türk tanklarının ve savaş uçaklarının modernizasyonu ve insansız hava araçlarının (Heron) Türkiye tarafından satın alınması ve istihbarat konularında işbirliği yapılacaktı.

ve Suriye gibi ülkelerle ilişkilerinin iyileşmiş olmasıdır, ancak bu pozitif ortam Arap Baharı olaylarına kadar devam edebilmiştir. İkinci olarak, ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesi bölgedeki güvenlik ortamını radikal bir şekilde değiştirmiştir. Türkiye uzun yıllar boyunca Irak'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmış ve Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulmasını adeta bir karabasan olarak algılamıştır. Bu dönemde İsrail'in öncelikleri ve müttefik arayışları ise farklı yönde olmuştur. Örneğin Tel Aviv'deki liderler, Iraklı Kürtleri İsrail için önemli bir stratejik ortak olarak görmüşlerdir (Kibaroğlu 2005; Erkmen 2005). Bu durum iki ülke ilişkilerinde güven unsurunun zayıflamasında önemli bir rol oynamıştır.

AKP'nin vurguladığı dinsel kimliği[10] ve dış politikayı iç politikada seçmenlerini etkilemek için kullanması da Türk-İsrail ilişkilerinin bozulmasında rol oynamıştır. AKP, kendi seçmen grubunun ağırlıklı olarak dindar kesimden geldiğini düşünerek dış politikada da yakın bölgedeki müslüman halkların durumuna ağırlık vermekteydi. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan 2005'te İsrail'i Filistin halkına karşı devlet terörü uygulamakla suçladığında Türk-İsrail ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığı ortaya çıkmıştı. Buna ek olarak Hamas'ın Gazze'de yapılan seçimlerde kazandığı başarı AKP hükümeti tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. AB ve ABD'nin tanımadığı bu seçimleri AKP tanımış ve bu seçimlerin demokratik ve meşru olduğunu belirtmişti. AKP'nin Hamas politikası Türkiye'nin Ortadoğu politikasında değişimin örneklerinden biridir. AKP öncesinde Türk dış politikasının geleneksel çizgisi, PKK meselesinde zayıf duruma düşmemek için Hamas gibi örgütlerle resmi ilişki kurmama yönündeydi.

İsrail'in Gazze'ye yönelik operasyonu başlamadan birkaç gün önce İsrail Başbakanı Ehud Olmert Ankara'ya gelmiş ve Başbakan Erdoğan'la İsrail'in Suriye'yle yaşadığı sorunlara yönelik çözüm önerilerini görüşmüştür. Tam da görüşmelerin ilerlediği ve İsrail'in Suriye'yle doğrudan müzakerelere başlayabileceği düşünülürken İsrail'in Gazze'ye müdahalesi Türk hükümeti üzerinde adeta şok etki-

10. Bu konuyla ilgili olarak Coşar'ın ve Yeğenoğlu-Coşar'ın bu kitaptaki makalelerine bakabilirsiniz.

si yaratmıştır. Üç hafta süren ve 1300'den fazla Filistinlinin hayatını kaybettiği saldırılar AKP liderleri tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

Erdoğan, İsrail'in saldırılarının başlamasının ardından Suriye, Mısır, Ürdün ve Suudi Arabistan'a seyahat ederek Türkiye'nin geliştirdiği iki aşamalı İsrail-Filistin barış planına destek sağlamaya çalışmıştır. Buna göre öncelikle taraflar arasında ateşkes sağlanacak, ardından Hamas ve Filistin Kurtuluş Örgütü arasında uzlaşı sağlanması için çalışılacaktı. Ancak ziyaret edilen devletler bu planı yetersiz buldu ve sonuçta barış planı uygulanamadı. Bu arada AKP'nin bir yandan Hamas'la yakın bir diyalog geliştirip, öte yandan taraflar arasında arabuluculuğa kalkışması planın uygulanabilirliğiyle ilgili ciddi soru işaretlerine yol açtı. Bu arada Gazze müdahalesi sırasında da Yeni Osmanlıcı dış politika söylemi devam etti. Erdoğan sıklıkla Ortadoğu'daki Osmanlı mirasını vurguladı ve Türkiye'nin bölgedeki tarihi misyonunun altını çizdi.[11] Ayrıca Türkiye'de tedavi gören yaralı Filistinlileri hastanede ziyaret eden Başbakan şunları söyledi: "Emin ellerdesiniz, ağabeylerinizin, babalarınızın evindesiniz."[12] Özetle, İsrail'in Gazze operasyonu sırasında Türkiyeli karar vericilerin söylemi, Türkiye'nin Osmanlı geçmişine ve tarihsel sorumluluklarına yapılan atıflarla yüklüydü. Bu söylemin, beklenece-ği üzere, İsrail'le ilişkilere de önemli yansımaları oldu. Davos krizi bu durumun en iyi örneklerinden biridir.

Ocak 2009'da Davos'ta yapılan Dünya Ekonomik Forumu'nda Erdoğan'ın Gazze saldırısıyla ilgili tartıştığı İsrail Devlet Başkanı Şimon Peres'in de bulunduğu oturumda İsrail'e yönelik suçlamalarda bulunup daha sonra da toplantıyı terk etmesi, Ankara-Tel Aviv ilişkilerindeki gerginliği doruk noktasına ulaştırmıştı. Başbakanı Davos sonrası Türkiye'ye dönüşünde "Davos kahramanı" ilan eden kalabalık AKP destekçileri karşılamış ve AKP sempatizanı medya da Erdoğan'a övgüler yağdırmıştı. Cengiz Çandar da Başbakanı Arap dünyasının "yeni Nasır'ı" olarak nitelendirmişti (2009). Muhalifler

11. "Gürcistan'a gösterdiğiniz hassasiyeti gösterin", 2009; "Erdoğan: İsrail insanlık yaşamına kara bir leke düşürdü", 2009; "Erdoğan'dan Suudi gazeteciye Ortadoğu tepkisi", 2009.

12. "Başbakan ağladı", 2009.

ise Davos krizine daha eleştirel yaklaşmış ve Başbakanı popülizm yapmakla suçlamışlardı. Ayrıca İsrail karşıtı bütün söylemlere rağmen Türkiye'nin İsrail'le aynı dönemde askeri ilişkilerini sürdürmekte olduğuna da dikkat çekilmişti.

Bu gergin ortamda Mavi Marmara'ya saldırının gerçekleşmesi ise ilişkilerde tedavisi zor bir yaraya yol açmıştır. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Mavi Marmara olayından sonra Türk-İsrail ilişkilerinin bir daha asla eskisi gibi olamayacağını belirtmiştir. Ancak işin ilginç yanı, olaydan bir süre sonra, Türkiye'nin ilişkilerin normalleşmesi için öne sürdüğü koşullardan hiçbiri gerçekleştirilmediği halde Davutoğlu'nun İsrailli Bakan Ben Eliezer'le Brüksel'de görüşmesidir.[13] BM'nin İsrail'le ilgili raporunun Nisan 2011'de açıklanmasının ardından Ankara, Tel Aviv'le askeri ilişkilerini askıya almıştır.[14]

Bir yandan İsrail'le ilişkiler tarihin en büyük krizini yaşarken, öte yandan Ortadoğulu müslüman komşularla ilişkilerde bahar havası yaşanmaktaydı. Yukarıda açıklandığı üzere 1990'ların sonlarından beri Türk liderler Ortadoğulu müslüman ülkelerle ilişkileri geliştirmeye çalışıyorlar ve tutumlarındaki güvenlileştirmeyi kaldırmak için çaba sarf ediyorlardı. Türkiye'nin Ortadoğu'daki ülkelerle ilişkilerinin gelişmesi aslen AKP'den önce başlayan bir süreçti, ancak AKP iktidarıyla birlikte hız kazandı. Bunda Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan hayal kırıklıklarının da büyük etkisi vardı. Bu süreçte Türkiye ve Suriye, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi çerçevesinde vizeleri kaldırma kararı aldı ve hükümet Suriye'yle ekonomik entegrasyon için çalışacaklarını belirtti (Dilek 2009). İran'la ilişkiler konusunda da Türkiye, nükleer sorunuyla alakalı olarak uluslararası yaptırımların uygulanmasına karşı çıkmış, sorunun diplomatik yollardan çözümü için inisiyatif geliştirmiştir. İran'la ilişkiler de aynı şekilde AKP öncesi dönemde iyileşmeye başlamış, ancak AKP öneminde süreç olgunlaşmıştır. Tüm bu gelişmeler Ankara'nın Ortadoğu politikasında yeni bir dönemin başladığının işaretidir. Bu yeni dönemin başlıca itici gücü de Davutoğlu doktrini olan Stratejik Derinlik'tir.

13. "Turkish MFA Confirms...", 2010.
14. "İsrail ile İlişkilerde Tarihi Karar!..", 2011.

Davutoğlu, Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemindeki dış politikasını Batı'ya aşırı bağımlı olmakla suçlamaktadır. Davutoğlu'na göre Türkiye Ortadoğulu komşularıyla arasında yüzyıllardan beri devam eden yakın bağları nedeniyle bağımsız bir bölge politikası oluşturmak zorundadır. Geliştirilen yaklaşıma göre Türkiye komşu bölgelerdeki müslüman halkları siyasi ortak olarak görmelidir.

Aslında Ortadoğu'nun Ankara'nın dış politikası açısından önemi önceki hükümetler döneminde de sıklıkla vurgulanmıştır. Bülent Ecevit ve Turgut Özal dönemlerinde de Arap dünyasıyla iyi ilişkilerin öneminin altı çizilmiştir. Ancak Türkiye'nin Batı'yla klasik ittifak yöntemini sorgulayarak Osmanlı bakiyesi coğrafyalarla özel ilişkiler geliştirmeyi kuramsal çerçevesiyle birlikte kapsamlı bir politika önerisi olarak inşa eden ilk siyasetçi Davutoğlu olmuştur.

Aslında genel olarak bakıldığında, Arap Baharı'na kadar olan dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'daki etkinliğinin arttığını söyleyebiliriz. Orta ölçekli bir güç potansiyeline sahip olan Türkiye küresel politikaları doğrudan etkileyemese de komşu bölgelerde etkisini hissettirebilmektedir. Bu bağlamda AKP hükümeti komşu coğrafyalarda bazı arabuluculuk girişimlerinde de bulunmuştur: Afganistan-Pakistan, AB-İran, İsrail-Suriye-Filistin, Irak'taki farklı mezhepler bu girişimlere örnek olarak verilebilir. Bu arabuluculuk rolü, Davutoğlu'nun aktif ve dengeli dış politika doktriniyle uyum içindedir. Ne var ki İsrail'le olan ilişkilerdeki durum düşünüldüğünde Türkiye'nin taraf olduğu durumlarda arabuluculuk misyonunun başarılı olamayacağı yeterince açıktır.

İsrail'le ilişkilerde yaşanan ideal ve gerçeklik arasındaki uçurum diğer başka bazı durumlarda da tekrarlanmaktadır. Erdoğan Davos dönüşü bölgede "kimsesizlerin sesi" olacağını açıklamış (Çandar 2009), bu durum iç politika ile dış politika arasındaki uçurumu belirgin hale getirmiştir. İçerideki mağdur gruplar, örneğin aleviler ve gayrimüslimler bazı temel konulardaki taleplerine halen cevap beklemektedir. Bazı reform çabalarına rağmen bu grupların ciddi sorunları devam etmektedir. Bir yandan Filistinlerin koruyucusu rolünü üstlenirken, öte yandan içerideki mağdur grupların uluslararası insan hakları normlarına uygun talepleri gerçekleştirilmemektedir (bkz. Soyarık-Şentürk'ün bu kitaptaki makalesi). Aleviler açısından

din dersinin hâlâ okullarda zorunlu ders olarak okutulması ve cemevlerinin resmi ibadet yeri olarak kabul edilmemesi devam eden sorunlar arasındadır (Tapan 2010). Başka bir deyişle AKP'nin pragmatik yaklaşımı, dışarıda güvercin, içeride şahin politikalar uygulanmasına zaman zaman elvermektedir (bkz. Coşar'ın bu kitaptaki makalesi).

Öte yandan İsrail'le ilişkilerde yaşanan sorunlar, Türkiye'nin Yahudi azınlığının durumunu da etkilemiştir. Hükümet genel anlamda Yahudi karşıtı söylemlerden uzak dursa da, özellikle Gazze müdahalesi sırasında oluşan genel İsrail karşıtı tutum, Yahudi azınlığın tedirgin olmasına yol açmıştır (Strittmatter 2009).

Balkanlar bölgesi, Davutoğlu'nun Yeni Osmanlıcı yaklaşımı için ele alacağımız ikinci örneği oluşturuyor. *Stratejik Derinlik*'te bölgeyle ilişkilere önemli ölçüde yer ayrılmasına rağmen, Balkanlar 2009'a kadar AKP dış politikasının önceliklerinden biri olmamıştır. Bu tarihte ise hem söylem hem de politikalar değişmiştir. Davutoğlu'nun 16 Ekim 2009'da Saraybosna'da yaptığı konuşmada Osmanlı geçmişini adeta kutsallaştırması ve Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar'ın Türkiye'nin liderliğinde yeniden entegre olabileceklerini belirtmesi tartışmalara yol açmıştır. Osmanlı dönemini başarı hikâyesi olarak adlandıran Davutoğlu, yeni kültürel ve ekonomik araçlarla bu başarının yeniden oluşturulmasının gerektiğini vurgulamıştır.[15] Yeni Osmanlıcı ifadelerle yüklü olan bu konuşma tartışmalara yol açmıştır. Bu nedenle Dışişleri Bakanı'nın konuşmasını kısmen aktarmak faydalı olacak:

> ... Anadolu size aittir Bosnalı erkek ve kızkardeşlerimiz. Ve emin olunuz ki Saraybosna bizimdir... Evet, Balkanlar'da, Kafkaslar'da, Ortadoğu'da ne olursa hepsi bizim meselemizdir. Ankara'da ofisimin etrafında 1000 kilometrelik bir daire çiziyorum. Bu dairenin içinde 23 ülke var. Hepsi de bizim akrabamız ve bizden bir şey bekliyor... dış politikamız tüm bu çevre bölgelerde, Balkanlar'da, Kafkaslar'da ve Ortadoğu'da düzen tesis etmeye çalışmaktadır. Çünkü düzen olmazsa maliyetine biz katlanacağız. Batılı bir

15. Davutoğlu'nun "Osmanlı Mirası ve Günümüzde Balkanlar'daki Müslüman Topluluklar" başlıklı konferansın açılışında yaptığı konuşma, Saraybosna, 16 Ekim 2009, cns.ba/docs/osmansko%20nasli jede%20i%20muslimanske%20zajednice%20Balkana%20danas%20(zbornik%20radova).pdf

diplomat ya da dünyanın başka bir ülkesinden başka bir diplomat için Bosna meselesi teknik bir diplomatik süreç benzeri, teknik bir meseledir. Bizim için ise yaşam ve ölüm meselesidir. O kadar önemlidir. Bosna Hersek'in toprak bütünlüğü bizim için Türkiye'nin toprak bütünlüğü kadar önemlidir. Saraybosna'nın refahı ve güvenliği, İstanbul'un güvenliği ve refahı kadar önemlidir. Tarihimiz aynıdır, kaderimiz aynıdır ve geleceğimiz aynıdır. 16. yüzyılda Osmanlı Balkanlarının dünya politikasının merkezine yükselmesi gibi, gelecekte Balkanlar'ı, Kafkaslar'ı ve Ortadoğu'yu Türkiye'yle birlikte dünya politikasının merkezi yapacağız. Türk dış politikasının amacı budur ve bunu başaracağız. Gelecekte bölgesel ve küresel barışı sağlamak için, sadece kendimiz için değil, tüm insanlık için Balkanlar bölgesi, Ortadoğu ve Kafkaslar'la tekrar birleşeceğiz. (*a.g.y.*)

Ekim 2009'dan itibaren Balkanlar politikasını canlandıran hükümet, iki tane üçlü müzakere çerçevesi oluşturmuştur: İlki Türkiye, Bosna Hersek ve Sırbistan arasında, ikincisi ise Türkiye, Bosna Hersek ve Hırvatistan arasındadır. Bu süreçte, her iki mekanizmada da hem dışişleri bakanları hem de liderler düzeyinde görüşmeler yapılmış ve somut bazı sonuçlara ulaşılmıştır: Sırbistan'la Bosna Hersek arasındaki diplomatik anlaşmazlık bu süreçte aşılmış ve Bosna Hersek, üç senelik aranın ardından Belgrad'a büyükelçi göndermiştir. Bunun yanında, 24 Haziran 2010'da İstanbul'da yapılan üçlü liderler zirvesinde, Sırbistan ve Bosna Hersek devlet başkanları savaştan sonra ilk kez bir araya gelmiştir. Zirve sonrası imzalanan İstanbul Bildirgesi'yle de Belgrad yönetimi ilk kez Bosna Hersek'in toprak bütünlüğünü tanımıştır. Ayrıca Sırp Parlamentosu 2010'da kabul ettiği bildirgeyle Srebrenica'da olanlardan ötürü özür dilemiştir. Dönemin Sırp Devlet Başkanı Boris Tadiç'in 2010'da Srebrenica anma törenlerine katılması da tarihsel anlamda bir ilk oluşturmuştur. Türkiye'nin üçlü müzakereler vasıtasıyla yürüttüğü diyalog çabalarının temel amacı iç sorunları giderek karmaşıklaşan Bosna Hersek'in toprak bütünlüğünün sürekliliğinin komşu devletler tarafından en güçlü şekilde desteklenmesidir. AB ve ABD'nin ortak çabası olan Butmir sürecinin mutlak başarısızlığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin çabalarının bazı somut sonuçlara yol açmış olması önemlidir. Dönemin Sırp Dışişleri Bakanı Vuk Jeremiç, Türkiye'nin inisiyatifini şu şekilde değerlendirmiştir: "Türkiye'nin arabuluculuğu, Balkanlar'daki uzlaşı için önceki tüm çabalardan daha fazla katkı

sağlamıştır" (aktaran Vogel 2010). AKP'nin Balkanlar'da diplomatik inisiyatif geliştirmesi nispeten vakit almış olsa da, kısa sürede sonuç vermiş olması açısından önemlidir.[16] Ne var ki Başbakan Erdoğan'ın Ekim 2013'te Kosova'nın Prizren kentine düzenlediği ziyarette "Türkiye Kosova'dır, Kosova Türkiye'dir" sözleri Sırbistan'ın sert tepkisine yol açmış, Belgrad yönetimi üçlü görüşmelerden çekildiğini açıklamıştır.[17] Bu durum bölgesel aktörlerin Yeni Osmanlıcı söylemlere karşı ne kadar hassas olduğunu göstermektedir.

İlginç noktalardan biri de Davutoğlu *Stratejik Derinlik*'te her ne kadar Türkiye'nin Balkanlar politikasının temelleri olarak ortak dinden dolayı Boşnakları ve Arnavutları vurgulamış olsa da, 1990'ların ağır mirasına rağmen pratikte Sırbistan'la da iyi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde iki ülke arasında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmış olmasına rağmen çatışmaların sona ermesinin ardından Ankara Belgrad'la da ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla kâğıt üzerinde Yeni Osmanlıcılığın vurgulandığı durumlarda, pratikte ilişkileri geliştirebilmek için farklı bir uygulama gerektiğinde karar alıcılar pragmatik davranabilmektedir.

Türkiye'nin Balkanlar'la ilgili başka önemli bir politikası, bağımsızlığını ilan ettikten sadece bir gün sonra Kosova devletini diplomatik olarak tanımasıdır. Beş AB üyesi ülke Kosova'yı tanımamıştır: Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi Kıbrıs meselesi için emsal oluşturabileceği kaygısıyla Kosova'nın bağımsızlığını tanımamış; Romanya, Slovakya ve İspanya ise kendi içlerindeki ayrılıkçılık problemleri nedeniyle tanımayı reddetmiştir. Bu örnekler ortadayken ve Kürt meselesi çözülememiş olmasına rağmen Türkiye'nin Kosova'yı tanıması dikkate değer bir gelişmedir. Uluslararası ortamda da Çin ve Rusya gibi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyesi ülkeler Kosova'yı tanımazken, dolayısıyla bu konuyla ilgili henüz uluslararası bir uzlaşı oluşmamışken, geleneksel olarak tanıma konusunda hayli temkinli olan Türkiye'nin bu kez farklı bir politika izlemesi nasıl açıklanabilir?[18]

16. Bu konuyla ilgili bir yorum yazısı için bkz. Çelik 2010.
17. wap.ntvmsnbc.com/Haber/Goster/25474922.

İlk olarak, Türkiye'nin Kosova'yı tanımasının Türk dış politikası için radikal bir değişiklikten ziyade daha çok bir sürekliliği ifade ettiğini belirtmeliyiz. Turgut Özal'ın 1992'de Kosovalı Arnavutların lideri İbrahim Rugova'yı kabul etmesi ve 1990'larda TBMM'de yapılan tartışmalar Ankara'nın Kosovalı Arnavutların davasına başından itibaren sempatiyle yaklaştığını göstermektedir. İkinci olarak, Türkiye, 2008'e gelindiğinde Kosova'nın bağımsızlığı sürecinin geri döndürülemez olduğunun farkındaydı ve gelecekte de Arnavutların hiçbir şekilde Sırp egemenliğine geri dönmeyeceğinin bilincindeydi. Dışişleri Bakanlığı'nın resmi açıklamaları incelendiğinde 2000'li yıllara gelindiğinde Ankara'nın Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü vurgulamaktan vazgeçtiği görülmektedir. Hatta öyle ki Türk karar alıcılar, Kosova'nın bağımsızlığını öngören Ahtisaari Planı'nın 2007' de BM Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilmesi için çaba harcamıştır (Türbedar 2007: 52-53). Aslında Türkiye'nin politikasında Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü vurgulamaktan Kosovalı Arnavutların bağımsızlığını tanıma yönünde gerçekleşen evrim, Batı'nın, özellikle de ABD'nin politikalarında gerçekleşen dönüşümle paralel olmuştur. Kosova bağımsızlığını ilan etmeden önce uluslararası basında çıkan haberlerde ABD'nin müttefiklerini tanımaları için teşvik ettiği bildirilmekteydi ("Finance Minister Says...", 2008). Bu bağlamda AKP'nin Avrupa'nın bu en yeni devletine kayıtsız kalması beklenemezdi. Kosova'yı tanıyan Türkiye'nin bölgedeki rolünün artması beklenebilirdi (Abazi 2008: 4). Hem Balkanlar hem de Avrupa'nın güvenliği için Kosova kilit konumdaydı ve Priştine'yle iyi ilişkiler geliştiren Ankara bu sayede bölgede daha etkili olabilirdi. Ayrıca Kosova, Balkanlar'da Türkiye'den sonra nüfusunun yüzde 90'ından fazlası müslüman olan ikinci ülke olacaktı. Dini referansları giderek daha sıklıkla vurgulayan bir parti için bu da önemli bir unsurdu. Davutoğlu Kosova'nın jeopolitik konumu, tarihi bağları ve bölgesel istikrara katkıları nedeniyle kardeş bir ülke olduğunu açıklamıştı (Dışişleri Bakanlığı 2009). Kosova meselesi Yeni Osmanlıcı söylemin açıklıkla izlendiği olgulardan biridir.

18. Bu konuyla ilgili kapsamlı bir değerlendirmem için bkz. Birgül Demirtaş-Coşkun 2010. Bu bölümde bu makaleden yararlanılmıştır.

Özetle söylemek gerekirse, AKP'nin Türkiye'yi merkez ülke olarak gören ve bölgesel gelişmelere aktif katılımını öngören dış politika anlayışı, tanıma sürecinde belirgin bir rol oynamıştır (Davutoğlu 2008). Davutoğlu'na göre Türkiye'nin Balkan politikası için en önemli iki grup Arnavutlar ve Boşnaklardır. Bu nedenle eğer Türkiye bölgede bir "etkinlik alanı" (2001: 317) oluşturmak istiyorsa, "tarihi ve kalbi" yakınlığa (*a.g.y.* 316) sahip olduğu bu iki halkla işbirliği yapmalıdır.[19] Bu çerçevede Türkiye'nin bölgesel olarak artan rolünün küresel politikadaki rolünü de etkileyeceği vurgulanmıştır.

Burada dikkate değer noktalardan biri, tanıma meselesi gündeme geldiğinde Türkiye'nin Kosova'da yaşayan Türk azınlığın problemlerine fazla yoğunlaşmamasıdır. Türk azınlığın en önemli sorunlarından biri Yugoslavya döneminde Türkçe Kosova'da resmi dilken, NATO müdahalesi sonrası dönemde bu statünün verilmeyişi olmuştur. Türkeş'e göre Kosova meselesi Balkanlar'da küresel aktörlerin rollerinin artması, ancak bu süreçte küçük azınlıkların haklarını yitirmesinin dikkat çekici bir örneğidir (2008: 267-8).

Bu bölümde şu âna kadar ifade etmeye çalıştığımız gibi, Ortadoğu ve Balkanlar'a yönelik politikalar değerlendirilirken Yeni Osmanlıcı söylemin politikalar üzerindeki etkileri mutlaka dikkate alınmalıdır. AKP'nin kullandığı Yeni Osmanlıcı tabirler, basit bir retorikten öte, Michael Foucault'nun kastettiği anlamda "söylem"dir (bkz. Whisnant). Başka bir deyişle Osmanlı geçmişini adeta kutsallaştırarak AKP, eski Osmanlı coğrafyası olan komşu bölgelerde, ekonomi gibi çeşitli araçları kullanarak nüfuz alanı oluşturmaya çalışmaktadır. Yeni Osmanlı alanı, verili olan, kendiliğinden orada olan bir coğrafya değil, ortak tarihe dayalı olarak inşa edilmeye çalışılan bir alandır. Davutoğlu'nun "Anadolu size aittir... ve emin ol-

19. Boşnakların ve Arnavutların Türklerle "tarihi ve kalbi" yakınlığa sahip oldukları fikrini ilk dile getiren Davutoğlu değildir. Aynı kavramlar Fazilet Partisi'nin bazı milletvekilleri tarafından da kullanılmıştır. Bu milletvekillerinden biri Hüseyin Kansu'dur (1998: 27). Benzer şekilde Kosova'nın içinde olduğu bölgenin Türkiye açısından "hayat damarı" olarak nitelendirilmesi de daha önce Fazilet Partisi milletvekilleri Mustafa Baş ve Hüseyin Kansu tarafından dile getirilmiştir (Davutoğlu 2001: 317; Mustafa Baş'ın konuşması, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 20. Dönem, 3. Yasama Yılı, 67. Oturum, 17 Mart 1998, s. 60 [Erişim tarihi: 26 Ocak 2010]; Kansu 1998: 30).

un ki Saraybosna bizimdir," söylemi ile Erdoğan'ın Ankara'da hastanede tedavi gören Filistinlilere, Türkiye'de ağabeylerinin ve babalarının memleketlerinde olduklarını söylemesi bu yaklaşımın işaretleridir.

AKP'nin Yeni Osmanlıcı yaklaşımının şu unsurlardan oluştuğu belirtilebilir: Osmanlı geçmişinin kutsallaştırılması, Türkiye'yle komşu ülkeler arasında ortak din ve kültüre atıfta bulunulması, ekonomik enstrümanlarla işbirliğinin geliştirilmeye çalışılması ve anlaşmazlık yaşayan taraflar arasında kolaylaştırıcılık rolü oynanması. Yeni Osmanlıcılığın bu boyutlarından hangisinin vurgulanacağı durumdan duruma değişmiştir. Ancak sonuçta yapılmaya çalışılan aynıdır: eski Osmanlı toprakları üzerinde adeta bir "büyük ağabey" rolünün oynanması. Davutoğlu'nun İngiliz Milletler Topluluğu'na benzer şekilde Türkiye'nin liderliğinde eskiden Osmanlı'yı oluşturan ülkeler arasında bir örgütlenme oluşturulmasını önermesi de bu durumun başka bir örneğidir.[20]

İşin aslına bakılırsa Türk dış politikası karar alıcılarının Yeni Osmanlıcı söylemlerden yararlanması Özal döneminde başlamıştır. İki kutuplu sistemin aniden yıkılmasıyla birlikte Türk siyasileri yeni bir devlet kimliği oluşturmaya çalışmış, bunun için de Osmanlı motiflerinden yararlanmıştır. Yugoslavya Federasyonu'nun dağılmasıyla birlikte eski Osmanlı halklarından bazılarının bağımsız olması üzerine Ankara bu yeni ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Özal'ın Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk dünyası[21] söylemi böyle bir dönemin ürünüdür. Yeni Osmanlıcı perspektif, Türkiye'nin eski Osmanlı topraklarındaki Türk çıkarını meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Bosna Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Yeni Osmanlıcılığın etkisi azalmıştır, ta ki AKP iktidara gelene kadar. Bu bağlamda sadece dış politikada ekonomik araçların yoğun bir şekilde kullanılması konusunda değil, Yeni Osmanlıcı söylemin tekrar aktif hale getirilmesinde de AKP, Özal döneminin devamıdır.

20. "Davutoğlu'nun Hayali Osmanlı Milletler Topluluğu", *Milliyet*, 7 Aralık 2010 (Erişim tarihi: 10 Kasım 2011).

22. Özal döneminde Türk dış politikasında Yeni Osmanlıcı söylemin ortaya çıkışıyla ilgili olarak bkz. Çalış 2001.

Pragmatizm: AKP Dış Politikasının Olmazsa Olmazı

AKP dış politikasını belirleyen önemli unsurlardan birisi de pragmatizmidir. Soğuk Savaş sonrası dönemde dış politikanın hem aktörleri hem de konuları çeşitlenmiştir. Bu bağlamda dış politika artık sadece devletlerarası ilişkileri ilgilendirmemektedir. Dış politikanın içeriği de siyasi meselelerden ve güvenlik konularından ibaret değildir (Goldstein ve Pevehouse 2011: 93). Uluslararası İlişkiler teorilerinde ortaya çıkan alternatif yaklaşımlar, Türkiye'nin dünya politikasına yaklaşımını da önemli ölçüde etkilemiştir. Öte yandan kapitalizmin tekrar eden krizleri, yeni politik ekonomi yaklaşımlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.[22] Türk dış politikası Soğuk Savaş döneminde ağırlıklı olarak jeopolitik konumuna bağlı olduğu için Soğuk Savaş sonrası döneme geçiş sürecinde Ankara çeşitli sorunlar yaşamıştır. Türk karar alıcılar ilk dönemlerde uluslararası politikayı geleneksel iki kutuplu dönem kalıplarıyla değerlendirmeye çalıştılar. Bu açıdan Davutoğlu'nun geleneksel jeopolitik kuramlardan faydalanması önemlidir. Bu çerçevede Ankara'nın uluslararası politikanın yeni konularına ve kavramlarına yaklaşımı, daha önceki hükümetler döneminde olduğu gibi yine pragmatist bir şekilde belirlenmiştir. Çevre ve insan hakları konuları, Türk dış politikasının pragmatist boyutunu işaret etmesi açısından önemlidir.

İnsan hakları ve çevre gibi uluslararası politikanın yumuşak güvenlik konuları AKP dış politikasının öncelikleri arasında yer almamıştır. Türkiye yıllar boyunca Kyoto Protokolü'yle ilgilenmemiş, AB'nin ve uluslararası çevre örgütlerinin etkisiyle 2009'da Protokol'ü imzaladığında ise sera gazı emisyonunun azaltılması taleplerine gerektiği kadar ilgi göstermemiştir (Erdoğdu 2010).

Aynı temkinli yaklaşım insan hakları konusunda da gözlenmektedir. Örnek vakalardan biri yukarıda da değinildiği üzere Darfur meselesidir. Türk karar alıcılar İsrail'i yüksek sesle ve sert bir şekilde eleştirirken, aynı hassasiyeti Sudan'daki şiddet olayları ve insan

22. Uluslararası politik ekonomiye yönelik geleneksel ve yeni yaklaşımlarla ilgili olarak bkz. Woods 2011.

hakları ihlalleri konusunda gösterilmediler. Başka bir örnek, İran'da parlamento seçimleri sonrasında 2009 yazında meydana gelen insan hakları ihlalleridir. Seçimlerin dürüst ve adil bir şekilde yapılmadığını savunan protestoculara güvenlik güçlerinin ateş açması sonucu ölüm olayları yaşanmıştır. Bu durum karşısında Türk karar alıcılar sessiz kalmayı tercih etmiştir. Tüm bu örnekler, Türk dış politikasında insan hakları meselesinin nasıl seçici ve faydacı bir şekilde kullanıldığını gösteriyor. Gazze'de yaşayan Filistinliler için insan hakları meselesi vurgulanırken, aynı yaklaşım Darfur'da ve İran'da gerçekleşen olaylarda görülmüyor. Sonuç olarak, AKP dış politikasının pragmatizminin en önemli göstergelerinden biri insan hakları konusudur.

AKP'nin pragmatist yaklaşımının başka bir önemli ve güncel örneği Arap Baharı olaylarına yönelik yaklaşımıdır. Arap Baharı kapsamında protesto olaylarının başladığı dönem, tam da AKP'nin Ortadoğu ve Afrika ülkeleriyle hem siyasi hem ekonomik hem de kültürel alanda oldukça iyi ilişkiler kurduğu bir döneme denk gelmiştir. Protesto gösterileri başladığında AKP statüko yanlısı diktatör rejimlerle sokaktaki halk kitleleri arasında kalmıştır. Arap Baharı olaylarının ilk döneminde Türk karar alıcılar, sivillerin öldürülmesi karşısında yeterince ses çıkarmamakla eleştirilmişlerdir (İdiz 2011). Ancak gösteriler hızla Ortadoğu bölgesinin önemli bir kısmına yayıldığında ve Batılı hükümetlerin tutumu belirginleştiğinde AKP protesto eden halk kitlelerine daha yükses sesle destek vermeye başlamıştır.

Libya'ya yönelik NATO müdahalesinde ise Ankara destekleyip desteklememek konusunda ikilemle karşı karşıya kalmıştır. Başbakan Erdoğan NATO müdahalesi ilk gündeme geldiğinde, NATO'nun Libya'da işinin olmadığını vurgulayarak "Böyle bir saçmalık olur mu" şeklinde bir söylem tutturmuştur.[23] Ne var ki aradan sadece bir ay geçtikten sonra NATO operasyonuna desteğini açıklamak durumunda kalmıştır. Sözlü destekle de kalmayan Ankara, BM ambargosunu denetlemek için beş savaş gemisi ve bir denizaltı göndermiştir (Ergin 2011). Özetle, Arap Baharı olaylarında AKP dış politikası düz bir çizgi izlememiş, konjonktüre göre değişmiştir.

23. www.ntvmsnbc.com/id/25187334/

Bugüne kadar AKP dış politikası hakkındaki literatür daha çok ya Yeni Osmanlıcılığın ya da ticari çıkarların üzerinde durmuştur. Burada bu iki unsurun yanı sıra pragmatizmin de etkili olduğunu ilgili vaka analizleriyle göstermeye çalıştık. AKP dış politikasının başlıca amaçlarından birinin, eski Osmanlı toprakları üzerinde Türkiye'nin etki alanını artırmak, dolayısıyla bir tür bilge ve büyük ağabey rolü oynamak olduğu söylenebilir. Bu amaca ulaşmak içinse neoliberal ekonomik düzenin sağladığı ekonomik araçlardan ve bir de kültürel unsurlardan faydalanmaktadır. Bunun arkasında yatan varsayım komşu bölgelerde bağımsız politika geliştirmeye başlayan Ankara'nın zamanla bölgesel güç konumundan küresel güç konumuna yükseleceğidir. Ancak, coğrafi olarak yakın ve Osmanlı bakiyesi olan bölgelerden uzaklaşıldıkça, dış politika üzerinde daha çok jeo-ekonomik unsurların etkili olduğu görülmektedir. Örneğin bu durum Asya ülkeleriyle ilişkilerde geçerlidir. AKP dış politikasının ayrılmaz unsurlarından biri de pragmatizmidir. İnsan hakları ve çevre konusu bu duruma verilebilecek en önemli örnekler.

AKP dış politikasının ana ekseni eski Osmanlı toprakları, özellikle de Ortadoğu olmuştur. Davutoğlu'nun dış politika doktrinine göre Ankara eski Osmanlı coğrafyasında etki alanı oluşturdukça uluslararası politikada küresel bir oyuncu olabilecektir. Ancak Yeni Osmanlıcı yaklaşım, neoliberalizmle birleştirilerek Türk dış politikasında ekonomik araçlardan yararlanmanın da yolları aranmıştır. Türkiye'nin Asya ve Afrika'ya yönelik politikalarında jeo-ekonominin artan etkisi ve ayrıca genel dış politika aracı olarak Türk Hava Yolları'ndan faydalanılması neoliberalizmin artan etkisini göstermesi açısından önemlidir. Yeni Osmanlıcılık ve neoliberalizmin bu zorlu ve karmaşık kombinasyonu Türk dış politikasında çeşitli krizlere yol açmıştır. ABD, İsrail, Suriye ve Mısır'la yaşanan krizler bu duruma örnek olarak verilebilir.

Gelinen noktada Türk dış politikası bir dönüm noktasındadır. Hiç beklemediği bir anda Arap Baharı olaylarının başlaması ve bu olaylar sırasında Ankara'nın etkinlik derecesini iyi hesap edememesi hem Suriye'yle hem de Mısır'la ilişkilerde krize yol açmıştır. Ankara'nın aktif dış politika izlemeye çalışırken, geleneksel tarafsızlık

politikasından uzaklaşarak bu ülkedeki iç siyasi anlaşmazlıkların ve çatışmaların adeta tarafı haline gelmesi hem Şam'la hem de Kahire'yle iplerin kopmasına yol açmıştır. Gelinen noktada Türkiye'nin üç önemli Ortadoğu başkentinde, Şam, Kahire ve Tel Aviv'de büyükelçilik düzeyinde diplomatik temsili yoktur. Tüm bunlara, Ankara'nın Gezi Parkı protestosuyla başlayan toplumsal hareketi rasyonel değerlendiremeyip Soğuk Savaş dönemi komplo teorisi kalıplarına geri dönmesi, tam da kendi seçkinlerinin kıyasıya eleştirdiği eski dönem dış politikalarına geri dönülmesi anlamını taşımaktadır. Bugünkü temel soru, Türk dış politikasının, kendi bölgesinde barış, güvenlik, istikrar ve refaha katkı sağlamak için gerekli olan tüm taraflarla eşitler arası, yumuşak politikaya ve evrensel değerlere bağlı bir vizyon geliştirip geliştiremeyeceğidir.

9

BAĞIMLILIĞIN İÇSELLEŞTİRİLMESİ: AKP VE NEOLİBERALİZMİN ULUSLARARASI KURULUŞLARI

Filiz Zabcı

Karl Popper "Hayat Problem Çözmektir" başlıklı makalesinde, sosyal ve siyasal hayatta karşılaştığımız problemleri çözmeye çalıştığımızı, bunu gerçekleştirirken deneme-yanılma yönteminden yararlandığımızı söyler. Hayatın bize kazandırdığı deneyim, karşımıza çıkan problemleri çözme yordamlarımızda, yaptığımız hatalardan çıkardığımız derslerde ve çözüm getirici tekniklere ulaşma başarımızda saklıdır.

Popper'ın sunduğu bu çerçeveyi AKP'nin iktidara geldiği tarihten bu yana izlediği siyaset açısından düşündüğümüzde, acaba ardında nasıl bir siyasi deneyim bıraktığını söyleyebiliriz? Hangi problemlerle uğraşmak zorunda kaldı? Bunlara nasıl çözümler üretmeye çalıştı? Nerelerde yanıldı ve bu yanılgılardan ne tür dersler çıkardı, ya da çıkardı mı? Eğer belli problemleri çözme başarısı gösterdiyse, bir siyasi deneyim olarak arkasında bırakacağı "olumlu" bir mirastan söz edebilir miyiz?[1]

* Bu makalenin ilk biçimi, "Bağımlılığın İçselleştirilmesinde AKP ve Dünya Bankası" başlığıyla *Mülkiye Dergisi*'nde (cilt 30, sayı 252, Güz 2006, s. 133-45); Bülent Duru ve İlhan Uzgel'in hazırladığı *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* (Ankara: Phoenix, 2009) ve *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler* kitabımda (İstanbul: Yordam, 2009) yer almıştı. Yazının bu versiyonu, bazı değişiklikleri ve yeni eklemeleri içermektedir.

1. Makalenin yazıldığı 2006 yılında, AKP'nin arkasında bırakacağı siyasi mirasın ne olacağı konusunda soru sorabilecek durumdaydık. Yazı doğrudan bu soruyu yanıtlamak amacını taşımıyordu kuşkusuz, ama AKP'nin geçmişten devralı-

Bütün bu soruları yanıtlamaya kalkışabilmemiz için şöyle bir önkabulümüzün olması gerekir: Belli bir dönemde siyasi iktidar temsilcisi olan AKP hükümeti, kendi güç ve iradesiyle kararlar almasını sağlayacak özerk (ya da özgür) bir yapıya sahiptir. Bir insanın olduğu gibi bir siyasi oluşumun da kendi deneyimlerinden, yani kendi hata ve başarılarından süzülen bir siyasi bilgiden söz edebilmemiz için, kararlarını başka bir otoriteye bağlı olmadan özgür ve bağımsız bir şekilde, kendi akıl yürütme gücüyle almış olması gerekir.

Sadece AKP hükümetini değil, belli bir dönemden itibaren pek çok hükümeti analiz birimi olarak aldığımızda az önce söz ettiğimiz önkabulden hareket edebilir miyiz? Siyaseti daha "teknik" anlamda yorumlayıp, farklı hükümetlerin "siyasalarından", yani ekonomi, çevre, istihdam, sağlık, eğitim, turizm gibi "dar siyasetlerinden" söz ederken acaba birbirleri arasında belli farklar olduğunu ve bu farkların hükümetlerin kendi tercihlerinden, kendi siyasi duruşlarından kaynaklandığını iddia edebilir miyiz?

Türkiye'nin son yirmi yılına uzun tarihsel çözümlemeler yapmadan şöyle bir baktığımızda bu soruyu "evet" diye yanıtlamanın çok zor olduğunu görebiliyoruz. 3 Kasım 2002'deki genel seçimle tek başına iktidara gelen AKP de bu süreçte istisna oluşturmuyor. AKP hükümeti ya da 58. hükümet kendinden önceki iktidar partilerinin siyasi parametrelerini oluşturan yeni liberal politikalardan ayrılmamıştır. Hükümetin uygulamaları IMF ve Dünya Bankası'nın direktifleri doğrultusunda dışa bağımlı bir şekilde gerçekleşmiştir ve böyle olmaya devam ediyor. AKP'nin seçimlerden sonra açıkladığı

---

nan "bağımlılık mirası"nı çok daha güçlendirerek ve içselleştirerek "yoluna devam ettiğini" göstermeye çalışıyordu. Bu nedenle de yazı daha çok kamu politikası üzerinden geliştirdiği çerçeve üzerine odaklanmıştı. Oysa bugün bu çerçevenin daha ikincil bir plana düştüğünü, AKP'nin bıraktığı siyasi mirasın ne olduğu sorusunun çok daha önemli olduğunu düşünüyorum. Gelecek kuşakların üstesinden gelmeleri gerekecek bir siyasi ve hukuki enkazla —buna miras denebilirse— karşı karşıyayız. Aslında sadece genç kuşakları değil, hepimizi, siyasi kurumlarımız yanında siyasi kültürümüze de belli ölçülerde sinen otoriter-baskıcı zihniyet, hukuk dışılık, intikam ve hesaplaşma üzerine kurulu bir anlayış, dost-düşman ikiliği üzerinden bir yönetme tarzı ve en önemlisi dinsel referanslarla belli bir yaşam tarzını dayatma gibi unsurlardan oluşan ve yüzleşerek mücadele etmemizi gerektiren bir "miras" bekliyor.

Acil Eylem Planı da yeni liberal politikaların AB uyum sürecini hızlandıracak şekilde uygulanması hedefini taşımıştır.[2]

Bu çalışmada Dünya Bankası'nın hazırladığı iki doküman üzerinden AKP hükümetinin yeni liberal politikaları son derece uyumlu bir tarzla sahiplenmiş olduğunu göstermeye çalışacağım.[3] Dokümanlar, Banka'nın verdiği kredilerin ve gerçekleştirdiği projelerin dayanaklarını oluşturan ve son dönemde "Ülke Ortaklık Stratejileri" diye adlandırılan "Ülke Yardım Stratejileri" (Country Assistance Strategies, CAS) dokümanlarıdır. Politikaların sürekliliğini göstermesi açısından "Türkiye'de Dünya Bankası: 1993-2004 Ülke Yardım Değerlendirmesi"nden (Dünya Bankası 2005) yararlandım. Bu doküman, ülke yardım stratejisi dokümanı değil, söz konusu dönemde uygulanan yardım stratejileri üzerine hazırlanmış bir değerlendirme raporu. İkinci olarak 6 Kasım 2003'te başlatılan 2004-06 dönemi için Ülke Yardım Stratejisi'nin (Dünya Bankası 2003) özellikle kamu reformlarıyla ilgili kısımlarını değerlendirmeye aldım.

Burada her iki dokümanın ayrıntılı bir incelemesine girme gibi bir niyetim yok. Yapmak istediğim, AKP iktidarının Banka'yla ilişkilerinin önceki hükümetlere kıyasla değişmediğini, bir başka ifadeyle Banka'nın uyguladığı yapısal reformların AKP hükümetinde güçlendirilerek devam ettiğini gösterebilmek. Böyle bir değerlendirmede oldukça "seçmeci" davrandım; sözgelimi, yapısal uyarlanma programının sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim alanlarında yarattığı değişiklikler üzerinde durmadım.

2. 2003 yılı itibariyle AKP hükümeti politikalarını ve Acil Eylem Planı'nı değerlendiren bir çalışma için bkz. Bağımsız Sosyal Bilimciler 2003.

3. Dünya Bankası ve IMF, bilindiği üzere, eşgüdüm içerisinde yapısal uyum politikaları uygulamaktadırlar. Bu politikalara yönelik eleştirel çalışmalarda genellikle IMF'yle ilişkiler gözden geçirilmektedir. IMF'nin kurumsal yapısı itibariyle daha belirleyici olduğu düşünülmektedir. Oysa 90'lı yıllardan itibaren Dünya Bankası yönetişim, yoksulluk ve yolsuzluk konularında kendi misyonunu ve kurumsallaşmasını yeniden biçimlendirerek en az IMF kadar etkili bir konuma ulaşmıştır. Dünya Bankası'nın bu yazıda ele alınmasının bir başka nedeni, IMF'nin Türkiye'deki politikaları ve uygulamaları üzerine daha geniş ve daha fazla sayıda çalışma bulunmasıdır. Örneğin bu konuda yapılan son çalışmalardan biri Bağımsız Sosyal Bilimciler'in yıllık raporlarından biri olan, ancak daha uzun bir dönemi ele alan "IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset" (2006) başlıklı çalışmadır.

DÜNYA BANKASI'NIN ÜLKE "YARDIM" STRATEJİLERİ

Ülke Yardım Stratejileri, Dünya Bankası'ndan kredi alan her ülkeye yönelik politikalarının belirlendiği temel bir dokümandır. Bu doküman, Dünya Bankası'nın bir ülkedeki tüm uygulamaları yanında o ülkeyle ilgili değerlendirmelerini de içerir. Üçer yıllık dönemler için hazırlanan Ülke yardım stratejileri, uygulanacak ülke yönetiminin "görüşlerine sunulur". Banka, bunun "katılımcı" bir yöntem olduğunu iddia etmektedir; oysa bilindiği gibi stratejinin temel parametrelerinin ve uygulama planının belirlenmesinde ülkelerin bir payı olmamaktadır.

Dünya Bankası'nın "Ülke Yardım Stratejileri" ne işe yarar? Gregory Palast'ın Dünya Bankası eski baş ekonomisti Stiglitz'le yaptığı bir söyleşiyi kaleme aldığı "Cehenneme Mahkûm Etmek için IMF'nin Dört Adımı" (2001) başlıklı makale[4] buna açık bir yanıt veriyor. Dünya basınında oldukça yankı uyandıran bu makalede Stiglitz Banka'nın "ülke yardım stratejisi"ni, her yoksul ülkede ayrıntılı ve dikkatli araştırmalardan sonra şekillendirdiği bir "yardım" programı şeklinde tanımladığını söylüyor. Ancak Dünya Bankası'nın politika oluşturma sürecini yakından tanıyan Stiglitz, "araştırma"nın, beş yıldızlı otellerin yakın takibinden azıcık daha fazlasını içerdiğini belirtiyor. Banka'nın araştırması her seferinde, "gönüllü" olarak imzalaması için önceden hazırlanmış "yeniden yapılanma anlaşması"nı elinde tutan, yalvaran bir maliye bakanıyla yapılan bir toplantıyla sona eriyor.

Banka, ülke yardım stratejilerini hazırlarken her bir ülkenin ekonomisini inceden inceye araştırır ve sonuçta bakanlara uymaları için dört aşamalı bir program verir. İlk aşamada özelleştirme yer alır. Stiglitz'e göre bazı politikacılar Banka'nın sunduğu özelleştirme programına karşı çıkmak yerine, kamuya ait elektrik ve su şirketlerini Banka'yı bahane ederek ve böylece kendilerine yönelecek eleştirileri susturarak özelleştirmiş olurlar.

4. Makalede Stiglitz Dünya Bankası'nın dört adımından söz etmesine karşın başlıkta "IMF"nin adı geçiyor. Makalenin Türkçe çevirisine pek çok internet sitesinde ulaşmak mümkün. Bunlardan biri: www.zmag.org/turkey/imdda.htm

İkinci adım "sermaye piyasasının serbestleştirilmesi"dir. "Sıcak para döngüsü"nün gerçekleştiği bu aşamada sonuç hiç de öngörülemez değildir: IMF'nin ülkeler için belirlediği yüksek faiz oranları hazinenin boşalmasına, ülke varlıklarının değer yitirmesine ve sanayi üretiminin çökmesine neden olur.

Üçüncü aşamada IMF gene işin içindedir: Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlandırılması piyasaya bırakılır. Ardından yoksulluğun artışı ve iç ayaklanmalar gelir. Bu kez Dünya Bankası, ülke yardım stratejilerinde (ki bunların bazıları gizlidir) iç ayaklanmaların veya "sosyal huzursuzlukların" beklenebileceğini yazmaya başlar. Ayaklanmalar hükümetlerin iflasını ve sermaye kaçışlarını getirir; geride kalan varlıklar yangından mal kaçırır gibi satılır; kaybeden çoktur, kazançlı çıkan ise Batı bankaları ve ABD hazinesidir.

Dördüncü aşama, serbest ticarettir. Stiglitz'e göre serbest ticaret Afyon Savaşları gibidir. Kuralları Dünya Bankası ile Dünya Ticaret Örgütü belirler; tıpkı on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi Avrupalılar ve Amerikalılar, Asya'daki, Latin Amerika'daki ve Afrika'daki ülkelerin tarım ürünlerinin kendi ülkelerine girmesini engellemek için sınırlar koyarken, kendi ürünlerinin bu ülkelere akması için her tür engeli kaldırırlar: "Afyon savaşlarında Batı, askeri blokajı kullanmıştır: Bugün Dünya Bankası aynı ölçüde etkili ve zaman zaman aynı ölçüde ölümcül olan mali bir blokaj uygulamaya koyabilmektedir."

AKP Dönemi Ülke Yardım Stratejileri

Dünya Bankası Türkiye için 1990 yılında iki Ülke Yardım Stratejisi hazırlamıştır. Bunları 2000 ve 2003 yıllarında diğer Ülke Yardım Stratejileri izlemiş; ayrıca 2001 ve 2005 yıllarında Yardım Stratejileri İlerleme Raporları yazılmıştır.

"Türkiye'de Dünya Bankası: 1993-2004 Ülke Yardım Değerlendirmesi"[5] başlıklı çalışma (Dünya Bankası 2005) bu dönem itibariyle Banka'nın politikalarının bir özetini vermektedir. Her ne kadar AKP hükümetinin iki yılına denk gelecek bir dönem için bu Rapor'dan yararlanıyor olsak da, aslında bu çalışma AKP hükümetiyle bir-

5. Bundan sonra "Değerlendirme Raporu" olarak geçecek.

likte temel politikaların değişmediğini göstermek açısından önemlidir. 58. Hükümet'in kurulmasından sonra yeni liberal politikalara devam edilmiş, hatta seçmenlerin önemli bir bölümünün oyunu alarak tek başına iktidara gelen AKP'nin istikrarlı bir yönetimin oluşmasında olumlu bir payı olduğu gerek IMF gerekse Dünya Bankası tarafından sıkça dile getirilmiştir. AKP hükümeti, bir çoğunluk hükümeti olarak, ekonomik istikrarın güvencesi şeklinde yorumlanmıştır.

Yapısal reformların bütün hızıyla devam ettiğine dair en önemli göstergelerden biri, özelleştirmelerin bu iktidar döneminde katlanarak artmasıdır. Ancak özellikle 2007'den sonraki dönemde reformların hızının kesildiği gözlenebilmektedir. Nitekim 2008-11 dönemine ait Ülke "Ortaklık" Stratejisi ("yardım" yerine "ortaklık" sözcüğünün geçirildiğini bir kez daha hatırlatalım) kamu reformları yerine, Türkiye'nin son yıllarda en fazla gelişen ilk yirmi ülke ekonomisi içine girdiğini belirtmekte ve neoklasik iktisadın büyüme rakamları üzerine odaklanmaktadır. Raporda vurgulanan diğer konular insan sermayesi, sosyal güvenlik ve kamu hizmetinin verimli bir biçimde sunulmasıdır. Bu tarihten itibaren Dünya Bankası hükümetlere dönüştürücü düzenlemeler önermek yerine kurumsal iyileştirmelerin gerçekleştirilmesi üzerinde durmaktadır (2008).

1993-2004 yıllarını içeren Değerlendirme Raporu'yla başlayacak olursak, Dünya Bankası'nın bu yıllarda odaklandığı temel konu büyümenin sürdürülmesi ve yoksulluğun azaltılması için gerekli olan makroekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması doğrultusunda reformların uygulanmasına yardım etmektir.[6] Bu dönemde Banka, Türkiye'de üç alan üzerinde "yapısal reformlar"ın acilen gerçekleştirilmesine çalışmıştır:

1. Kamu açıklarının azaltılması: bütçe dışı fonların ya da harcamaların bütçeye dahil edilmesi, KİT'lerin harcamalarındaki sınırlamaların artırılması ve özelleştirmelerin hızlandırılması.

6. Değerlendirme Raporu'nda ülke yardım stratejisinin dört dayanağı olduğu belirtiliyor: 1. Makroekonomik istikrar; 2. Büyüme, rekabet gücü ve verimlilik; 3. Yoksulluğun azaltılması ve sosyal kalkınma; 4. Çevre ve doğal kaynak yönetimi (Dünya Bankası 2005: 7). Bu çalışmada "yapısal reformlar"ın ağırlıklı olarak odaklandığı ilk dayanakla ilgili düzenlemeler ele alınmaktadır.

2. Emeklilik sistemindeki açığın kontrol altına alınması adı altında memurların ve kamu işçilerinin kazanılmış haklarına müdahale.
3. Tarım girdi sübvansiyonlarının ve tarımda fiyat desteklerinin kaldırılması.
4. Devlet bankalarının borç ödeme yeteneklerinin sağlanması.

Banka, yukarıda ilk üç sıradaki alanlar üzerindeki müdahalesini meşrulaştırırken bildik bir terminolojiye başvuruyor, popülist politikaların "kamu hesaplarında dengesizliğe ve yüksek enflasyona neden olduğunu" iddia ediyor. Hatta 1980 yılında başlayan ticaretin serbestleştirilmesiyle sağlanan "hızlı büyüme"nin önünde de her zaman bu politikaların engel oluşturduğunu öne sürüyor.

DÜNYA BANKASI VE IMF'NİN TÜRKİYE'DEKİ GÜÇLÜ ORTAKLIĞI

Dünya Bankası ve IMF'nin müdahale alanı içine giren hemen hemen bütün ülkelerde yaptığı genel işbölümü[7] Türkiye'deki 1993-97 yılları arasındaki uygulamaları için de geçerlidir. IMF vergi konularına odaklanırken, Banka dikkatini kamu harcamalarına yöneltir. 1997 yılında Banka ve Fon arasında daha yakın bir işbirliği gelişmeye başlar. 1999 krizi IMF'nin liderliği almasıyla sonuçlanır (Dünya Bankası 2005: 15)

2001 yılında yaşanan kriz sonrasında yeni bir "reform paketi"[8] uygulamaya konulur ve bu Banka ile Fon'un yakın işbirliğiyle gerçekleşir. Bu işbirliği açısından Türkiye'nin bir "model" oluşturduğu

7. Dünya Bankası ve IMF, 1950'lere kadar savaş sonrası Avrupa'nın yeniden yapılandırılması yönünde finansman sağlarken, bu tarihten itibaren bağımsızlık hareketleriyle canlanan Üçüncü Dünya üzerinde odaklanmaya başlamıştır. 1970'lerde her iki kurum da kısa ve uzun dönemli istikrar ve yapısal uyum programlarıyla ilgili sorunlarla uğraşmaya yöneldiler ve aralarındaki çizgi gittikçe silikleşti. Bu programın iki ayağı vardır: a) Makroekonomik istikrar, b) Yapısal uyum. Makroekonomik istikrar ayağı ağırlıklı olarak IMF tarafından yürütülüyor. Başka bir deyişle, para ve maliye politikalarını IMF saptıyor. Yapısal uyum ise, kamu ekonomisinin ekonomik faaliyet alanını daraltan bir "kaynak tahsis mekanizması" getiriyor ve Dünya Bankası tarafından yürütülüyor. Dünya Bankası'nın, yapısal uyumun toplumsal boyutuna yönelik geliştirdiği stratejiler (yoksulluğu azaltma stratejisi gibi) aslında kaynakların verimli tahsisi politikasıyla ilgilidir. Aynı

öne sürülmektedir. Ayrıca IMF ve Banka'nın pek çok ülkede uyguladıkları programların başarısızlığını bir nebze olsa da unutturacak bir "başarı örneği" olarak Türkiye'yi sunma isteği, kredi musluklarının açılmasıyla sonuçlanır.

Türkiye'nin 1983-84 döneminde de Dünya Bankası ve IMF'nin başarı örneği olarak görüldüğü burada hatırlanabilir. Türkiye, Banka'dan ilk Yapısal Uyum Kredisi'ni (SAL) 1981 yılında alır. Bunu sonraki yıllarda dört SAL daha izler. Türkiye seksenli yıllar boyunca Banka'dan önemli bir destek bulur ve adeta Banka'nın "gözdesi" olur. 1988 yılında Türkiye portföyü Banka'da beşinci en büyük portföydür (Dünya Bankası 2005: 5).

1989 yılında bu başarı öyküsü birden kesintiye uğrar; 1989-93 kesitinde Türkiye portföyü Banka'nın en zayıf portföylerinden biri haline gelir. Banka'nın gerekçesi Türkiye'nin yapısal reformlarda yeterince ilerleme gösterememesidir. 1994 yılındaki kriz Banka ve Türkiye ilişkilerini yeni bir aşamanın eşiğine getirir. Banka yeni bir uyum kredisi vermek için uzun bir koşullar listesi hazırlar. Ne var ki bunlar Türkiye'deki rolünün artması için yeterli olmaz. 1997-99 mali yıllarında yeni krediler açılır, Banka portföyünde yeniden yapılanmaya girişir ve karar süreçlerinde ülke ofisinin kapasitesini güçlendirerek karar alma süreçlerinde desentralizasyona gider.

Banka ile ilişkilere hız kazandıran önemli ivmelerden biri 1998 yılında zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılması yönünde bir yasa çıkarılmasıdır. Ardından 1999 Marmara depremi, hükümetin yardım taleplerine Banka'nın hızla yanıt vermesi, "Banka'nın Türk hükümeti ve kamuoyu nezdinde itibarının yeniden geliştirilmesine yardımcı"

---

zamanda Banka bu stratejilerle, uyum programına belli bir meşruluk sağlamaya da çalışmaktadır. Bu da Banka'nın etki alanının gittikçe genişlemesine neden olmuştur. Etki alanını genişletme öylesine hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir ki, örneğin 1980'lerin başlarında çevre sorunları ve bazı sosyal politika konularında girişimlerde bulunan Banka, 80'ler ve 90'lar boyunca iç çatışmaların yaşandığı ülkelere yardım sağlama, sivil toplum örgütleriyle ortak programlar geliştirme, çevrenin korunması ve yoksullara yardım konularında ilk girişimleri başlatan kuruluş olma özelliğini kazanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Goldman 2005, Moore 2007, Toussaint 2008, Woods 2006, Zabcı 2009.

8. "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" adı altında uygulamaya konan program.

olur (Dünya Bankası 2005: 5-6). 1999 mali krizinde Banka 760 milyon dolar Ekonomik Reform Kredisi verir. 2000 Ülke Yardım Stratejisi, Türkiye'nin üç yıllık bir süre için 5 milyar dolar tutarındaki bir krediyle Banka'nın programına dahil edildiğini gösteriyor.

2001 krizi sonrası uygulanan reform programı gereği Banka, "2002 mali döneminde Türkiye'nin programını 3,5 milyar dolar tutarında yeni taahhütlerle" destekler. Bu oran o yıl Banka'nın herhangi bir ülkeye verdiği en yüksek kredi miktarıdır (Dünya Bankası 2005: 6). Aynı tarihte, "o tarihe kadar en kapsamlı destek programı" olan 16,2 milyar dolar tutarında bir miktar ile IMF yeni ekonomik programı desteklemiştir (*a.g.y.* 3). 2002-4 yılları arasında ekonomide yaşanan göreli bir rahatlamanın nedeni de Fon ve Banka'nın sağlamış olduğu büyük miktarlardaki parasal desteklerdir.

Dünya Bankası kredilerinin dağılımına bakacak olursak, 2001 Mayısı'nda reform paketinin uygulamaya konulmasıyla "mali 2002 başında PFPSAL I (Programmatic Financial and Public Sector Adjustment Loan / Program Amaçlı Mali ve Kamu Sektörü Uyarlanma Kredisi) ve aynı yılın sonunda PFPSAL II için Banka taahhütte bulunur. Bunun yanında, Tarım Reformu Uygulama Programı'nın (ARIP) ve Sosyal Riski Azaltma Programı'nın (SRMP) onaylanması sonucu o yıl 3,55 milyar dolar tutarında toplam kredi sağlanır. Temmuz 2002'de eğitim uyum kredisinin ikinci taksiti ödendikten sonra, seçimler nedeniyle 18 ay Banka kredisi verilmez. "Krediler 2004 yılında mali ayın geri kalan kısmında sadece 1,6 milyar dolar ile devam etti. 2005 mali yılında, tüm yatırım projeleri için toplam 1,8 milyar dolar kredi verildi" (*a.g.y.* 10).

DÜNYA BANKASI KREDİLERİNİN HEDEFİ: KAMU SEKTÖRÜ

Kamu Sektörünün Mali Yönetiminde Değişiklikler

Banka Türkiye'de 1990'lı yıllarda yaşanan mali sorunun temelinde bütçe açığını değil, "bütçe dışı fon ve bütçe dışı mali transferlerini finanse etmek için devlet bankalarının kullanılmasını" (Dünya Bankası 2005: 19) görmektedir. Bu nedenle ilk aşamada bütçe dışı fonları bütçeye dahil etmek ve harcamaları parlamento denetimine tabi

kılmak amaçlanmıştır. İkinci aşama ise bütçe dışı fonların oluşmasına yol açtığı düşünülen "katı" denetleme mekanizmalarının yumuşatılması ya da bertaraf edilmesidir.

Verilen kredilerin ağırlıklı olarak yöneldiği alan kamu sektörüdür. Dünya Bankası 2003 Ülke Yardım Stratejisi'nde Banka'nın kamu sektörü "reformu"nu en öncelikli sorun olarak gördüğü ifade edilmektedir (Dünya Bankası 2003: 22) Ülke yardım stratejisinin birinci dayanağı olan makroekonomik istikrarın sağlanması, devletin küçültülmesi hedefinin gerçekleştirilmesine bağlanmaktadır. Banka'nın yönetişim anlayışıyla uygun bir perspektif içinde, açıklık, saydamlık ve katılım gibi hedefler konurken, kamu harcamalarının önemli ölçüde kısılmasının kurumsal dayanakları oluşturulmaktadır. AKP hükümeti döneminde Banka'nın yerleşik programlarına bire bir uyum söz konusudur. Ayrıca Acil Eylem Planı, Banka'nın ve IMF'nin programlarını destekleyecek bir anlayışa ve politik hedeflere sahiptir.

Ülke yardım stratejisinin birinci dayanağı olan "makroekonomik istikrar" bölümü, önemli ölçüde Banka'nın "yapısal reformlar" diye adlandırdığı ("devletin yeniden yapılandırılması" şeklinde de tanımlanan) kamu sektöründe hedeflediği değişimleri içermektedir. Banka kredilerini de daha çok bu alana yöneltmiştir. Bu doğrultuda ilki 2001 Temmuzu'nda, ikincisi ise 2002 Nisanı'nda onaylanan PFPSAL'larla desteklenen değişimlerin gerçekleşmesini istemiştir. İkinci PFPSAL'ın ikinci ve üçüncü dilimlerinin ödemesi 2002 seçimlerinden dolayı ertelenmiştir. AKP hükümeti iktidara gelir gelmez programın ilke ve hedeflerini benimsemiş ve Banka'dan iki dilimden oluşan üçüncü bir PFPSAL operasyonu hazırlaması talebinde bulunmuştur.

PFPSAL III için programın temel alanlarında (ki bunlara Banka "sorunlu alanlar" demektedir) "koşulluluk" güçlendirilmiştir. Bu alanlar:

- Çiftçiler İçin Doğrudan Gelir Destek Programını kurumsallaştıracak yasanın kabul edilmesi,
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun operasyonel bağımsızlığı üzerindeki sınırların kaldırılması,

- Vakıf Bank'ın özelleştirilmesi için yeni bir yol haritasının belirlenmesi,
- Bütçe ve bütçe dışı fonların kapatılmasından sonra "tahsis edilmiş gelir ve harcamalar sisteminin ortadan kaldırılması" dır (Dünya Bankası 2003: 22).

PFPSAL'ların ikisi de 2001-3 mali yılları için hazırlanan Ülke Yardım Stratejisi'nde belirlenen "kamu sektörünün yeniden yapılanması"nı desteklemek için verilmiştir. Banka'nın bu kredileri IMF programıyla eşgüdüm içerisinde kullandırılmaktadır. Bu doğrultuda Banka, kamusal harcamaların yönetimi konusu üzerinde odaklanmaktadır ve bunu yönetişimle ilişkilendirmektedir. Bu dönemde bütçe reformları, mali şeffaflık, hesap verebilirlik gibi konu başlıklarının öne çıktığını ve bunlara yönelik yasal ve kurumsal düzenlemelerin gündeme geldiğini görebilmekteyiz. Bunlara Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Yasası (2003), Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun (2002), Ulusal Yolsuzluk Karşıtı Strateji (2001) ve Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı (2003) gibi düzenlemeler örnek olarak verilebilir (Dünya Bankası 2003: 22-23). Dikkat çekici noktalardan biri bütün bu yasal düzenlemelerin Avrupa Birliği uyum yasaları içinde de yer almasıdır. Zaten Banka, Türkiye'deki stratejilerinin ana hedeflerinden birinin Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemek olduğunu önemle belirtmektedir.

İlk PFPSAL'ın üzerinde odaklandığı noktalardan biri de sosyal güvenlik sisteminin "kurumsal ve yapısal reformu"dur. Genel olarak ele alındığında PFPSAL operasyonlarının yerel yönetimler ve kamu hizmetinin dağıtımı gibi alanlar üzerinde de reformları başlatma niyeti taşıdığı belirtilmektedir (*a.g.y.* 23).

AKP'nin Acil Eylem Planı Banka'nın kamu sektörünü "eksilterek" dönüştürme hedefiyle uyum içindedir; parti iktidara geldikten sonra da yasal düzenlemeler kısa süre içinde gerçekleşmiştir. Banka da AKP'nin Acil Eylem Planı'nı desteklediğini açıkça ifade etmiştir. 2003 Ülke Yardım Stratejisi dokümanında şu ifade yer alıyor: "Banka Hükümetin Acil Eylem Planı altında başlattığı, hukuksal ve yargı reformları alanlarındaki etkinliklerini desteklemeye hazırdır" (*a.g.y.* 23). Hukuksal düzenlemeler ekonomik ve mali reformlar

için gerekli yasal yenilikleri ifade ederken, yargı reformu yargı organlarının, yönetiminin ve kaynak kullanımının yeniden düzenlenmesine gönderme yapmaktadır.

Dünya Bankası'nın yönetişim stratejisinin temel unsuru olan, kapitalist pazarla bütünleşme amaçlı yasal ve kurumsal düzenlemeler AKP hükümetinin yerine getirdiği başlıca uygulamalardır, böyle olmaya da devam edecektir.

Emeklilik Sistemindeki Değişiklikler

Banka'nın Türkiye'deki emeklilik sistemine ilişkin koyduğu tanı, yine popülist amaçlarla emeklilik sisteminde mali sorunlar yaratıldığı yolundadır. "Emeklilik sisteminde büyüyen açıkları" telafi etmek için 1990'lı yıllarda bir dizi değişiklik (emeklilik yaşının tedricen yükseltilmesi, emeklilik maaşının düşürülmesi gibi) gündeme geldi. Ancak 90'lı yıllarda da açık devam etti, çünkü değişiklikler uygulamaya konulamadı. Bunda Banka'ya göre Türkiye'deki mahkemelerin, değişikliklerin bazılarının emeklilik sisteminin mevcut katılımcılarına uygulanamayacağı yolundaki kararlarının da etkisi vardı. Yine Banka'ya göre 1999 yılında yapılan değişikliklere karşın emeklilik ödemeleri çok fazla, emeklilik yaşı çok düşük ve ödemeler çok uzun yıllar devam etmekteydi. Bütün bunlar Türkiye'de yapısal reformların başarı şansını etkiliyordu (Dünya Bankası 2005: 22-23).

2001 yılında "kamu görevlilerinin reform paketinin tümüne karşı çıkacağı" kaygısıyla, emeklilik konusu reform kapsamı içine alınmadı. Emeklilik sistemindeki açığın kapanması yönündeki istemler 2001 yılındaki PFPSAL'a dahil edilmemiştir; "bu açıktır ki gündemin zaten çok geniş kapsamlı olduğu ve siyasal dengenin paketin tümünü riske atmadan buna izin vermeyecek kadar hassas olduğu yönündeki görüşü yansıtmaktadır" (*a.g.y.* 23) Anlaşılan, 2001 yılında siyasi risk taşıdığı için güç görünen, emeklilik sistemindeki değişiklik önerisi AKP hükümeti ile birlikte artık uygulanabilir olarak algılanmaya başlamıştır. AKP hükümeti, 2005 yılında IMF ile yaptığı görüşmede sosyal güvenlik reformunun 2006 Ocak ayının sonunda yasalaşacağı taahhüdünde bulunmuştur. 2006 yılında Sosyal Si-

gortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu ile reform uygulamaya geçirilmiştir. Sosyal Yardımlar ve Primsiz Ödemeler Kanunu ise hâlâ tasarı taslağı halindedir.

Tarımsal Sübvansiyonların Azaltılması

Banka'ya göre tarım sübvansiyonları "bütçede en ciddi açık kaynakları arasındaydı". Tarıma yönelik politikalar 2000'li yıllarda ağırlık kazanmıştır. 2000 yılında tarım girdi sübvansiyonları önemli ölçüde azaltılmış ve Doğrudan Gelir Desteği adı altında yeni bir program uygulanmaya başlamıştır.

Banka 1996 tarım sübvansiyonları konusunda derinlemesine analitik bir inceleme başlatmıştır. "Bu husus hükümete sunulan gizli kayıtlı incelemelerde yer almıştır" (Dünya Bankası 2005: 22). Sübvansiyon rejiminin değişmesi Banka'nın Ekonomik Reform Kredisi, Tarım Reformu Uygulama Kredisi ve PFPSAL'ların bir parçası olarak gerçekleşmiştir.[9]

Doğrudan Gelir Desteği Programı'nın tarımda daha eşitlikçi bir yapıyı ortaya çıkaracağı yolunda Banka'nın bir iddiası vardı. Bu destek çiftçi başına 50 hektarla sınırlandırılmıştır. Böylelikle, Banka'ya göre, büyük toprak sahipleri daha önce tarım sübvansiyonlarından yararlanırken, bu uygulamayla fazla destek görmemektedirler.

9. AKP Başkanı Erdoğan 10 Temmuz 2003 tarihinde "Ulusa Sesleniş" konuşmasında, doğrudan gelir desteğini, Acil Eylem Planı'nda yer alan tarım sektörüne ilişkin önlemlerin bir uygulaması olarak anlatmıştır. Erdoğan'ın konuyla ilgili açıklamasından kısa bir pasaj vermek yeterince açıklayıcı olacaktır: "Konuyla ilgili olarak Acil Eylem Planı'nda ortaya konan çözüm önerileri doğrultusunda bir dizi tedbir uygulamaya aldık. Şimdi sizlere bu çalışmalardan kısaca bahsetmek istiyorum. Hepinizin bildiği gibi son yıllarda uygulanan tarım politikaları çiftçilerimizi çok olumsuz bir biçimde etkilemiştir. Ekonomik güçlük içinde olan üreticilerimize yapılan tarımsal destekler, uygulamaya konulan 'Tarımda Yeniden Yapılandırma ve Reform Programı' çerçevesinde değişikliğe uğramış, tarımsal kredi sübvansiyonu ve girdi desteği kaldırılmış, ürün fiyatına müdahale sisteminden vazgeçilmiştir. Bunların yerine, 2001 yılından itibaren girdi kullanımından bağımsız, sadece işlenmiş tarımsal arazi üzerinden, doğrudan gelir desteği verilmeye başlamıştır. Çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması ve tarımsal üretimle iştigal eden çiftçilerin ekonomik dalgalanmalardan fazla etkilenmemesi için doğrudan destek sağlanmasını amaçlayan uygulamaya 2003 yılında da devam edilmektedir" (www.belgenet.com/2003/erdogan_100703.html; erişim tarihi: 18.10.2006).

Ne var ki gerçek Banka'nın bu kurgusundan farklıdır. 2001 yılında başlatılan doğrudan gelir ödemeleri aksatılmış (2006 yılı ödemelerinin ne zaman yapılacağı henüz açık değildir); ödeme miktarı toprağın yüzölçümüne göre belirlendiğinden ağıl hayvancılığı ve seracılıkla uğraşanlar çok az pay alabilmişlerdir; fakat asıl önemlisi, ödemeler üretimden soyutlanarak bir tür "sosyal yardım" niteliği kazanmıştır (BSB 2006: 85). Tarım sektöründe üretim ve istihdam dengesini bozucu bir etki yapan Doğrudan Gelir Desteği Programı 2009 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

Dışa bağımlılık olgusunun, hükümetlerin siyasetlerinde belirleyici olduğunu saptamak ve böyle bir saptamadan hareket ederek çözümleme yapmak, eleştirelliği de düşünce sürecine katmayı gerektiriyor kuşkusuz. Bir dünya sistemi olan kapitalist sistemin günümüzdeki işleyişinin önemli aktörleri olan uluslararası finans kuruluşları, Türkiye'nin yanı sıra başka birçok ülkenin de siyasal karar alma süreçleri üzerinde belirleyici bir konumda bulunuyorlar. Bağımlılık, şu ya da bu hükümetin gücüne, siyasi tercihine bağlı olmaksızın "yapısal" bir süreç olarak işliyor. Dolayısıyla herhangi bir dönemdeki herhangi bir hükümet değerlendirilirken, bu "yapısal" belirleyiciliği konu dışı bırakmak, çözümlemenin eleştirel değerine sekte vuruyor. Ne var ki sadece bu değişkenle hareket etmek de çözümlemenin eksik kalmasına ve eleştirelliğin başka bir açıdan zedelenmesine yol açabiliyor. İçsel etkenler gözlem dışı bırakıldığında dışa bağımlılığın her bir ülkede farklı biçimler alışı açıklanamaz hale geliyor. Bununla bağlantılı bir başka husus, dışsal belirleyiciliğin içerideki siyasi karar alıcılar tarafından içselleştirilmesidir. Türkiye'deki siyasetin doğası artık bu rengi taşımaktadır. AKP hükümeti bu açıdan tipik bir örnek oluşturmaktadır.

AKP bağımlılığı içselleştiren politikaların iştahlı bir uygulayıcısıdır. Daha önce Ecevit'in başbakanlığını yaptığı koalisyonun "çaresizlik" içinde uyguladığı programı, AKP "gönüllü" bir şekilde uyguluyor. Bu açıdan 1980 sonrası Turgut Özal başbakanlığındaki ANAP hükümetiyle büyük bir benzerlik gösteriyor.

Bu yazıda, böyle bir içselleştirme sürecinin ayrıntılarına girilmeden ana noktaları üzerinde duruldu. Unutulmamalı ki AKP'yi di-

ğer partilerden ayıran pek çok "özgül" siyasi, ideolojik, sınıfsal özellikler var. Bunlarla birlikte bir değerlendirmeye girişmek iki boyutlu bir çözümleme yapmamızı gerektirir. Bu yazıda tek yönlü bir çözümleme yapıp, AKP'nin en azından Dünya Bankası'yla ilişkiler ve uygulanan ekonomik (ki aslında bu ekonomik olmaktan çok siyasidir) program açısından kendisinden önceki hükümetlerden farklılaşmadığı düşüncesi dile getirildi.

Dünya Bankası'nın uyguladığı programı meşrulaştırmak için dayandığı temel iddia, Türkiye'de uygulanan "popülist" politikaların ekonomiyi bir çöküş noktasına getirdiğidir. Bu aslında Banka ve IMF'nin birlikte geliştirdiği bir iddiadır; ekonomi ile siyaseti birbirinden ayırma, bir başka deyişle ekonomiyi "depolitize" etme gibi yeni liberallerin ağzına pelesenk olmuş daha genel bir iddiaya dayanır.

Siyasi vesayet, kayırmacılık, yolsuzluk gibi aslında kamu yararı gereği zaten önlenmesi gereken pek çok hukuk dışı eylem ve işlem, sadece ekonominin daha iyi işlemesi, verimliliğin ve etkinliğin artırılması gibi bir meseleye indirgenmiştir.

Popülist politikalardan vazgeçme, ekonomiyi siyasetten ayırma gibi iddialar aslında bir sınıf siyasetinin parçasıdır. Yabancı ya da yerli sermaye lehine, emekçi kesimlerin ise aleyhine işleyen bir siyasi programın meşrulaştırıcı düşünceleridir. Bu düşüncelerden hareket ederek varılan nokta kamu harcamalarının azaltılması, emekli sisteminin çökertilmesi, tarımda sübvansiyonların kaldırılmasıdır ve eğitimden sağlığa uzanan pek çok alanda dar gelirliler aleyhine gerçekleşen, kamu hizmetini ortadan kaldırıcı düzenlemelerdir. AKP hükümeti döneminde de bu program sürdürülmüş, hatta AKP'nin Acil Eylem Planı'nın bu programla örtüştüğü bizzat Dünya Bankası ve IMF tarafından ifade edilmiştir.

10

AVRUPA BİRLİĞİ VE AKP: NEOLİBERAL BİR AŞK HİKÂYESİ

Zuhal Yeşilyurt-Gündüz

Asıl mesele sık sık parasız kalmamız falan değil,
hayatımız boyunca yoksulluğu yaşamamız
ve çocuklarımızın da böyle büyümesi.

Yıllardır zerre ilerleme görmedim. Benim bir
geleceğim yok.[1]

Az gelişmiş veya gelişmekte olan bir ülkede yaşayan birinin sözleri değil bunlar. Dünyanın en gelişmiş, bolluk-bereket içindeki ülkelerinde, yani Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde yaşayan insanlar söylüyor. AB üyesi ülkelerdeki 501 milyon insanın, 19 milyonu çocuk olmak üzere 80 milyonu neden yoksulluk içinde yaşıyor peki? (Euronews, 1 Haziran 2010) Nasıl oluyor da Avrupa Birliği 2010'u *Avrupa'nın Yoksulluk ve Toplumsal Dışlanmayla Mücadele Yılı* ilan etmek durumunda kalıyor?

Bu insanların varlık içinde yokluk çekmesinin başlıca nedeni, AB'de ve üye devletlerde neoliberal politikaların giderek daha fazla geçerlilik kazanması. AB, bir avuç insanı zenginleştirirken milyonları fakirleştiren neoliberal politikalar yüzünden sıkıntı yaşamasına rağmen, bu "seçkinler kulübü"ne üye olmak isteyen Türkiye gibi ülkelere neoliberalizmin kurallarını dayatmaya devam ediyor. AKP hükümeti AB'nin neoliberal arzuları için biçilmiş kaftan. AKP'li muhafazakârların pek çok politikası AB ilkeleriyle bağdaşmadığı halde aralarında *tutkulu* bir ilişki var.

1. Avrupa Yoksulluk Yaşayanlar Buluşması: "Gündelik Hayatla Nasıl Baş Ederiz?" (2006).

Bu bölümde Avrupa Birliği ile AKP'nin neden nevi şahsına münhasır bir aşk hikâyesi yaşadığını gözler önüne sermek için AB'nin verdiği mesajları ve Türkiye'de gerçekleştirmek istediği şu idealleri ortaya koyacağız: Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Yapısal Uyum Programları'nın uygulanması, hummalı bir özelleştirme faaliyeti, şirketlerin çıkarlarının gözetilmesi ve doğrudan yabancı yatırımın artırılması. Böylece AB'de ve Türkiye'de neoliberal gündemin ne kadar derine indiğini ortaya çıkarmış olacağız. Neoliberal politikaların kaçınılmaz bir sonucu olan yoksulluk artışını, AB ve Türkiye'den verilerle değerlendireceğiz. AB'nin Türkiye'den neoliberal taleplerini, Türkiye'nin AB İlerleme Raporları'ndan örneklerle inceleyeceğiz. Son olarak da AKP'nin başarısız "sağlık" ve "eğitim" politikalarını somut vakalarla ele alacağız.

AVRUPA BİRLİĞİ: SOSYAL DEMOKRASİDEN SOSYAL DIŞLAMAYA

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa ülkeleri "sermayeyi emekçi sınıfların dile getirdiği sosyal adalet taleplerine uyum sağlamaya zorlayan o sosyal demokrat tarihsel uzlaşmayı" bulmayı başardı (Amin 2004). Avrupa'nın bu sosyal modeli tam istihdamı, talebi artırmaya yönelik Keynesyen politikaları ve emek piyasasından bağımsız bir toplumsal refah vaadini bünyesinde topluyordu. 1970'lerin ortasına kadar ekonomik büyüme endüstriyel gelişme, kitlesel tüketim ve sosyal korumaya dayanıyordu (Palier 2006: 2). Neoliberalizm ilk kez 1973'te Şili'de harekete geçti. Sosyalist olan devlet başkanının ABD güdümlü bir darbeyle devrilmesi, ardından bir askeri diktatörlüğün tesis edilmesi neoliberal modelin başlangıcıdır (von Werlhof 2008: 95). Monetarizmden —ABD'de "Reaganizm", Birleşik Krallık'ta "Thatcherism" diye bilinen— neoliberalizme bu geçiş, sermaye birikimini desteklemeye yöneliktir. Bu "Amerikan tarzı, antisosyal liberalizm" eğilimini diğer Avrupa devletleri de izlemiştir (Amin 2004; Foster 2005). Özelleştirme, liberalleştirme ve devletin ekonomi üzerindeki kontrolünü asgari düzeye indirme veya tamamen ortadan kaldırma fikri neoliberalizmin özünü oluşturur (Scholte; aktaran Hout 2006: 10). Devletin ekonomi üzerindeki

kontrolünü sınırlandırmak, düzenleme, planlama ve yönetmenin temelini oluşturan Keynesyen ilkelere veda etmek demektir.

1989'dan beri alametifarikası Washington Konsensüsü olan bütün bu neoliberal politikalar, IMF veya Dünya Bankası gibi finans kurumlarıyla dünyanın dört bir yanına yayılmaktadır (*a.g.y.* 10-11). Washington Konsensüsü devlet kontrolünü sınırlandırma, serbestleştirme ve özelleştirme yoluyla özgürlük getirme, refah ve ekonomik gelişme sağlama vaadini gerçekleştirmiştir aslında — ne var ki bunları halka değil, büyük şirketlere sağlamıştır (von Werlhof 2008: 103). Avrupa'nın emekçiler ile kapitalistler arasındaki "sosyal sözleşme", işçilerin uğruna yüzyıllardır mücadele verdiği o anlaşma çökmüştür. Bu çöküşün baş müsebbibi ise IMF'nin yönettiği Yapısal Uyum Programları'dır.

AB'de "Avrupa Tek Senedi" (1992) ile birlikte oluşturulan Tek İç Pazar ve Maastricht Anlaşması'nın ardından ortak bir para biriminin kabulüyle (2002) "Avrupa ekonomisinin neoliberalizm sancağı altında Amerikanlaştırılması" süreci iyice yoğunlaştı (Girdner 2005: 77). Devlet kontrolü sınırlandırıldı, serbest rekabet sağlandı, bütçede kesintilere gidildi, bütçe açıkları azaltıldı, enflasyon düşürüldü — yani serbest rekabeti (devlet kontrolünün sınırlandırılması ve emeğin esnekleştirilmesi) ve muhafazakâr bütçeleri (düşük borç, faiz oranı ve enflasyon) destekleyen, monetarist, arz ağırlıklı ekonomik politikalar temeline dayanan neoliberal bir ekonomik sistem için gerekli her türlü tedbir alındı (Palier 2006: 4-5). Çok çeşitli sosyal politikalarına rağmen, son yirmi yılda Avrupa ülkelerinin çoğu "sosyal harcamaları azaltma" uğruna refah devletini kısıtladı, sözgelimi sosyal yardımlardan faydalanma kriterlerini artırıp sosyal yardımları azalttı; eskiden ücretsiz sağlanan bazı hizmetleri paralı hale getirdi veya çok düşük bir miktar karşılığında sağlanan hizmetlerin ücretini artırdı, hükümetin sosyal güvenlik sağlama yükümlülüğünü sivil topluma havale etti (*a.g.y.* 6-7). Dahası *esnek-güvenlik* —esneklik anlamındaki *flexibility* ile güvenlik anlamındaki *security* kelimelerini birleştirerek oluşturulmuş *flexicurity*— uygulamaya kondu.[2]

2. Avrupa Komisyonu tarafından şöyle tanımlanmıştır: "İşverenle işçilerin ih-

Bu tedbirlerin hepsi, sosyal koruma üzerinde başlıca iki etkiye yol açtı. Kamu sosyal harcamalarındaki kesintiler yüzünden, eskiden devletin görevi sayılan yükümlülükler devlet, aile, piyasa ve sivil toplum arasında paylaştırıldı. Masrafların bu şekilde azaltılması, devletin sosyal koruma harcamalarının artık ekonomik büyümeyi sağlayan bir unsur olarak değil, düşürülmesi gereken bir maliyet unsuru olarak değerlendirildiğini gösteriyordu. Sosyal korumanın talep ağırlıklı iktisat politikalarından arz ağırlıklı olanlara doğru kaydırılması şeklindeki bu değişiklik, maliyetleri azaltmaya yönelikti ve genel sosyal politikaların yerini alıyordu (Palier 2006: 7). Sosyal güvenlik artık herkesin *temel haklarından* biri addedilmiyordu, sadece belirli koşullara uyan bir grup insana sağlanıyordu (Özar 2009). Böylece sosyal güvenlik ödemeleri "pasif"ten "aktif"e geçti, "piyasanın dışında bir yedek gelir garantisinden ('metalaşmanın kırılması'), istihdama dönüşü ve insanları emek piyasasına geri dönmeye özendirmeye yönelik teşvikler sağlayan bir strateji ('yeniden metalaştırma') haline geldi" (Palier 2006: 8).

AB'nin genişlemesi maliyeti azaltma ve verimliliği yükseltme baskısını artırdı. Dahası, küreselleşme baskısı arttı ve küresel rekabet iyice kızıştı. Bu nedenle AB üyesi ülkeler daha sert çalışma koşulları dayatmaya başladı; sözgelimi işçileri daha düşük ücretler karşılığında daha fazla çalışmaya zorladı veya muhtaç durumdaki insanlara yaptığı sosyal yardımlarda ciddi kesintilere gitti. AB politikalarındaki ve vizyonundaki bu değişikliğin sonucu hiç de iyi olmadı. Avrupa Birliği İstatistik Ofisi'nin (EUROSTAT) 30 Nisan 2010 tarihli istatistiklerine göre, AB'deki işsiz sayısı 23,3 milyonu bulmuştur. 12 ay öncesinin verilerine kıyasla işsiz sayısı 2,4 milyon artmıştır. Genel işsizlik oranı yine Nisan 2010 itibariyle 9,7'dir, yani Nisan 2009'dan beri %1 oranında artmıştır.

Neoliberalizmin Avrupa'daki zaferi ırkçılık, ayrımcılık, kayıtdışı istihdam, işçilerin sömürülmesi gibi sorunları artırmış, demokra-

---

tiyaçlarını, esnekliğini ve güvenliğini birbiriyle bağdaşan hale getirmek için, işçinin emek piyasasında güvenli geçiş imkânını sağlama almak, aynı zamanda şirketlerin rekabet gücünü koruyup geliştirmek ve Avrupa sosyal modelini muhafaza etmek"; bkz. Avrupa Komisyonu, "Flexicurity".

si ve barışı tehlikeye atmıştır (Bedirhanoğlu 2009: 44). Sosyal devletin ölümü perişan ve umutsuz bir durumu beraberinde getirir: sadece bir nebze sadakat ve güven, buna karşılık bol miktarda korku ve ümitsizlik. Sonuç, dayanışma duygusunun kaybolup gitmesidir (Nakay 2010). Küçücük bir grup muazzam avantajlar kazanırken, geriye kalan her şey ve herkes, "dünyanın insan nüfusu, insan olmayan nüfusu ve bizzat yeryüzünün kendisi o kadar büyük sıkıntılarla cebelleşir ki hayatta kalma ihtimali bile tehlikeye girer" (von Werlhof 2008: 94). Claudia von Werlhof şunu soruyor: "Avrupa'nın neoliberal politikalara tahammülünün bir sınırı yok mu? 30 milyon işsiz, 70 [80] milyon açlık sınırının altında — Avrupa bunu daha ne kadar kaldırabilir?" (*a.g.y.* 112).

TÜRKİYE VE AVRUPA: NEOLİBERALLEŞEREK AVRUPALILAŞMA

1980'e kadar Türkiye'nin siyasal ekonomisinin en tipik özellikleri devlet güdümlü sanayileşme, korumacılık ve yerli üretimi teşvikti. Bu stratejiyle yüksek büyüme oranlarına ulaşılmış ve hızlı bir sanayileşme süreci yaşanmıştır. Ancak Türkiye petrol krizinin ardından ödemeler dengesinde ciddi sorunlarla karşılaşmış, yüksek enflasyon, işsizlik ve borç oranlarıyla bu sorunların daha da derinleşmesiyle ülke iflasın eşiğine gelmiştir. 1978 ve 1979'da Türkiye IMF Stand-by Anlaşmaları'nı kabul etmek zorunda kalmıştır (Önder 2007: 231-33). 24 Ocak 1980'de, merkez sağ partilerden biri olan Adalet Partisi sermaye birikimine ve ihracatın teşvik edilmesine dayanan neoliberal bir program başlattı, Türkiye ekonomisini dışa açtı ve devletin ekonomi alanındaki rolünü dönüştürdü. Askeri cunta (1980-83) ve Turgut Özal döneminde (1983-89 Başbakan, 1989-93 Cumhurbaşkanı) bu sürecin iyice şiddetlenmesiyle, Türkiye ihracat odaklı bir ekonomi politikası geliştirdi, finans ve ticaret sektörlerini serbestleştirdi ve devlete ait işletmeleri özelleştirdi. Uluslararası finans kurumları Türkiye'nin politikaları üzerinde daha etkili olmaya başladı — "ortalıkta resmi bir anlaşma bile yokken üstelik" (Önder 2007: 234). 1994, 1999, 2001 ve 2008/9 tarihli ekonomik krizler gösterdi ki liberalleşme riskli ve istikrarsız bir yoldur. Gelgelelim

bu kriz dönemlerinde neoliberal tedbirler ve serbestlikler neredeyse hiç sorgulanmıyor, dahası tasdik ediliyor ve böylece neoliberal yapılanmanın bizzat kendisinin ürettiği krizlerden beslendiği bir durum ortaya çıkıyordu (Bedirhanoğlu 2008: 111).

Türkiye ekonomisi iki açmazı gözler önüne seriyor: Bunlardan ilki, liberalleşmenin sert etkilerini düzenlemeler ve gelişim yatırımlarıyla daha ılımlı hale getirmeye yönelik adımlar atarak liberalleşmeyi dengeleme girişimlerine kapılarını kapatan, "yoldan çıkmış ve henüz gelişimini tamamlamamış olan neoliberal gelişmedir" (Eder 2003: 223). İkinci açmaz ise Türkiye'nin mirası olan popülizm ve hamilik politikalarıdır, çünkü bu politikalar hayata geçirmesi zaten zor ve uygulaması da son derece sert olan reformlara engel teşkil eder. Siyasi çözülme, diken üstünde koalisyon hükümetleri ve sık sık yapılan seçimler de popülist politikaların artmasında etkili oldu. Dolayısıyla Türkiye'de neoliberalizm erken başlamış, askeri rejim ve Turgut Özal tarafından geliştirilmiş, ve bütün hükümetler tarafından —biraz daha yavaş da olsa— ileri taşınmıştır (bkz. Coşar'ın bu kitaptaki çalışması). Ama bu süreç ancak İslamcı kökenleri olan AKP ile birlikte tamamına ermiştir. Selefi olan Refah Partisi'nin Türkiye'nin ekonomik modeline alternatif olarak geliştirdiği kendi projesi "adil düzen"di, buna karşılık AKP yüzünü "neoliberal ekonomiye dönmüştü" (Önder 2007: 241). Bu dönüşümün bir parçası olarak, AKP iki aşamadan geçti. İlkin köklerinden, Milli Görüş Hareketi'nden koptu; hareketin Batı karşıtı, devletçi/kalkınmacı ve milliyetçi tahayyüllerinden ayrılıp daha ılımlı bir konum benimsedi. İkinci aşamada ise, liberal entelektüeller ve ekonomik çevrelerle birlikte, İslami hassasiyetler temelinde tarihi bir blok —Uzgel'in tabiriyle "yeni bir hegemonik blok" (2009: 12 ve 25)— inşa ederek, Kemalist ideolojiyi, bu ideolojinin devletçi yaklaşımını ve ilerde Türkiye'nin küreselleşmesi karşısında engel oluşturacağı düşünülen veçhelerini zayıflatmaya başlamıştır. Dolayısıyla AKP'nin Türkiye'yi dönüştürebilmesi için önce kendisini dönüştürmesi gerekmiştir.

AKP devlete liberal piyasa ekonomisini kolaylaştırma ve özel sermayeyi koruma görevi biçmiş, devleti üretim faaliyetlerinden uzaklaştırmış ve Türkiye'yi dünya pazarlarına entegre olmaya sevk etmiştir. AKP ekonomi çevrelerini huzursuz etmemek için, yaptığı

seçim kampanyalarında neoliberal reformları ve IMF'nin Yapısal Uyum Programları'nı sürdürmeyi vadetmiştir. IMF programını iş çevrelerinin rızasıyla takip etmiştir (Önder 2007: 241). Gelgelelim AKP'nin muhatabı sadece iş çevreleri değildir elbette. Seçim kampanyalarında halkın belirli kesimlerine de seslenmesi gerekmiştir. Dolayısıyla AKP din gibi geleneksel değerleri küreselleştirme süreciyle birleştirmenin peşine düşmüştür. İslamcılık başlıca referans noktası olmaktan çıktıysa da, AKP'nin muhafazakârlık tanımında her zaman önemli bir rol oynamıştır (Uzgel 2009: 22). Yani AKP hem İslam ile demokrasinin, hem de İslam ile neoliberalizmin karşılaşma noktasını temsil etmiştir (Uzgel 2009: 24).

Bu karşılaşma aynı zamanda AB ile AKP arasındaki neoliberal aşk hikâyesinin devam etmesini sağlamış, ancak bugüne kadar Türkiye'de yoksulluğun artmasına kesin bir çözüm bulamamıştır. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 15 Haziran 2010'da yayımladığı verilere göre, Mayıs 2010 itibariyle işsizlik oranı (resmi rakamlara göre) %13,7'dir. Buna karşılık, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ve Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) gibi emek örgütleri TÜİK rakamlarının gerçeği yansıtmadığını, işsizlik oranının 2009'da bile %25 olduğunu ifade etmektedirler ("TÜİK Krizin Etkisini..." 2009). Resmi istatistiklere göre Türkiye'de 12,17 milyon yoksul vardır, yoksulluk sınırının altındaki insanların sayısı ise 1,4 milyonu bulmaktadır (TÜİK, 15 Haziran 2010). Gerçekten iç karartıcı bir tablo, değil mi?

Avrupa Birliği'nin Türkiye'deki Neoliberal Tutumu

Garip ama gerçek: Avrupa ülkelerinin çoğunda "neoliberalizm" diye bir terim yok adeta. Böylesine sert bir gerçeğin anlaşılmaz bir biçimde inkâr edilmesinin bir nedeni var elbette: "Neoliberalizmi anlatan bir terim olmazsa eğer, neoliberalizm diye bir sorun da kalmaz ortada. Adı konmayan, ağza alınmayan, hakkında düşünülmeyen bir şeydir öyleyse bu, yani adeta yoktur" (von Werlhof 2008: 95). Bir terim olarak ne kadar görmezden gelinirse gelinsin, neoliberalizm kanlı canlı karşımızda. AB, aday ülkelerde neoliberalizm tahayyülünün yaygın olarak kabul görmesi ve başarıyla uygulanması

için katılım şartları (Kopenhag Kriterleri), yıllık İlerleme Raporları ve Avrupa Parlamentosu Raporları gibi yollara başvurur. Kopenhag Kriterleri AB'ye katılım şartlarını belirler — AB'ye üyelik için aday ülkelerin bütün bu şartları yerine getirmesi gerekmektedir.[3] Bu şartlarla ilgili başlıca sorun somutluktan uzak, muğlak ve yoruma açık olmaları — yani "AB'yi, üyelik için başvuran adaylar açısından, ileri doğru attıkları her adımda kendilerinden biraz daha uzaklaşan bir hedef haline getirmeleri". Şartlar sabit olmadığı gibi, bir de bunlara sürekli yenileri ekleniyor veya eski şartlar yeniden tanımlanıyor (Grabbe 2002: 251). "İşleyen bir piyasa ekonomisine sahip olmanın yanı sıra, AB içindeki piyasa güçleri ve rekabet baskısıyla başa çıkabilme kapasitesi"ni şart koşan ekonomik kriter, sermayenin özel sektörün elinde olmasını gerektirir. Bu da demektir ki sermayenin *sahibi* kimse, ekonomiyi *kontrol* eden *ve* siyasi kararları veren de o olacaktır. Bu bakımdan, büyük şirketler karar veren durumundadır ve daha fazla sermaye birikimine karar verebilirler (Girdner 2005: 71-72). AB esasen neoliberalizm yolunu tutmuştur. Özelleştirmenin ve önceliklerinin diğer üyelik şartlarına göre hayati bir önem taşıması bunun en bariz örneklerinden biridir. Bu açıdan, büyük şirketlerin AB süreçlerini belirleme imkânına sahip olduğu söylenebilir. Bu durumun bir başka sonucu da "AB üyeliği için ekonomik kriterleri karşılamanın, neoliberal bir ekonomi gündemine sıkı sıkıya sarılmaktan kesinlikle ayrı düşünülememesidir" (Patton 2006: 528).

Ekonomik kriterlerin en önemli yanlarından biri, IMF'nin Yapısal Uyum Programları'na tam uyumdur. Çokuluslu şirketler Türkiye'de doğrudan yabancı yatırım yapmaya karar vermeden önce mutlaka AB raporlarını okurlar. Keza Türkiye'nin kredi pozisyonu da AKP, AB ve IMF arasındaki işbirliğinin değerlendirilmesi sonucu kararlaştırılır (*a.g.y.* 528-29).

3. AB'ye katılmak için aday devletin üç ayrı alanda şu kriterleri karşılaması gerekir: Siyasi: demokrasiyi garanti altına alan kurumların istikrarı, hukukun üstünlüğü, insan hakları, azınlıkların saygı görmesi ve korunması; Ekonomik: işleyen bir piyasa ekonomisine, ayrıca AB içindeki piyasa güçleriyle ve rekabet baskısıyla başa çıkabilme kapasitesine sahip olma; AB müktesebatına uyum: üyeliğin yükümlülüklerini yerine getirebilme becerisi, sözgelimi siyasi, ekonomik ve mali birliğin amaçlarına bağlılık.

İlerleme Raporları — Neoliberal Talepler

AB-IMF işbirliği, AB'nin yıllık İlerleme Raporları'nda da açıkça görülür. Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı bu raporlara ilişkin genel bir değerlendirme AB'nin neoliberalizm yolunu tuttuğunu ortaya koyar. Kopenhag Kriterlerini ekonomi açısından değerlendirecek olursanız, "işleyen piyasa" ve "rekabet kapasitesi" başlıklarının altında dört mesele (Eder 2003: 234) göze çarpar: a) Kamunun aşırı borçlanmasına dayanan makroekonomik istikrar, siyasi istikrarsızlık ve işlemeyen bir finans sistemi, makroekonomik istikrarsızlığın sebepleri olarak görülür; b) Özelleştirmeyle devletin piyasadan elini çekmesi, devlet teşebbüslerinin reformu ve tarımın serbestleştirilmesi; c) Fiyat serbestisi ve piyasaya girişin kolaylaştırılması; d) Kâr serbestisi ve Avrupa piyasalarıyla küresel piyasalara entegrasyon.

Bütün bu meseleler IMF'nin doğrudan yabancı yatırımlarıyla uyumludur. Ekonomik reformların bazıları AB müktesebatına uyumla ilgiliyken, bu reformların hemen hepsi IMF'nin direktifleriyle gerçekleştirilir. IMF ve DB'yi referans alan bu reformların hepsi bir tür "piyasaya tapma"yı gözler önüne serer (Sönmez 2007). Dolayısıyla AB Türkiye'nin *ilerlemesini* değerlendirirken, IMF ile DB'nin Türkiye'ye verdiği ödevlere ilişkin raporları göz önüne alır, bu raporlara dayanarak hüküm verir. İlerleme raporlarının tümüyle IMF'nin talepleri arasında birtakım benzerlikler vardır.[4] En bariz benzerlikler, ekonomi alanında neoliberalleşme için uygulamaya konulan politikalarda görülür. Yani AB ilerleme raporlarının hepsi kamu iktisadi teşekküllerinin *özelleştirilmesini* takdir eder, serbestleştirme ve *özelleştirmenin* yavaş gitmesini eleştirir ve Türkiye'nin bu "gündemi" tamamlamasını talep eder. IMF'ye uygun olarak, bu raporlar mali kontrolü de onaylar — halbuki bu, devletin sosyal güvenlik harcamalarında kısıntıya gitmesi demektir. Ayrıca yine IMF'ye uygun olarak, cari açık bir sorun olarak değerlendirilmez. IMF'nin kuralları doğrultusunda sık sık karşılaşılan bir başka mesele de rapor-

4. AB'nin resmi web sayfasından bütün ilerleme raporlarına ulaşmak mümkün; ec.europa.eu/enlargement/countries/strategy-and-progress-report/

lardaki daha fazla doğrudan yabancı yatırım ve serbest ticareti sekteye uğratan kısıtlamaların kaldırılması talebidir. IMF ve DB programlarıyla birlikte, AB raporları tarım mahsullerinin *üst düzeyde* korunmasını eleştirip tarım alanında serbestliğe ilişkin daha kapsamlı reformların gerekliliğini vurgular. Tıpkı IMF'nin taleplerinde olduğu gibi, AB devlet sübvansiyonlarına sıcak bakmaz ve devletleri bu alanda daha az müdahalede bulunmaya çağırır.

Avrupa Birliği'nin Timsah Gözyaşları: Sosyal Haklar

Diğer taraftan ilerleme raporları, Türkiye'de olmayan sosyal haklar için timsah gözyaşları da döker. Sözgelimi, hiç şüphesiz 1980'lerden beridir neoliberalizmin ağırlığının iyice hissedilmesinden dolayı, Türkiye'de sendikaların içler acısı hali için timsah gözyaşları döker. Keza AB sendikal haklara getirilen kısıtlamaları ve hukuki çerçevenin AB standartlarına uygun olmamasını eleştirir. Türkiye'nin yüksek işsizlik oranı için de timsah gözyaşları döker — 2009 yılının ortalarında işsizlik oranı %13'e yükselmiştir ve işsizlik bilhassa gençler arasında yaygındır (%24). AB çok düşük olan, %24'leri anca bulan kadın istihdam oranına da dikkat çeker.

AB'nin timsah gözyaşları döktüğü başka bir mesele de toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. İlerleme Raporları ve AB müktesebatı gerektirdiği halde Türkiye'de hâlâ toplumsal cinsiyet eşitliğini düzenleyen bir kurumun olmaması, kadınların ulusal ve yerel düzeylerde siyasi temsilinin çok düşük olması, işgücü piyasasına katılımlarının düşük düzeylerde kalması ve eğitime erişimlerinin aşırı düşük (AB ve OECD ülkeleri arasında en düşük) seviyelerde seyretmesi gibi sorunlara dikkat çeker. Ancak AB'nin bu durumun dinamiklerini *gerçekten* anladığı şüphelidir; çünkü neoliberal, İslamcı ve aşırı muhafazakâr bir parti olan AKP kadın haklarını zaten öncelikli konulardan biri olarak görmemektedir (bkz. Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki çalışmaları).

AB'nin kamu hizmetleri konusundaki tavrı neoliberal tercihlerine paraleldir. Bu bakımdan, AB'nin bilhassa çocuklar ve eğitim konularındaki eleştirileri bir hayli sınırlı kalmakta, örneğin çocuklar arasında yoksulluğun artmasına ve ortaöğretimde okullara net kayıt

oranının %58,5 gibi düşük bir oranda kalmasına sadece şöyle bir değinmektedir. Yani AB'nin eleştirileri çoğunlukla ekonomi alanında liberalleşmeye yoğunlaşmakta, sosyal haklar söz konusu olduğunda ise ya eleştirilerini iyice yumuşatmakta ya da tümüyle sessizliğe gömülmektedir. Sağlık hizmetleri için de benzer şeyler söylenebilir. Türkiye'de sağlık sektörü pek çok açıdan sıkıntılı olmasına rağmen, raporda "iyi ilerleme" kaydettiği belirtilmekte ve sosyal haklar bir kere daha tümüyle gözardı edilmektedir (bkz. Yücesan-Özdemir'in bu kitaptaki çalışması). Kot imal eden fabrikalarda çalışan işçilerin kot taşlama yüzünden ölmesine karşı kayıtsızlık buna iyi bir örnektir. Yaklaşık 550 kot taşlama işçisi silikozis hastalığına yakalanmış ve 43'ü hayatını kaybetmiştir.[5] AB'nin bütün bu olanlara kısacık bir dipnotla değinmesi şaşırtıcı değildir.[6] İnsan hayatının bir dipnota indirgenmesinden, "dipnotlaştırılmasından" başka bir şey değildir bu.[7]

Avrupa Komisyonu uzmanları "orta vadede bütçe önceliklerini yeniden tanımlayarak, ülkenin dört bir yanında eğitim, sağlık, sosyal hizmetler ve kamusal altyapıya yetecek düzeyde yatırım sağlamalarını" tavsiye eder (2001 Raporu: 45). Ancak Komisyon uzmanların bu parayı nereden bulacağı konusunda tek kelime etmeye gerek duymaz — "mali disiplin" her şeyin çaresidir ne de olsa! Nitekim Heather Grabbe'ye göre "AB'nin tavsiyesinde tutarsızlıklar [vardır] ... mali ve parasal disiplini sürdürmeyi teşvik eder; AB, sistem reformlarını uygularken (emeklilik, sağlık güvencesi, vb.) bütçe açıklarını kontrol etme gereğini vurgular. Aynı zamanda belli başlı altyapı yatırımları ... tarım reformu, vb. de talep eder" (2002: 263).

AB raporları, neoliberalleşme sürecinin en temel özelliklerinden biri, yani yoksulluk söz konusu olduğunda da, risk grubunda bulunanların artmasına ve sosyal güvence alanında ilerleme kaydedil-

5. kottaşlaMA!, "Kotlar Beyazlıyor Hayatlar Kararıyor".

6. "Kazalar en çok metal ürünlerin (makine hariç) imalatında meydana gelmektedir. Kot kumlama atölyelerindeki kötü çalışma koşulları yüzünden, ölümcül silikozis vakalarının devamı gelmektedir" (Avrupa Birliği, Türkiye İlerleme Raporu, 2009: 63).

7. Yeri gelmişken, bu meseleyi tartışırken "dipnotlaştırına" terimini ortaya atan Simten Coşar'a teşekkür etmek istiyorum.

memesine de ağıtlar yakarak timsah gözyaşları dökmektedir. Aynı anda hem IMF/AB'nin emirlerine uyup hem de sosyal hakları ve güvenceyi artırmaya imkân var mı? AB'nin üzüntüsü pek de inandırıcı değil o zaman. Bu bağlamda Mustafa Sönmez AB İlerleme Raporları'nın "eklektik" karakterine dikkat çekiyor: Bu raporlarda bir taraftan piyasanın meziyetleri övülüp IMF reçeteleri göklere çıkarılırken, diğer taraftan da sendikasızlaştırma, bölgesel eşitsizlikler, işsizliğin artması ve diğer sıkıntılar eleştirilir. Ne var ki böyle eleştirilerde bu piyasa odaklı, ticarileşmiş, mali açıdan disiplinli, antisosyal, özelleştirme delisi neoliberal ekonomik sistemin bütün bu dertlerin başlıca kaynağı ve sebebi olduğundan bahsedilmez. Bu eklektizm İlerleme Raporlarını —ve dolayısıyla bizzat AB'yi— samimiyetsiz, inandırıcılıktan uzak, hatta şizofrenik bir şey haline getirir (Sönmez 2007). Başka bir deyişle bu gidişat, AB'nin neoliberal bir ip cambazı olduğunu kanıtlar: Bir taraftan IMF programlarının uygulanmasını talep etmekte, diğer taraftan sosyal devlet ve sosyal güvenceyi savunmaktadır.

Avrupa Parlamentosu Uluslararası Ticaret Komitesi'nin 12 Mayıs 2010'da ticaret ve Türkiye ile ekonomik ilişkilerle ilgili olarak hazırladığı Rapor Taslağı'nda, yine IMF politikalarına paralel olarak, neoliberal ekonomi politikalarının daha fazla uygulanması ele alınır. Bu taslağa göre, "kalan tarife dışı engellerin" kaldırılması talep edilmekte, "Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) Türkiye hakkındaki olumlu değerlendirmeleri memnuniyetle karşılanmakta, gelgelelim Türkiye hükümeti bu konuyla ilgili tavsiyelere uygun olarak gerekli tedbirleri alıp yapısal ve yasal reformları hızlandırmaya çağrılmaktadır". Raporda "ekonominin neoliberal ve sağcı bir bakış açısından değerlendirilmesi", "aslında herkese açık, serbest bir ticaret sistemi istenmesi ... ve kamu hizmetleriyle ihalelerinin Avrupa'nın büyük şirketlerine açılması" talebinde bulunulması, doğrudan yabancı yatırımların artırılmasına, keza daha fazla yatırıma uygun yapısal ve kurumsal reformların yapılmasına yönelik bir çağrıdır. Bu çağrıya her türlü itiraz ekonomik ilişkilere siyaset karıştırmak olarak değerlendirileceğinden hoş karşılanmaz.

AKP'NİN NEOLİBERAL DÜNYADAKİ PRATİKLERİ: İLERLEME İLE ÇÖZÜLME ARASINDA

Türkiye'de muazzam bir devlet sektörü vardı. Ancak IMF'nin özelleştirmeye yönelik talimatları doğrultusunda bu sektör küçüldükçe küçüldü. Kamusal alanlar kaybolup gitti ve "*res publica*" da "*res privata*" haline geldi. Hatırlamakta fayda var: Özelleştirme kelimesi (*privatisation*) Latince *privare*'den, yani "yoksun bırakmak"tan türemiştir (von Werlhof 2008: 101).

Çalışmanın Neoliberalleştirilmesi: TEKEL

Bunun en iyi örneklerinden biri olan TEKEL grevini bir kırılma noktası olarak görmek lazım: İşçiler örgütlenip AKP hükümetinin neoliberal politikalarını, AB ve IMF'nin "reçete"lerini protesto etmişti. Emekçiler açısından neoliberal politikaların sonucu sendikasızlaşmanın artması, kayıtdışı ekonominin genişlemesi (geçici, yarı zamanlı veya taşeron işgücü), uluslararası sermaye hareketliliğinin artması ve işsizlik oranının yükselmesi olmuştur. Bunların hepsi işçilerin aleyhine gelişmelerdir (Önder 2007: 242). AKP'nin neoliberal ekonomi politikaları ve AB'nin bu konudaki tutumunu göstermesi açısından TEKEL işçilerinin direnişi çarpıcı bir örnektir. Bildiğiniz gibi TEKEL devlete ait bir tütün ve alkol monopolüydü. IMF'nin özelleştirme talebi doğrultusunda AKP hükümeti 12 fabrikayı kapatmaya karar verdi; işçilerin yerlerinin değiştirileceğini, geçici işçiler olarak —yeni çıkarılan— "4C statüsüne" geçirileceğini duyurdu. Kamu çalışanı statüsünde bulunan (grev ve toplu sözleşme hakları da vardı) ve İş Kanunu kapsamında sosyal güvencelere sahip olan TEKEL işçileri böylece çok düşük ücretlerle özel şirketler için belki bir on ay kadar çalıştıktan sonra kendilerini kapının önünde bulan geçici işçiler haline getirildiler. Bu korkunç plana karşı protesto ve grevler Aralık 2009'da başladı, (eski) TEKEL işçilerinin kararlılığıyla da izleyen haftalarda iyice yoğunlaştı. Bütün bu gelişmeleri "sınıf savaşı" diye nitelendirenler oldu (Updegraff 2010). IMF'nin emirlerine paşa paşa uyan AKP iyice göze girmek için dev-

lete ait şirketleri özelleştirdi, doğrudan yabancı yatırımları artırdı ve Türkiye'nin yönünü neoliberal bir piyasa ekonomisine doğru çevirdi (Updegraff 2010).

Vahşice bir özelleştirme hamlesinin ilk örneği bu değildi belki ama TEKEL işçilerinin protestoları muazzam güçlüydü. TEKEL direnişiyle birlikte AKP ile işçiler arasındaki asıl çatışma gün yüzüne çıkmış oldu. AKP sınıf temeline dayanan kaygıları bir kimlik politikaları söylemiyle örterek bu çatışmayı o zamana kadar idare etmişti. Başka bir deyişle, kimlik temeline dayandırdığı çatışmaları etnik köken ve din açısından vurgulayarak, neoliberalizmin sınıf siyasetinin bittiği yolundaki varsayımını işlemişti (neoliberal kimlik politikalarıyla sınıf temeline dayalı siyasetin sömürülmesiyle ilgili olarak bkz. Yalman'ın bu kitaptaki çalışması). AKP'nin kimlik politikalarıyla ilişkisi toplumsal cinsiyet ve vatandaşlık politikalarında açıkça görülebilmektedir (bkz. Coşar, Soyarık-Şentürk ile Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki çalışmaları). Diğer taraftan, AKP'nin sınıf temeline dayanan siyaseti bastırma hevesi bakımından bu politikaların yansımaları için AKP'nin sosyal politikalar rejimine bakmak da iyi bir yol gibi görünmektedir (bkz. Yücesan-Özdemir'in bu kitaptaki çalışması). Bu açılardan, neoliberal söylem politikalarının kimlik politikaları bakımından tanımladığı işçiler arasında dayanışmanın temelini oluşturan hak esasına dayalı siyasete iyi bir örnek olan TEKEL direnişi, sınıf temeline dayanan bir muhalefet imkânıyla ilgili olarak bize çok şey anlatmaktadır.[8]

Sağlığın Neoliberalleştirilmesi

2007'de Türkiye GSYİH'sinin sadece %6'sını sağlığa harcamıştır. Buna karşılık OECD ülkelerinde bu oran yaklaşık %9'dur — örneğin Almanya ile Avusturya'da %10,5'tur, İsviçre'de %10,7'dir ve Fransa'da %11,2'yi bulmaktadır. OECD ortalamasının 3.060 $ civarında olduğu düşünülürse, 767 $'la Türkiye kişi başına düşen sağlık harcaması bakımından listenin en sonundaki ülkelerden biridir. Sağlık hizmetlerini neoliberalleştirme işini başlatan AKP değildir,

8. TEKEL direnişiyle ilgili bir analiz için bkz. Yıkılmaz ve Kumlu 2011.

Türkiye'de neoliberal programın başlatılması Turgut Özal'a kadar gider. Bundan otuz sene kadar önce, Özal'ın sağlık hizmetleri ve sosyal güvenlik vizyonu, bunları "fiyatı piyasada arz ve talebe göre belirlenen hizmetler" olarak yeniden yapılandırmaya yönelikti (Akdur 2003, aktaran Ağartan 2007: 16). Erdoğan da özel sektörün devlet teşebbüslerinden daha ehil olduğunu savunarak bu vizyonu desteklemiştir.

Aralık 2003'te, AKP'nin "herkes için kaliteli ve etkili bir sağlık sistemi tesis etme" amacıyla "Sağlıkta Dönüşüm"ü başlatacağını duyurması (*a.g.y.* 33) bu fikri gözler önüne sermiştir. AKP bu reform programıyla, yeni sistemde sağlık hizmetlerinin rekabet halindeki kâr amaçlı hizmet sistemleri tarafından sağlanacağını açıkça ortaya koymuştur (19). Merkezsizleştirme ve özelleştirme esasına dayanan bu sağlık reformu, ücretsiz ilaçlarda kesintileri ve üniversite hastanelerindeki sağlık personelinin taşeronlaştırılmasını da beraberinde getirmiştir. Kısacası, "sağlık sektöründe yapılan değişikliklerin özü, kamu sağlık kurumlarını ticari teşebbüslere dönüştürmek, kamu sağlık harcamalarını özel sektöre yönlendirmek ve tedricen bütün sağlık hizmetlerini özelleştirmektir" (Artvinli 2007). Ayrıca AKP koruyucu sağlık anlayışını toptan bir kenara bırakmış, kamu sağlık harcamalarında koruyucu sağlığa ilişkin harcamaların oranını azaltmıştır. Sağlıkta böyle bir ticarileşmenin tüberküloz tanı ve tedavisi, kanser, kalp hastalıkları, vb. alanlarda feci, hatta insan hayatını tehlikeye atan sonuçları olacaktır. Bu bakımdan "Sağlıkta Dönüşüm", toplam sağlık harcamalarını dört katına çıkardığı gibi, kamu sağlık kurumlarının sağlık hizmeti karşılığında özel sektöre yaptığı ödemelerin fırlamasına yol açmıştır (Yıldırım 2009: 93). Bu programın sonuçları hiç de iç açıcı değildir: Çocuk ölümlerinde ve taşeronlaşmada artış ortaya çıkmıştır.

Neoliberal bir bakış açısından ise program büyük bir başarıydı: Sağlık hizmetleri piyasası büyümüş ve sağlık harcamaları artmış, eskiden ücretsiz olarak sunulan pek çok hizmet artık paralı hale getirildiğinden hükümetin bu alandaki harcamaları azalmıştı. Sağlık hizmetlerine parası yetmeyenler bu korkunç gerçekle yüzleşmek zorundaydı. Nihayetinde AKP'nin sağlık alanındaki tasarrufları insanlara ölümden başka bir şey getirmiyordu (Çakır 2009). AKP'nin

sağlık politika ya da reformlarının, kamusal uzlaşmayı ya da toplumun fayda değerlerini göz önünde bulundurarak, bütün ülkede sağlık alanında koşulları iyileştirmeye veya bu alanda görülen müzmin sorunları çözmeye yönelik olmadığı çok açıktır (Hamzaoğlu ve Yavuz 2009: 663). Tam da bu nedenle, Türkiye Tabipler Birliği AKP'nin sağlık politikalarını protesto ederken "AKP sağlığa zararlıdır" demiştir (TTB 2007).

Eğitimin Neoliberalleştirilmesi

Eğitim temel bir hak ve devlet okulları fırsat eşitliğine dayanan parasız eğitimi sağlamakla yükümlü olsa da, işin aslı hiç öyle değil. Türkiye'nin 2010 konsolide bütçesinin sadece %9,8'i eğitime harcanmıştır (bu oran 2009'da %10,64'tü). Bu meblağ sektörün en acil ihtiyaçlarını bile karşılamaya yetmez elbette ve OECD standartlarının çok altındadır. OECD verilerine göre Türkiye her ilköğretim öğrencisine yıllık 1130 $, ortaöğretim öğrencisine de 1834 $ ayırmaktadır. Buna karşılık OECD ülkelerinde her ilköğretim öğrencisine ayrılan ortalama miktar 6437 $, ortaöğretim öğrencisine ayrılan miktar da 8006 $'dır (Türk Eğitim-Sen 2009). 2008'de Türkiye GSYİH'sinin sadece %3,3'ünü eğitime ayırmıştır ama OECD ülkelerinde bu oran ortalama %5 civarındadır (Sönmez 2009). Basit bir karşılaştırma yapacak olursak, 1998 yılında Türkiye GSYİH'sinin %2,94'ünü eğitime ayırmıştır; buna karşılık aynı tarihte Fransa'nın eğitim harcamaları GSYİH'sinin %5,88'idir, Norveç'inki ise %6,77'ye varan yüksek bir oran oluşturmaktadır. İlkokul çağındaki 1,4 milyon çocuk okula gitmemiştir, bu çocukların 874 bini kız çocuklarıdır. UNICEF'in verilerine göre Türkiye eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayamamış 12 ülkeden biridir. Okulöncesi eğitim çağındaki 4 milyon çocuktan sadece 435 bini eğitim görmektedir. Büyük şehirlerde sınıf başına öğrenci sayısı 50-60 civarındadır (Üstündağ 2005).

Neoliberal politikalar sonucunda eğitim metalaşmış, sadece parası yetenlere sağlanıp satılacak bir ürün haline gelmiştir. Eğitim sektöründeki başlıca problemler bütçenin fiziksel ihtiyaçlar ve altyapı gibi sorunları çözmeye yetmeyecek kadar düşük olması, müfredatın giderek muhafazakârlaşması, demokrasiden kapitalizmin

mantığına doğru kayması ve farklı kesimler, iller ve okulların eğitim düzeyleri arasında büyük bir uçurum olmasıdır (Çakır 2009a). Vergi toplamak, eğitime daha fazla bütçe ayırmak, okullar yapmak, daha fazla öğretmen atamak ve eğitim sektörünü geliştirmek dururken, AKP ısrarla neoliberal fikirlere bel bağlamakta ve böyle fikirler geliştirmeye devam etmektedir.

Hükümet 2003-2004 eğitim-öğretim yılında, eğitim sektöründeki sorunlara bir *çözüm* olarak, devlet ilkokullarında öğrencilere ücretsiz ders kitabı sağlayacağını duyurmuştur. Bu tam bir saçmalıktır. Çünkü AKP bir taraftan bütçe kısıtlamaları gerekçesiyle okulların en temel ihtiyaçlarını karşılamamış, dolayısıyla öğrenci velilerini okullara maddi katkıda bulunmaya mecbur bırakmış, diğer taraftan da en fazla 30 TL eden ders kitaplarını ücretsiz dağıtmış (İnal 2009: 703), velilerin bu kitapları karşılayıp karşılayamayacağına bakmamıştır. İşin daha da kötüsü, kitaplar öğrencilerin eline okullar açıldıktan üç, hatta dört ay sonra ulaşmıştır. Nihayet öğrencilere dağıtılan kitapların ise çok kalitesiz olduğu, hemen dağıldığı görülmüştür (Güçlü 2006, 2007, 2010).

Başarısından gayet memnun olan AKP hükümeti 2006-2007 eğitim öğretim yılında ücretsiz ders kitabı politikasını ortaokulları da kapsayacak şekilde genişletmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın verilerine göre 2003-2008 yılları arasında ilkokul ve ortaokul öğrencilerine toplam 739.218.434 ders kitabı dağıtılmıştır. 2003'ten beri ders kitabı ihaleleri AKP yandaşı yayınevlerine verilmekte, bu yayıncıların sermaye birikimi artırılmaktadır. AKP ders kitaplarını ücretsiz dağıtarak Yıldırım'ın "piyasa popülizmi" dediği (2009: 92) tutumunu saklamaktadır. Sözgelimi çocuklarını okula göndermeye teşvik etmek için ailelere para yardımı yapılırken, hane başı eğitim maliyetinin %35'ten fazla artmış olması da böyle bir popülizme örnektir (*a.g.y.* 81, 91).

Siyasal İslamcıların "parayla dansı"nı (İnal 2009: 176) bilmeyen kalmamıştır zaten. Ancak AKP buna sermaye olarak *para* ile *kimlik* olarak dinin kombinasyonunu eklemiş, bu yolla eğitimi kendi istekleri doğrultusunda inşa etmiştir (*a.g.y.* 689). AKP eğitimle parayı bir araya getirerek, yani ücretli özel eğitimi hayata geçirerek kapitalist bir muhafazakâr parti olduğunu ortaya koyar (*a.g.y.* 716). Ayrıca,

çocuklarını devlet okullarına gönderen veliler okulların kayıt, kâğıt, karne, tebeşir, sıra, hatta su, elektrik, ısınma masraflarını ödemeye zorlanmaktadır (Eğitim-Sen 2006). Gücü olanlar böyle masraf kalemlerini ödeyip geçiyor diyelim. Peki ya *gücü yetmeyenler*? İşte onlar da düpedüz ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyor. Başka bir deyişle, *devlet* okullarında iki tip sınıf var: ailesi (çocuğuna daha iyi bir eğitim sağlama umuduyla) okula bağışta bulunabilen öğrencilerden oluşan sınıflar ve bu paraları ödeyemeyen ailelerin çocuklarının sınıfları. İlk gruba giren sınıflarda eğitim materyalleri az çok bulunuyor, öğrencilerin ihtiyaçları bir ölçüde karşılanıyor; ancak ikinci grup sınıflar içler acısı bir halde, bu çocukların en temel ihtiyaçları bile karşılanamıyor (Buğra 2005). Öğrencileri çeşitli sınavlara hazırlayan dershanelerin ve benzer işletmelerin sayısı arttıkça artıyor; böylece, AKP de buna dünden razı olduğundan, hem kâr amaçlı bir "eğitim endüstrisi" oluşuyor hem de kazançlı bir "sınav endüstrisi" (Sönmez 2009). Ne var ki AB'nin Türkiye hakkındaki İlerleme Raporları'nda böyle bir şey okumanız mümkün değil.

Aileleri bir yana bırakırsak, Türkiye'de gençlerin eğitim görmesini teminat altına almak hayırsever vatandaşlara kalmış gibi görünüyor. AKP, 4842 sayılı kanunla beraber eğitime destek olanlara birtakım vergi indirimleri getirmiş, temel eğitim ihtiyaçlarını karşılama işini hayır kuruluşlarıyla hayırseverlere bırakmıştır. Ayrıca Erdoğan 11 Eylül 2003'te "Eğitime Yüzde 100 Destek" kampanyası başlatmıştır (Üstündağ 2005). Bunun başka bir örneği de *Milliyet* gazetesinin düzenlediği *Baba Beni Okula Gönder* kampanyasıdır. Kampanya sayesinde toplanan bağışlarla okullar, yurtlar, sınıflar yapılmış ve ülkenin güneydoğusundaki 15 şehirden 6.750 kız çocuğuna burs verilmiştir. Başka bir örnek de UNICEF ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın daha fazla kız çocuğunun okula gitmesini ve dolayısıyla eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak amacıyla başlattığı *Haydi Kızlar, Okula!*'dır. 2005'te Türkiye'nin 53 şehrinde yürütülen bu kampanya sonucunda okula kaydolan kız çocuklarının sayısında %5,8 artış sağlanmıştır. Aslına bakılırsa, eğitim alanında *reform* dedikleri, devletin kendi yükümlülüklerini hayırseverlere devretmesinden başka bir şey değilmiş gibi görünüyor.

Türkiye'deki —AB'nin gülüp geçtiği— bu korkunç gerçeklik her tarafa yayılmıştır: Maliyeti azaltıp düşük fiyattan daha fazla ürün üretip satmak için, büyük şirketler ya vergi indirimi veya vergi muafiyeti talep eder ya da işçileri düşük ücretlerle çalışmaya zorlar. İşçiler bu koşulları kabul etmezse, şirket işçileri işyerini kapatıp gitmekle veya —sanki Türkiye ücretlerin yüksek olduğu bir ülkeymiş gibi— ücretlerin daha düşük olduğu bir ülkeye taşınmakla tehdit eder. Derken işçilerin ücretleri azalır, mesai saatleriyse uzadıkça uzar. Aynı zamanda, devlet vergileri düşürmek için harcamalarını kısar. Bunu yapmanın en uygun yolu, devletin kendi sorumluluğunda olan alanlarda kısıntıya gitmesidir. Yani zaten geliri çok düşük olan işçi sınıfı, eskiden devletin ücretsiz olarak sağladığı şeylere para ödemek zorunda kalacaktır (Özar 2009).

Sonuç Gözlemleri

AKP Türkiye'nin siyasi tarihinde yeni bir sayfa açmıştır, özellikle de Türkiye'nin küreselleşme yoluyla neoliberal dünya düzenine entegrasyonu bakımından. IMF, DB ve AB'nin gözünde Türkiye iyi bir öğrenci olduğunu kanıtlamıştır. Ancak AKP üzerinde bunlar kadar etkili olmayan ama Türkiye'nin bir parçası olduğu başka uluslararası örgütler ve düzenlemeler de vardır. Yani AKP IMF'nin verdiği ödevi seve seve yapmış ama BM'nin verdiği çalışma hakkı, eşit işe eşit ücret hakkı, sosyal güvenlik hakkı, insan onuruna yakışır bir hayat sürme hakkı, sendika kurma veya sendikaya üye olma hakkı gibi insan haklarına (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Madde 23-25) saygı duyma ödevine dönüp bakmamıştır.

2010'da yirminci yılını kutlayan BM Kalkınma Programı'nın yıllık İnsani Gelişme Raporu (HDR) sağlık, eğitim ve esenlik gibi ölçütlere dayanarak toplumların refah seviyesini ölçer ve bunu yaparken de insanı her zaman "ilk sıraya" koyar (UNDP 2010). 2009 tarihli Rapor incelendiğinde, GSYİH'si kişi başına yaklaşık 13.000 $ olan Türkiye'nin 0,806'lık insani gelişme oranıyla 182 ülke arasında 79. sırada yer aldığı görülür. Yani Türkiye'nin insani gelişimi gelirine kıyasla çok düşüktür. Çocuk ölümleri bakımından 176 ülke arasında 86. sırada, okur-yazarlık oranı bakımından ise 151 ülke ara-

sında 77. sırada yer alır. Yoksulluk endeksine göre, 135 ülke içinde Türkiye 40. sıradadır. Toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından 155 ülke arasında 125., kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılımı bakımından da 109 ülke arasında 101. sırada yer alır. Sonuç tam bir faciadır: Türkiye'nin kalkınma modeli insanlara ve insan ihtiyaçlarına aldırış etmeyen neoliberal bir modeldir (Türmen 2010).

AKP'nin sözde sosyal politikaları ücretsiz ders kitabı dağıtmak, çocuklarını okula göndermeye teşvik etmek için ailelere para yardımı yapmak ve sosyal güvenlik harcamalarında kesintilerle sonuçlanan reformlar yapmaktan öteye geçmez. Partinin sosyal politikalara yaklaşımı, sorumluluğu sivil topluma ve yerel yönetimlere havale etmekten ibarettir. AKP bunu piyasa popülizmiyle, her türlü kaynağı AKP'nin (potansiyel) yandaşlarına tahsis ederek yapmaktadır. Dahası AKP *devletin* sorumluluklarını hayır kurumlarına yükleme meraklısıdır. Bu stratejiler IMF/AB'nin neoliberalleşme anlayışıyla tam bir uyum içindedir. Buna paralel olarak, AKP hükümetinin toplumsal cinsiyet politikaları kadınları ekonomik, toplumsal ve siyasi hayata entegre etmeye değil, bilakis kadınları bu alanlardan dışlamaya, bağımlı ve muhtaç hale getirmeye yöneliktir (bkz. Yeğenoğlu ve Coşar'ın bu kitaptaki çalışması). AKP, İslamiyet'teki cemaat anlayışından yararlanıp dayanışma ve fedakârlık duygularını harekete geçirerek ve dini motifleri neoliberal pratiklerle harmanlayarak, protestoları ve direnişi olabildiğince sınırlamayı başarmıştır (Yücel 2008).

SONUÇ

Simten Coşar
Gamze Yücesan-Özdemir

Bu kitapta neoliberalizm ile İslamcı siyaset arasındaki, 1980 sonrası dönemin hegemonik ideolojisinin yeni bir versiyonunu yaratan eklemlenmeye özellikle ağırlık verilmiştir. Bu ideolojik tarz durağan değildir; neoliberal siyasetin küresel düzeydeki dalgalanmalarına göre değişiklikler gösterir. Buradaki farklı bölümlerin yazarlarının ortak görüşü, AKP iktidarının neoliberal dönemde kapitalizm içindeki dönüşümlere ve kapitalizmin krizlerine bakılarak okunması gerektiği, bunun da zorunlu olarak farklı baskı, zulüm ve sömürü biçimleri barındırdığı yolundadır. Kitapta ekonomik, siyasal ve ideolojik yapıların tarihsel, sınıf temelli ve toplumsal cinsiyet temelli analizlerinde açığa çıkarılan tüm baskı, zulüm ve sömürü biçimleri neoliberal şiddetin yansımaları olarak görülebilir.

Türkiye'de AKP hükümetlerinin yönetiminde geçen yıllar şiddete dayalı, vahşi neoliberalizmin İslamcı politikaların sessizliğine eklemlendiği bir dönem olarak okunabilir. Başka bir ifadeyle, İslami ağlar, yaşam tarzları, inançlar, davranış kuralları, vb. İslamcı araçlar manipüle edilerek ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılara gömülü dışlayıcı neoliberal uygulamalar yerelleştirilmiş ve yerleştirilmiştir. Neoliberalizmin kaba şiddetinin İslamcı siyaset yoluyla yerlileştirilmesi —neoliberal tarzın yerel siyasete ve politikalara esnek uyumu olarak sunulan yerlileştirme— Türkiye devleti ve toplumunun iliklerine kadar işlemiştir. Bu bakımdan kitabın bölümlerinde bu yerlileştirme süreci devlet, hukuk, sivil toplum, yurttaşlık, sosyal politikalar ve toplumsal cinsiyet düzeyinde ele alınmıştır.

Tüm bu düzeyler küresel güç ağlarını koşullandırır ve onlar tarafından koşullandırılır.

Neoliberalizmin kaba şiddeti en çok siyasal ve toplumsal alanların metalaştırılması ve piyasalaştırılmasında aşikâr bir haldedir. AKP dönemindeki tüm siyasal ve toplumsal *keşifler* neoliberal ekonomik akılcılığa uyum amacıyla, sömürülen, bastırılan ve zulmedilen gerçek insanların gerçek yaşamlarını hiç dikkate almadan piyasalaştırma ve metalaştırına temelinde gerçekleştirilmiştir. Serbest piyasada serbestçe gezinen bireyi temel alan liberallik ve demokratik duruş bayrağı altında paket olarak sunulan yapısal eşitsizlik doğrudan (neoliberal) küreselleşme süreciyle bağlantılıdır. Bu süreç hayatta kalmanın koşulu olarak işleyen bir serbest piyasaya yerel, ulusal ve uluslararası düzeylerde bağımlılığı dayatır. Bu paket özgürlük, eşitlik, bireysel ve ortak fayda alanı olarak serbest piyasa söylemi yoluyla yaygınlaştırılır. Ama piyasa bir dizi soyut ve durağan koşuldan ibaret değildir; tam tersine kendi içinde iktidarın paylaştırıldığı karmaşık bir toplumsal ilişkiler bileşimidir. Bu kitaptaki yazılarda gösterildiği gibi, piyasa güçlerinin bizatihi hayatı sömürgeleştirmesiyle, ya da piyasa normlarının piyasalaşmamış alanlara da nüfuz etmesiyle karşı karşıya olduğumuzu düşünürsek, piyasayı tanımlayan nitelikler özgürlük, eşitlik ve fayda değil, sömürü, baskı ve zulümdür.

Devlet düzeyinden başlarsak, AKP'nin iktidar döneminin partinin siyasal kimliğiyle ilgili hiç bitmeyen tartışmaların izini taşıdığını belirtmek gerek. AKP kendisini yer yer *muhafazakâr-demokrat*, *(post-) İslamcı* ve *muhafazakâr-liberal* olarak nitelemiş ya da böyle nitelenmiştir. Bu derlemenin 1. Bölümü'nde Yalman'ın özellikle vurguladığı gibi bu adlandırmaların hepsi devlet uygulamaları yoluyla sınıfın bertaraf edilmesine yol açan politikalara ev sahipliği yapmak gibi ortak bir özelliğe sahiptir. 1980'lerin ilk döneminde başlayan devletin yeniden yapılanması sırasında sınıfın bertaraf edilmesi için ilk adımlar atılmıştır. Ayrıca, Türkiye burjuvazisinin 1970'lerin sonlarında girdiği hegemonya krizine verilen tepkiyi gösterdiği için, devletin yeniden yapılanması neoliberalizmin şiddetinin anlaşılması açısından da önemlidir. Bu tepkide işçi haklarının anayasadan çıkarılması ve en nihayetinde siyasal ve açıklayıcı aktör olarak sınıfın

bertaraf edilmesi tayin edicidir. Bunlara eşlik eden hukuki yapılanma da hakları ve özgürlükleri burjuva liberalliği üzerinden tanımlayarak sınıfı ortadan kaldırma sürecini hızlandırmıştır. Özdemir'in 2. Bölüm'de açıkladığı üzere hukuki yapılanma iş güvenliği ve işçi sağlığı gibi önemli temaları işverenlerin güvenliği ve işverenlerin çalışma sağlığı ve güvenliği çerçevesinde tanımlayarak emeği bastırma ve ezme yönünde işlemiştir. Bu durum en nihayetinde, hukukun serbest piyasalaşmasını ve piyasa dostu bir hukuki yapı tasarlanmasını gündeme getirmiştir.

Sınıfın bertaraf edilmesi (sivil) toplum düzeyinde de AKP'nin sivil toplum algısında kendini göstermektedir. 4. Bölüm'de Yılmaz'ın ifade ettiği üzere AKP'nin ideal sivil toplum modeli özellikle burjuvazinin çıkarlarına referansla inşa edilmiştir. Bu ise dışlayıcı uygulamalara uygun zemin hazırlamıştır. Gelgelelim burada dışlama zorunlu olarak hukuki araçlarla gerçekleşmez; devletin sivil toplum alanından çekilme söylemi üzerinden de işler. Nitekim devletin yokluğunun sağlanması, devletin sivil topluma finansal desteğinin kesilmesi, böylece ana akım sivil toplum özerkliği anlayışının mali özerkliğe bağlanması yoluyla gerçekleştirilir. Bu özerkleşme (neo) liberal çerçevede sivil toplum aktörlerinin serbest işleyişinin olmazsa olmazı gibi sunulur ve en nihayetinde sivil toplumun serbest piyasalaşmasına işaret eder. Öte yandan, bu sivil toplum alanı tasarımı aynı zamanda neoliberal siyasetin otoriter kabulleri içselleştirerek gösterdiği şiddete dair de ipuçları vermektedir.

AKP'nin parti söyleminde kurulan kimliğin liderlik temelinde, yani kişisel siyaset temelinde üretilmesinden ve yeniden üretiminden sivil toplumun *Erdoğanlaşması*'nın türeyişi de AKP'nin katı bir otoriterlik özelliği taşıdığının işaretidir. *Erdoğanlaşma* bu bakımdan İslamcı siyasetin Erdoğan'ın şahsında sivilleşmesini ya da liberalleşmesini ifade eder. Bu tür bir kişisel siyasette görülen otoriterliğin yanı sıra, sivil toplumla ilgili keyfi hükümet pratikleri de partinin otoriterliğine işaret etmektedir. Daha önce irdelendiği üzere, AKP hükümetleri sivil toplum aktörleriyle diyalog kurmak istediklerini tekrar tekrar açıklamalarına rağmen, pratikte seçmeci davranmış, radikal ya da marjinal gördükleri sınıf temelli ve toplumsal cinsiyet temelli örgütlenmeleri dışlamışlardır.

Sivil toplum düzeyindeki dışlama da şiddetin bir başka göstergesidir. Bu noktada 1980'lerin ikinci yarısından itibaren özellikle merkez sağ dil içerisinden massedilme riskiyle yüzleşen kimlik temelli politikalara başvurularak bu şiddetin sesi kısılmaktadır. AKP hükümetleri uzun zamandır etnik, dini ve toplumsal cinsiyetle ilgili haklar söz konusu olduğunda kimlik meseleleriyle ilgili resmi politikaları liberalleştirmek için yoğun bir program yürütmektedir. Bu program özellikle partinin kurumsal iktidar mekanizmasındaki ilk ve ikinci evrelerinde Avrupalılaşma söyleminin içinden işletilmiştir. Yeşilyurt-Gündüz'ün AKP-Avrupa Birliği ilişkisi üzerine analizinde de izlenebileceği gibi, sınıf temelli siyasetin kamu alanından çıkarılmasıyla birlikte AKP'nin retorik düzeyde kendisini *liberal* ve *demokrat* olarak kuruşu (etnik, dini ve toplumsal cinsiyet ekseninde) kimlik temelli politikaları çağırmaktadır. Bu da sınıf temelli hakların gasbedilmesine, kaybolmasına karşı sesleri kısmıştır. Bu politikalar AKP çevreleri ya da partiyle ittifak halindeki epistemik topluluklar tarafından devlet-toplum ilişkilerinde yenilikçi bir anlayış ya da *devrim* olarak algılansa ve *demokrasi, hukukun üstünlüğü, hoşgörü ve siyasetin sivilleşmesine* bilhassa ağırlık verildiği düşünülse de, 3. Bölüm'de Coşar'ın ve 1. Bölüm'de Yalman'ın vurguladığı üzere, gerçekte partinin politikaları hakkındaki tartışmaları ciddi anlamda sınırlandırmıştır.

Sınıf temelli siyasetin dışlanmasıyla bağlantılı olarak devletin ve sivil toplumun yeniden yapılanmasının kesişim noktası AKP'nin vatandaşlık rejimidir. Soyarık-Şentürk 6. Bölüm'de AKP'nin kimlik siyasetinin vatandaşlıkla ilgili politikalarında kristalleştiğinin altını çizmektedir. Denebilir ki sivil toplum aktivizminin özcülükle kısıtlı kalma riski taşıyan kimlikçilik çizgisiyle parçalanmasının barındırdığı şiddetin sesi, vatandaşlık üzerinden yapılan birlik çağrısıyla kısılmıştır. Bu açıdan, partinin vatandaşlık hukukunu değiştirme yönündeki on yıllık çabasının ardında, vatandaşlık haklarının kimlik kapsamında tanınmasının yanı sıra, Türk-İslam sentezinin sessizleştirici etkisini de görmek mümkündür. Özetle, partinin Türklüğü-Müslümanlığı öne çıkaran vatandaşlık rejimi vatandaşları sürekli olarak İslamcı siyaseti kabule çağırmaktadır.

Sosyal politikalar alanı da, neoliberal şiddetin sesini kısmaya yarayan İslami siyasete yer açmakta kullanılmaktadır. Yücesan-Özdemir'in 5. Bölüm'de *sosyal politika rejimi* olarak tanımladığı, AKP'nin sosyal politika alanındaki uygulamaları aslında partinin neoliberal, muhafazakâr ve İslamcı köklerinin bir aradalığının iyi bir göstergesidir. AKP'nin sosyal politika rejimi hak temelli bir refah rejiminin ve vatandaşlık hakları kapsamındaki toplumsal hakların reddedilmesine yöneliktir. Güvencesiz çalışmanın yeniden üretiminde neoliberal şiddetin işleyişi gözlenebilirken, sosyal yardımın İslami unsurlarla bezenmiş "hayır" nosyonu üzerinden kurulması bu şiddeti gizlemektedir. Bir yandan, güvencesiz çalışma emekçi sınıfın kuralsızlaştırılmış ve esnekleştirilmiş bir piyasaya itildiğini göstermektedir. Üstelik neoliberal düzende bu durum sadece iş hayatını değil, bütün yaşam dünyasını kapsamaktadır. Dolayısıyla, emekçi sınıf güvencesiz çalışma yoluyla bir risk toplumunda yaşamaya zorlanmakta, en temel bireysel güvence ihtiyaçlarından yoksun bırakılarak yerleşik bir güvencesizliğe hapsedilmektedir. Diğer yandan, İslami referanslı merhamet, hayır, lütuf mekanizmaları aile-hayırseverlik bağlantısı üzerinden devreye sokulmaktadır. Buradaki can alıcı nokta Türk-müslüman aile yapısının temel dayanışma kalıbı olarak sunulmasıyla güvencesiz çalışmanın hasıraltı edilmesidir.

Toplumsal cinsiyet düzlemi neoliberal şiddet ile İslamcı siyaset arasındaki uyumlu dansın en *güvenilmez* ve *kırılgan* örneklerinden biridir. Bu dansı 7. Bölüm'de Yeğenoğlu ve Coşar'ın tanımladığı ve AKP'nin neoliberal, muhafazakâr ve İslamcı özelliklerini kapsayan yeni patriyarka tarzında görmek mümkün. Esnek, güvencesiz ve her an sona erdirilebilir bir kadın emek gücüne duyulan neoliberal ihtiyaç aile ihtiyaçlarına vurgu yapılarak manipüle edilmiş, böylece Türk toplumunun dinsel muhafazakâr esaslarına uydurulmaya çalışılmıştır. Bu politikalar yoluyla İslami-muhafazakâr çerçevede kadınların ailedeki sorumluluklarının esas alınmasından doğan ek yükler hesaba katılmaksızın kadınlardan serbest piyasa koşullarına uyum sağlamaları istenmektedir. Aynı zamanda, neoliberal serbest piyasanın temel niteliği olan esneklik, piyasa ve aile dinamikleri talep ettiği anda kadın emek gücünü İslamcı-muhafazakâr kaygılarla

piyasa dışına itmeyi kolaylaştırmaktadır. Burada patriyarkanın bu yeni tarzı, piyasada toplumsal cinsiyet temelli sömürüyle işliyor ve kadınların Türklük-Müslümanlık referansıyla tanımlanan aile içinde ve aile aracılığıyla kıstırılmasına yol açıyor. Buna bağlı olarak denebilir ki kadınların serbest piyasanın şiddetine boyun eğmesi yönündeki sessiz talep İslamcı-muhafazakâr politikalar yoluyla onların özgürlüğünü kısıtlayan patriyarkal mengenenin daha da sıkıştırılmasına katkıda bulunmaktadır.

Daha önce belirtildiği üzere, Türkiye'de çeşitli düzeylerdeki devlet-toplum ilişkilerinin yeniden yapılanması, neoliberal küreselleşme sürecinden ve dolayısıyla küresel iktidar ağlarından bağımsız değildir. Bu açıdan ülke içindeki dönüşümler bağımlılığın artmasıyla doğrudan bağlantılıdır ve Dünya Bankası, IMF ve Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütlenmelerin hegemonik belirleyiciliğinde yürütülen politikalar yoluyla içselleştirilmiştir. 9. Bölüm'de Zabcı'nın dikkat çektiği, *bağımlılığın içselleşmesi* açıkça geri dönüşsüzdür ve AKP'nin varlık sebebidir. Bu döneme kadar, neoliberal politika tercihleri AKP için bir ayakta kalma stratejisinin unsurları olmuş, partiyi küresel neoliberal gündemin tam ortasına yerleştirmiştir. Bu noktada partinin bu neoliberal gündemin şiddetini maskeleme yönündeki taktik hamlesi, Demirtaş'ın 8. Bölüm'de tartıştığı üzere, dış politika tercihlerinde *Yeni Osmanlıcılık* veya *Ortadoğululaşma* yoluyla İslamcı politikalara başvurma çevresinde örülmüştür. Aslında Yeni Osmanlıcılık söylemi partinin dindar-muhafazakâr destekçilerinden gelen, AKP'nin *Batı'nın* neoliberal gündemine teslim olduğu yolundaki eleştirileri savuşturma yönünde bir çaba olarak yorumlanabilir. Yine de, eski Osmanlı topraklarında ve müslüman Doğu'da, bilge büyük ağabeyi canlandırma eğilimi daha ziyade partinin neoliberal şiddetinin sesini kısma işlevi görmektedir.

Sonuçta neoliberalizmin şiddetinin *sessizleştirilmesi* İslamcı siyaset üzerinden iki şekilde gerçekleştirilmektedir. Birincisi, Türk-müslüman yaşam dünyalarına, inançlara, davranış kurallarına ve ağlara başvurularak neoliberalizmin yerelleştirilmesi için İslamcı siyaset manipüle edilir. Bu strateji özellikle partinin tabanına, yani dindar-muhafazakâr seçmenlere yöneliktir. İkincisi, İslamcı siyaset aynı zamanda ayakta kalmak için daha geniş bir toplumsal ağa ses-

lenmek isteyen AKP hükümetleri tarafından *liberalleştirilmiştir*. Bu bakımdan, İslami siyaset üzerine liberalleşmiş bir söylemin inşası için neoliberal gündem araçsallaştırılmış, böylece hem İslamcılık hem de Türkiye'deki ana akım seküler İslamcılık anlayışı ehlileştirilmiştir.

—

YAZARLAR HAKKINDA

SİMTEN COŞAR Prof. Dr., Radyo Televizyon ve Sinema, Hacettepe Üniversitesi (Doktora ve Yüksek Lisans: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Bilkent Üniversitesi, 1997 ve 1991; Lisans: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Boğaziçi Üniversitesi, 1990). Başlıca ilgi alanları: siyasi düşünce, Türkiye'de siyasi düşünce, Türkiye'de siyasi partiler ve siyasi düşüncede kadınlar. *Journal of Political Ideologies*, *Contemporary Politics*, *Feminist Review*, *Journal of Third World Studies*, *South European Society and Politics* ve *Monthly Review* gibi dergilerde birçok makalesi yayımlandı.

BİRGÜL DEMİRTAŞ Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi (Doktora: Siyaset Bilimi, *Freie Universität*, Berlin, Almanya, 2005; Yüksek Lisans: Uluslararası İlişkiler, Bilkent Üniversitesi, 1999; Lisans: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Boğaziçi Üniversitesi, 1995). Başlıca çalışma alanları: Balkanlar, Türkiye'nin, Almanya'nın ve AB' nin dış politikaları, Uluslararası İlişkiler teorileri. Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği tarafından yayımlanan *Uluslararası İlişkiler* Dergisi'nin yardımcı editörlerinden. Belli başlı kitapları şunlar: *Turkey, Germany and the Wars in Yugoslavia: A Search for Reconstruction of State Identities?* (Türkiye ve Almanya ile Yugoslavya'daki Savaşlar: Devlet Kimliklerini Yeniden İnşa Etme Arayışı mı?, Logos Verlag, 2006), *The Vlachs: A Forgotten Minority in the Balkans* (Ulahlar: Balkanlar'da Unutulup Gitmiş Bir Azınlık, Frank Cass, 2001). Ayrıca, Bezen Balamir-Coşkun ile birlikte, *Neighborhood Challenge: The European Union and Its Neighbors*'ın (Komşuluk Mücadelesi: AB ve Komşuları, Universal Publishers, 2009) editörlüğünü yaptı. *Internationale Politik*, *WeltTrends*, *Perceptions* ve *Insight Turkey*'de makaleleri yayımlanmıştır.

ZUHAL YEŞİLYURT-GÜNDÜZ Doç. Dr., Uluslararası İlişkiler, TED Üniversitesi (Doktora: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Bonn Üniversitesi, Almanya, 2000; Yüksek Lisans ve Lisans: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (ana dal); Amerikan Dili ve Edebiyatı ve İslami Bilimler (yan dal), 1995 ve 1990). Türkiye-AB bütünleşmesi, kadın ve toplumsal cinsiyet, AB-Akdeniz ortaklığı, göç olgusunun ekonomikleştirilmesi ve güvenlikleştirilmesi, HIV/AIDS'in güvenlikleştirilmesi, İslam'ın güvenlikleştirilmesi, AB'de ya-

bancı düşmanlığı ve İslamofobi gibi konularla ilgileniyor. *Perceptions*, *Internationale Politik*, *WeltTrends*, *Turkish Review of Balkan Studies*, *International Policy Analysis*, *Journal of Muslim Minority Affairs* ve *Monthly Review* dergilerinde pek çok makalesi yayımlandı.

ALİ MURAT ÖZDEMİR Prof. Dr., Genel Kamu Hukuku, Hacettepe Üniversitesi (Doktora: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2004; Yüksek Lisans: Uluslararası Ticaret Hukuku, Sussex Üniversitesi, İngiltere, 1996; Lisans: Hukuk Fakültesi, Ankara Üniversitesi, 1992). Hukuk sosyolojisi ve siyasal iktisat alanlarında, bilhassa da Türkiye'de hukuk sisteminin siyasal iktisadı konusunda pek çok çalışması yayımlandı. Başlıca kitapları: *Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika* (G. Yücesan-Özdemir ile birlikte, Dipnot, 2008), *Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politiği* (Dipnot, 2008), *Ulusların Sefaleti: Uluslararası Ekonomi Politiğe Marksist Yaklaşımlar* (İmge, 2010), *Güç Buyruk Düzen: Uluslararası Hukuk Kuramında Eleştirellik ve Emperyalizm* (İmge, 2011). Ayrıca *South East Europe Review* ve *Economic and Industrial Democracy* gibi dergilerde makaleleri yayımlandı.

GAMZE YÜCESAN-ÖZDEMİR Prof. Dr., Gazetecilik, Ankara Üniversitesi (Doktora: Kalkınma Çalışmaları, Sussex Üniversitesi, 1998; Yüksek Lisans: Avrupa Çalışmaları, Reading Üniversitesi, İngiltere, 1993; Lisans: İşletme, ODTÜ, 1992). Başlıca çalışma alanları: emek süreci, sosyal politikalar, emek piyasaları, emek politikaları, sendikalar. *Economic and Industrial Democracy*, *Capital and Class*, *Turkish Studies*, *South East Europe Review* ve *International Union Rights*'ta birçok makalesi yayımlandı.

NALAN SOYARIK-ŞENTÜRK Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Başkent Üniversitesi (Doktora, Yüksek Lisans ve Lisans: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Bilkent Üniversitesi, 1993-2000). Araştırma alanları: vatandaşlık çalışmaları, Türkiye siyasi tarihi ve küreselleşme.

GALİP YALMAN Doç. Dr., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ODTÜ (Doktora: Siyasal Bilimler, Manchester Üniversitesi, İngiltere; Yüksek Lisans: Uluslararası İlişkiler, Southampton Üniversitesi, İngiltere; Lisans, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ODTÜ). Başlıca araştırma alanları: devlet teorisi, karşılaştırmalı siyaset teorisi ve Türkiye'nin siyasal iktisadı. *Historical Materialism* konferanslarında, Uluslararası Siyaset Bilimi Derneği ve Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen konferanslarda pek çok bildiri sundu. Ayrıca, Alfredo Saad-Filho ile birlikte, *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-Income Countries: Policy Dilemmas, Economic Crises, Forms of Resistance*'ın (Orta Gelirli Ülkelerde Ekonomik Açıdan Neoliberalizme Geçiş: Politikaların Açmazları, Ekonomik Krizler ve Direniş Biçimleri, Routledge, 2010) editörlüğünü yaptı.

METİN YEĞENOĞLU Doktor adayı, Sosyoloji, ODTÜ (Yüksek Lisans: Siyaset ve Sosyal Bilimler, Hacettepe Üniversitesi, ve Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları, ODTÜ; Lisans: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Başkent Üniversitesi). Çalışma alanları: siyasi düşünce, feminist siyaset teorisi, Türkiye siyaseti. Türkiye siyaseti ile ilgili olarak hem İngilizce hem de Türkçe makaleleri var. *South European Society and Politics* ve *Monthly Review* gibi dergilerde yayımlandılar.

BERNA YILMAZ Doktora adayı, Sosyal, İktisadi ve Siyasi Bilimler Okulu, Milan Üniversitesi, İtalya (Yüksek Lisans: Uluslararası İlişkiler, Bilkent Üniversitesi, 2004; Lisans: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ODTÜ, 2001). Başlıca ilgi alanları: parti politikaları, dini seferberlik, sivil toplum kuruluşları.

FİLİZ ZABCI Doç. Dr., Siyasal Bilgiler, Ankara Üniversitesi (Doktora: Siyasal Bilgiler, Ankara Üniversitesi, 1997; Yüksek Lisans: Siyaset Bilimi, ODTÜ, 1990; Lisans: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi, 1986). Çalışmalarını esasen siyaset teorisi ve siyasal iktisat alanlarında sürdürüyor. Devlet, devlet dışı aktörler, küresel kapitalizmde savaş ve özel askeri şirketler hakkında pek çok makalesi var. Ayrıca, M. A. Ağaoğulları ve R. Ergün ile birlikte, *Kral-Devletten Ulus-Devlete* (İmge, 2005) kitabının yazarlarından.

KAYNAKÇA

"AB Elbisesi Müslümana Dar" (2005) *Hürriyet*, 7 Nisan, webarsiv.hurriyet.com.tr/2005/04/07/624235.asp (Erişim tarihi: 25.03.2014).

"AB Şimdi Daha Yakın" (2003) *Türkiye Bülteni*, turkiyebulteni.net/02/12.htm (Erişim tarihi: 10.05.2006).

Abazi, E. (2008) "Kosovo Independence: An Albanian Perspective", *SETA Policy Brief*, 11: 4.

AKP (2002) *Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı*, Ankara.

AKP (2002) *Adalet ve Kalkınma Partisi Seçim Bildirgesi*, Ankara.

Ağartan, T. (2005) "Health Sector Reform in Turkey: Old Policies New Politics", ESPANET Genç Araştırmacılar web sitesi, www.cevipof.msh-paris.fr/rencontres/jours/200509-ante/palier/clegg/YR_papers/Agartan.pdf (Erişim tarihi: 15.06.2009).

— (2007) "Turkish Health Policy in a Globalizing World: The Case of 'Transformation of Health' Program", Paper for ISA Research. Committee 19 Annual Academic Conference, www.unifi.it/confsp/papers/pdf/Agartan.doc (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Ahmad, F. (1988) "Islamic Reassertion in Turkey", *Third World Quarterly*, 10(2): 750-69.

— (2008) *From Empire to Republic: Essays on the Late Otoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Akdoğan, Y. (2004) *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, İstanbul: Alfa.

— (2006) "The Meaning of Conservative Democratic Political Identity", *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* içinde, H. Yavuz (haz.) Salt Lake City: University of Utah Press. s. 49-65.

Akın, Y. (2004) *"Gürbüz ve Yavuz Evlatlar": Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İstanbul: İletişim.

"AKP'nin Ampulünü Biz Yaktık" (2004) *Milliyet Business Supplement*, 6-7, 4 Nisan.

Aktay, Y. (2010) "Politics at Home, Politics in the World: The Return of the Political in Turkish Foreign Policy", *Mediterranean Quarterly*, 21(1): 61-75.

Aldıkaçtı-Marshall, G. (2009) "Authenticating Gender Policies through Sustained-Pressure: The Strategy Behind the Success of Turkish Feminists", *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 16(3): 358-78.

Altunışık, M. (2004) "Turkey's Middle East Challenges", *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era* içinde, İ. Bal (haz.), Boca Raton, Florida: Brown Walker, s. 363-77.

— (2009) "Worldviews and Turkish Foreign Policy", *New Perspectives on Turkey*, 40: 179-82.

Amin, S. (2004) "U.S. Imperialism, Europe, and the Middle East", *Monthly Review*, 56(6): 13-33.

Ankara Büyükşehir Belediyesi (2009) "Büyükşehir'den 265 Bin Aileye Yaşam Desteği", Ankara.

Ansal, H., Küçükçifçi, S., Onaran, Ö. ve Orbay, B. Z. (2000) *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Aras, B. (2009) "Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy", *SETA Policy Brief*, 32.

Arat, Y. (1989) *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*, Cranbury, NJ: Associated University Presses.

— (2005) *Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics*, NY: State University of New York Press.

Arın, T. (2002) "The Poverty of Social Security: The Welfare Regime in Turkey", *The Ravages of Neo-Liberalism: Economy, Society and Gender in Turkey* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), New York: Nova, s. 73-91; "Türkçesi: Refah Devleti: Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu", *Neoliberalizmin Tahribatı* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), İstanbul: Metis, s. 68-93.

Artvinli, F. (2007) "Open World Conference of Workers. In Defense of Trade Union Independence & Democratic Rights", Özel Sayı Bülten 8: *International Liaison Committee of Workers and Peoples*, No: 231-32, 17-24 Nisan, www.owcinfo.org/ILC/NEWS/ILC_231_232.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).

ASAGEM (2004) Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *IV. Aile Şurası Komisyon Raporları*, Ankara.

— (2008) *V. Aile Şurası: "Aile Destek Hizmetleri Komisyonu Kararları"*, Ankara.

Avcuoğlu, Ö. (2009) "Belediyeler ve Sosyal Yardımlar Üzerine", *Birikim*, 241: 32-39.

Avrupa Birliği, Türkiye İlerleme Raporu (2009) Turkey 2009 Progress Report: Enlargement Strategy and Main Challenges 2009-2010, ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf (Erişim tarihi: 04.06.2010).

Avrupa Komisyonu / European Commission (tarihsiz) "Flexicurity", ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=102&langId=en (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Avrupa Parlamentosu, Uluslararası Ticaret Komitesi (2010) Committee on International Trade "Draft Report on Trade and Economic Relations with Turkey", 29 Haziran, www.abhaber.com/haber.php?id=30735,

Avrupa Yoksulluk Yaşayanlar Buluşması: "Gündelik Hayatla Nasıl Baş Ederiz?" (2006) Austrian Presidency of the European Union, "5th European Meeting of People Experiencing Poverty: *How Do We Cope with Every Day Life?*", 12-13 Mayıs, ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/pep_report_en.pdf (Erişim tarihi: 03.06.2010).

Ayata, A. ve Tütüncü, F. (2008) "Party Politics of the AKP (2002-2007) and the Predicaments of Women at the Intersection of the Westernist, Islamist and Feminist Discourses in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 35 (3): 363-84.

Ayata, S. (1996) "Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey", *The Middle East Journal*, 50(1): 40-56.

Bağımsız Sosyal Bilimciler - BSB (2003) "2003 Başında Türkiye Ekonomisi ve AKP'nin Hükümet Programı Üzerine Değerlendirmeler", www.bagimsizsosyalbilimciler/org (Erişim tarihi: 10.09.2006).

— (2006) *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler; Tek Siyaset*, Ankara: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.

— (2008) *2008 Kavşağında Türkiye*, İstanbul: Yordam Kitap, 2. basım.

— (2009) *Türkiye'de ve Dünyada Ekonomik Bunalım 2008-2009*, İstanbul: Yordam Kitap.

Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2010) "Krizin Teğet Geçtiği Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliği, Gerçekliğin Kabalığı", *Praksis*, 22: 9-40.

Bahçe, S., Yücesan-Özdemir, G., Voyvoda, E., Özdemir, A. M., Candan, M. A. ve Kurt, İ. H. (2011) *Emek Politikaları: Ne Oluyor, Ne Yapmalı?* Ankara: Belediye-İş.

Bakırezer, G. ve Demirer, Y. (2009) "AK Parti'nin Sosyal Siyaseti", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 153-78.

Balkan, E. ve Yeldan, E. (2001) *Peripheral Development under Financial Liberalization: The Turkish Experience*, Hamilton College İktisat Departmanı Ön Tebliği 01/01, academics.hamilton.edu/economics/home/workpap/01_01.pdf (Erişim tarihi: 10.07.2010).

Barkey, H. J. (2010) "Turkey's Moment of Inflection", *Survival*, 52(3): 39-50.

— (2011) "Coordinating Responses to the 2011 Arab Revolt: Turkey and the Transatlantic Alliance", *Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy From a Transatlantic Perspective* içinde, N. Tocci ve diğ. (haz.), Mediterranean Paper Series, Washington: The German Marshall Fund of the United States.

Barkey, H. J. ve Y. Çongar (2007) "Deciphering Turkey's Elections: The Making of a Revolution", *World Policy Journal*, 24(3): 63-73.

"Başbakan Ağladı" (2009) 13 Ocak, www.haberajans.com/basbakan-agladi-haberi-76697.html (Erişim tarihi: 15.01.2009).

"Başbakan Erdoğan'ın USAK'ta Yaptığı Konuşmanın Tam Metni" (2010) www.usak.org.tr/usak_det.php?id=4&cat=1197&h=#.UzV0kKh_t1Y (Erişim tarihi: 26.06.2010).

Başbakanlık (2004) *Hükümetin Sosyal Politikaya Yaklaşımı ve Yoksulluğu Azaltmaya Yönelik Uygulamalar*, Ankara.

Bayat, A. (2007), "Islamism and Empire", *Socialist Register 2008*, 44.

Bedirhanoğlu, P. (2008) "Restrukurierung des türkischen Staates im Kontext der neoliberalen Globalisierung", *Perspektiven auf die Türkei: Geselschaftliche Dis-Kontinuitäten im Prozess der Europäisierung* içinde, İ. Ataç, B. Küçük ve U. Şener (haz.), Münster: Westfälisches Dampfboot, 102-26.

— (2009) "Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 40-65.

Bellin, E. (2000) "Contingent Democrats: Industrialists, Labor, and Democratization in Late-Developing Countries", *World Politics*, 52(2): 175-205.

Berberoğlu, E. (2006) "TÜSİAD mı büyük yoksa MÜSİAD mı?", *Hürriyet*, 3 Ekim, www.hurriyet.com.tr/yazarlar/5189600.asp (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Bergeron, S. (2001) "Political Economy Discourses of Globalization and Feminist Politics", *Signs*, 26(4): 983-1006.

Berkes, N. (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University.

Berktay, F. (2001) "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, T. Bora, M. Gültekin (haz.), İstanbul: İletişim, s. 348-61.

Bilgin, P. (2005) "Turkey's Changing Security Discourses: The Challenge of Globalization", *European Journal of Political Research*, 44: 175-201.

— (2007) " 'Only Strong States Can Survive in Turkey's Geography': The Uses of 'Geopolitical Truths' in Turkey", *Political Geography*, *26*, 740-56.

Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*, Londra: Sage.

Birtek, F. ve Toprak, B. (1993) "The Conflictual Agendas of Neo-Liberal Reconstruction and the Rise of Islamic Politics in Turkey: The Hazards of Rewriting Modernity", *Praxis International*, 13(2): 192-212.

Bollen, K. (1979) "Political Democracy and the Timing of Development", *American Sociological Review*, 44(4): 572-87.

Bora, T. (2003) "Ders Kitaplarında Milliyetçilik", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları* içinde, B. Çotuksöken, A. Erzan ve O. Silier (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 65-89.

— (2006) "Tahsilli Cehaletin Krizi", *Birikim*, 211: 36-40.

— (2009) "Ders Kitaplarında Milliyetçilik: 'Siz Bu Ülke İçin Neler Yapmayı Düşünüyorsunuz?' ", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları* içinde, G. Tüzün (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 115-41, www.tarihvakfi.org.tr/dkih/download/tanil_bora.pdf

Bora, T. ve Can, K. (1991) *Devlet, Ocak, Dergâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim, 2. basım.

Boratav, K. (2003) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge.

Boratav, K., Yeldan, A. E. ve Köse, A. H. (2000) *Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998*, Ekonomik Politika Analizi Merkezi - New School Univ. Ön Tebliği 20, www.newschool.edu/scepa/publications/workingpapers/archive/cepa0120.pdf (Erişim tarihi: 10.07.2010).

Brzezinski, Z. (1997) *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York: Basic Books; Türkçesi: *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, çev. Yelda Türedi, İstanbul: İnkılâp, 2005.

Buğra, A. (1998) "Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30(4): 521-39.

— (2001) "Political Islam in Turkey in Historical Context", *The Politics of Permanent Crisis* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.) New York: Nova Science Pub-

lishers, s. 107-44; Türkçesi için bkz. Buğra 2004a.
— (2002a) "Labour, Capital, and Religion: Harmony and Conflict Among the Constituency of Political Islam in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 38(2): 187-204.
— (2002b) "Political Islam in Turkey in Historical Context: Strengths and Weaknesses", *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), New York: Nova Science Publishers, s. 107-44; Türkçesi için bkz. Buğra 2004a.
— (2003) "The Place of the Economy in Turkish Society", *South Atlantic Quarterly*, 102(2/3): 453-70.
— (2004a) "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD-Hak-İş Karşılaştırması", *Sürekli Kriz Politikaları* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), İstanbul: Metis, 126-47.
— (2004b) *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, Albany, NY: State University of New York Press; Türkçesi: *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman, İstanbul: İletişim, 1995.
— (2005) *AB Müzakere Sürecinde STK'lar ve Yoksulluk*, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No 12, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, www.stk.bilgi.edu.tr/docs/bugra_std_12.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2006) "The Turkish Welfare Regime in Transformation", *Journal of European Social Policy*, 16(3): 211-28.
Cam, S. (2006) *Institutional Oppression and Neo-liberalism in Turkey*, Cardiff School of Social Sciences Ön Tebliği 81, www.cf.ac.uk/socsi/resources/wrkg paper-81.pdf (Erişim tarihi: 05.07.2010).
Casanova, J. (2001) "Civil Society and Religion: Retrospective Reflections on Catholicism and Prospective Reflections on Islam", *Social Research*, 68(4): 1041-80.
Cizre-Sakallıoğlu, Ü. ve Çınar, M. (2003) "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process", *South Atlantic Quarterly*, 102(2/3): 309-32.
Cizre, Ü. (haz.) (2007) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, Londra ve New York: Routledge.
— (2009) "The Justice and Development Party and the Military: Recreating the Past After Reforming it?", *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of Justice and Development Party* içinde, Ü. Cizre (haz.), Londra ve New York: Routledge.
Clark, J. A. (2006) "The Conditions of Islamist Moderation: Unpacking Cross-Ideological Cooperation in Jordan", *International Journal of Middle East Studies*, 38(4): 539-60.
Clark, W. R., Golder, M. ve Golder, S. N. (2008) *Principles of Comparative Politics*, Washington, DC: CQ Press.
Copeaux, E. (2006) *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktay, İstanbul: İletişim.
Coşar, S. (2007) "Women in Turkish Political Thought: Between Tradition and Modernity", *Feminist Review*, 86: 113-31.

— (2008) "Başörtüsüne/Türbana Bakmak: Parçalı Siyasete Dair Feminizmin Sözü Var!" *Birikim*, 226: 58-61.
— (2011) "Turkish Nationalism and Sunni Islam in the Construction of AKP, BBP, and MHP Identities", *Symbiotic Antagonisms: Competing Nationalisms in Turkey* içinde, A. Kadıoğlu ve E. F. Keyman (haz.), Salt Lake City: Utah University Press.
Coşar, S. ve Gençoğlu-Onbaşı, F. (2008) "Women's Movement in Turkey at a Crossroads: From Women's Rights Advocacy to Feminism", *South European Society and Politics*, 13(3): 325-44.
Coşar, S. ve Özman, A. (2004) "Centre-Right Politics in Turkey after the November 2002 General Election: Neo-liberalism with a Muslim Face", *Contemporary Politics*, 10(1): 57-74.
— (2012) "Neoliberal Politics, State and Privatization in Turkey: The Case of TEKEL", *Capitalism and Confrontation* içinde, J. Paulson, C. Fanelli, P. Lefebvre ve G. Özcan (haz.), Ottawa: Red Quill Books.
Coşar, S. ve Yeğenoğlu M. (2009) "The Neoliberal Restructuring of Turkey's Social Security System", *Monthly Review*, 60(11): 34-47.
— (2011) "New Grounds for Patriarchy in Turkey? Gender Policy in the Age of AKP", *South European Society and Politics*, 16(4): 555-73.
Criss, N. B. (2010) "Dismantling Turkey: The Will of the People?" *Turkish Studies*, 11(1): 45-58.
Çakır, B. (2009a) "Eğitim-Sen, Daha İyi Bir Eğitim İçin Bakanlıkla Görüşmek İstiyor", *bianet*, 4 Eylül, bianet.org/bianet/siyaset/116863-egitim-sen-daha-iyi-bir-egitim-icin-bakanlikla-gorusmek-istiyor (Erişim tarihi: 25.03.2014).
— (2009b) "Binlerce Sağlık Çalışanı AKP'nin Sağlık Programına Karşı Yürüdü", *bianet*, 19 Ekim, bianet.org/bianet/emek/17699-binlerce-saglik-calisani-akp-nin-saglik-proramina-karsi-yurudu (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Çakır, R. (2000) *Direniş ve İtaat: İki İktidar Arasında İslamcı Kadın*, İstanbul: Metis.
— (2004) "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 6: İslâmcılık* içinde, T. Bora ve M. Gültekingil, İstanbul: İletişim, s. 544-75.
Çakır, S. (1994) *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis.
Çandar, C. (2009) "Tayyip Erdoğan, Ortadoğu'nun 'Kimsesizlerinin Kimi' Artık", *Radikal*, 31 Ocak, www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz_candar_tayyip_erdogan_ortadogunun_kimsesizlerinin_kimi_artik_919375 (Erişim tarihi: 25.03. 2014.
— (2010) "Neo-Türkiye..." *Radikal*, 28 Mayıs, www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz_candar/neo_turkiye-99348 (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Çarkoğlu, A. ve Toprak, B. (2006) *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: TESEV.
Çelik, M. (2010) "Turkey Outdoes EU, US, Raising Hopes for Peace in Balkans", *Today's Zaman*, www.todayszaman.com/news-201472-turkey-outdoes-eu-us-raising-hopes-for-peace-in-balkans.html, 14 Şubat (Erişim tarihi: 25.03. 2014).
Çınar, M. (2006) "Turkey's Transformation under the AKP Rule", *The Muslim World*, 96(3): 469-86.

— (2009) "AKP ve İslami Hareketler", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix.

Çıtak, Zana ve Tür, Ö. (2008) "Women between Tradition and Change: The Justice and Development Party Experience in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 44(3): 455-69.

Dağı, İ. (2005) "Transformation of Islamic Political Identity in Turkey: Rethinking the West and Westernization", *Turkish Studies*, 6(1): 21-37.

— (2006) "The Justice and Development Party: Identity, Politics, and Human Rights Discourse in the Search for Security and Legitimacy", *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* içinde, H. Yavuz (haz.), Salt Lake City: Utah University Press, s. 88-106.

— (2007) "Islamic Identity and the West: Is Conflict Inevitable?" *Islam and Tolerance in Wider Europe* içinde, P. Kilpadi (haz.), Hungary: International Policy Fellowships, Open University Institute, s. 103-12, www.policy.hu/ipf/policy-perspectives/D10-ID-Identity.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Davison, R. H. (1963) Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, New Jersey: Princeton University Press; Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.

Davutoğlu, A. (2001) *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul: Küre.

— (2008) "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey*, 10(1): 77-96.

Demiralp, S. (2009) "The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalism in Turkey", *Comparative Politics*, 41(3): 315-35.

Demirtaş-Coşkun, B. (2009) "Kurswechsel mit Tücken", *Internationale Politik*, Nisan, 64(4): 62-67.

— (2010) "Kosova'nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)", *Uluslararası İlişkiler*, 7(27): 51-85.

Demokratik Açılım Kitabı (2010) www.demokratikacilimkitabi.com (Erişim tarihi: 10.06.2011).

Dışişleri Bakanlığı (2009) "Sayın Bakanımızın Kosova Dışişleri Bakanı İskender Hüseyni ile Ortak Basın Toplantısı", 18 Ağustos, www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-kosova-disisleri-bakani-iskender-huseyni-ile-ortak-basin-toplantisi_-28-agustos-2009_-ankara.tr.mfa (Erişim tarihi: 23.09.2009).

"Dik Duracağız ama Dikleşmeyeceğiz" (2006) *Vatan*, 16 Haziran, w9.gazetevatan.com/haberdetay.asp?detay=0&tarih=17.06.2006&Newsid=80127&Categoryid=1

Dilek, B. S. (2009) "Suriye ile Entegrasyon Adımı", *Cumhuriyet*, 14 Ekim.

Dinççağ, A. ve Özkale, Ü. (2010) "AB Pazarındaki İhracat Kayıpları", TEPAV, Temmuz.

Drake, P. W. (1998) "The International Causes of Democratization, 1974-1990", *The Origins of Liberty: Political and Economic Liberalization in the Modern World* içinde, P. W. Drake ve M. D. McCubbins (haz.), Princeton, NJ: Princeton University Press, s. 70-91.

Duggan, L. (2003) *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics and*

the Attack on Democracy, Boston: Beacon Press.
Dünya Bankası / World Bank (2003) *Country Partnership Strategy with the Republic of Turkey 2004-2006*, 2 Ekim, Rapor No. 26756-TU.
— (2005) *The World Bank in Turkey, 1993-2004: Country Assistance Evaluation*, 2 Aralık, Independent Evaluation Group, Rapor No. 34783, www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2006/01/11/000160016_20060111114148/Rendered/PDF/34783.pdf (Erişim tarihi: 25.3. 2014).
— (2008), *Country Partnership Strategy with the Republic of Turkey 2008-2011*, 25 Ocak, Rapor No. 42026-TR.
Dünya Sağlık Örgütü (2006) "Turkey: Country Cooperation Strategy at a Glance", www.who.int/countryfocus/resources/ccsbrief_turkey_tur_06_en.pdf (Erişim tarihi: 10.06.2009).
Eder, M. (2003) "Implementing the Economic Criteria of EU Membership: How Difficult is it for Turkey?" *Turkish Studies*, 4(1): 219-44.
"Eğitim ve İnsan Kaynakları Paneli" (Ara Rapor), www.universite-toplum.org/text.php3?id=147 (Erişim tarihi: 27.09.2010).
Eğitim-Sen (2006) "Eğitimin Sorunu Neo-liberalizm", www.egitimsen.org.tr/ekler/f3344cef04f7d7ff30de3e834c8171c_ek.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Eisenstein, Z. (1981) *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston: Northeastern University Press.
— "The Sexual Politics of the New Right: Understanding the 'Crisis of Liberalism' for the 1980s", *Signs*, 7(3): 567-88.
Elliot, R. (1984) "How Far Have We Come? Women's Organization in the Unions in the United Kingdom", *Feminist Review*, 16(1): 64-73.
Elveren, A. Y. (2008) "Social Security Reform in Turkey: A Critical Perspective", *Review of Radical Political Economics*, 40(2): 212-32.
Erder, S. (2004) " 'Geçiş Toplumları Nereye?' 'Yeni' Yoksulluk ve 'Yeni' Modeller", *Kızılcık*, 42: 32-37.
Erdoğan, M. (2005) "Liberalizm ve İslâm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 7: Liberalizm* içinde, T. Bora ve M. Gültekingil (haz.), İstanbul: İletişim, s. 444-51.
"Erdoğan: İsrail İnsanlık Yaşamına Kara Bir Leke Düşürdü" (2009) *Radikal*, 6 Ocak, www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay & ArticleID=915782&Date=07.01.2009&CategoryID=78 (Erişim tarihi: 25.03.2014).
"Erdoğan'dan Suudi Gazeteciye Ortadoğu Tepkisi" (2009) *Milliyet*, 6 Ocak, www.milliyet.com.tr/erdogan-dan-suudi-gazeteciye-ortadogutepkisi/siyaset/sondakika/06.01.2009/1043439/default.htm (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Erdoğdu, E. (2010) "Turkish Support to Kyoto Protocol: A Reality or Just an Illusion", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(3): 1111-17.
Ergin, S. (2011) "Erdoğan'ın Libya Seyir Defteri", *Hürriyet*, 25 Ağustos, www.hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=18573809&yazarid=308 (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Ergüder, Ü. (1991) "The Motherland Party, 1983-1989", *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, M. Heper ve J. M. Landau (haz.), Londra ve New York: I. B. Tauris, s. 152-69.

Erkmen, S. (2005) "1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği", *Uluslararası İlişkiler*, 2(7): 157-85.

Ermiş, M. (tarihsiz) "Terörle Mücadele Kanunu Son Değişikliklerinin İncelenmesi", www.turkhukuksitesi.com/makale_363.htm (Erişim tarihi: 13.08.2009).

Eroğul, C. (2005) *Anatüzeye Giriş*, Ankara: İmaj.

"Erol Yarar: Gerçek Burjuva Sınıfı Biziz" (2009), 20 Temmuz, www.stargundem.

Europa Glossary, europa.eu/scadplus/glossary/accession_criteria_copenhague_en.htm (Erişim tarihi: 25.03.2014).

"European Anti-Poverty Campaign Stresses Collective Approach" (2010), *European Affairs*, 6 Ocak, www.euronews.net/2010/01/06/european-anti-poverty-campaign-stresses-collective-approach/ (Erişim tarihi: 25.03.2014).

European Workers Liaison Committee (2007) "We are Raising a Cry of Alarm", Special Issue, Bulletin no: 8. International Newsletter (231-232), 17-24 Nisan, http://www.salutepubblica.org/uploadtest/Servizio%20Socio-Sanitario/Specialissue.pdf

"Fırat: AKP Kadınları Feminizmin Kölesi Değil", 5 Mayıs 2008, arsiv.ntvmsnbc.com/news/445128.asp (Erişim tarihi: 10.07.2009).

Fırat, M. (2009) "AKP Hükümetinin Kıbrıs Politikası", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 439-60.

Fildes, S. (1983) "The Inevitability of Theory", *Feminist Review*, 14(1): 62-70.

"Finance Minister Says Foreign Policy Should Be 'Adjusted'..." (2008) *RFE/RL Newsline* , 30 Ocak, www.rferl.org/content/article/1144041.html (Erişim tarihi: 8.10.2009).

Flanagan, S. (2009) "The United States and Turkey: A Model Partnership", 14 Mart, csis.org/files/ts090514_flanagan.pdf (Erişim tarihi: 13.3. 2014).

Flores D'Arcais, P. (2010) "Democracy on the Cross", *New Left Review*, 62.

Foster, J. B. (2005) "The End of Rational Capitalism", *Monthly Review*, 56(10): 1-13.

Gamble, A. (1996) *Hayek: The Iron Cage of Liberty*, Boulder: Westview Press.

George, V. ve Miller, S, (1994) *Social Policy Towards 2000*, Londra: Routledge.

Girdner, E. J. (2005) "A Spectre Haunting Europe: The European Constitution, the Budget Crisis, and the Limits of Neoliberal Integration", *Uluslararası İlişkiler*, 2(7): 63-85.

Goldman, M. (2005) *Imperial Nature: The World Bank and Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*, New Haven: Yale University Press.

Göle, N. (2009) *İç İçe Girişler: İslam ve Avrupa*, İstanbul: Metis.

Gözaydın, İ. (2009) "Türkiye'de 'Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi' Ders Kitaplarına İnsan Hakları Merceğiyle Bir Bakış", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları* içinde, G. Tüzün (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 167-93; www.tarihvakfi.org.tr/dkih/download/istar%20gozaydin.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Grabbe, H. (2002) "European Union Conditionality and the Acquis Communautaire", *International Political Science Review*, 7: 249-68.

Güçlü, A. (2006) "Ders Kitapları Hâlâ Yok", *Milliyet*, 1 Kasım, www.milliyet.com.tr/2006/11/01/yazar/guclu.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).

— (2007) "Ders kitapları?", *Milliyet*, 13 Kasım, www.milliyet.com.tr/2007/11/13/yazar/guclu.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).
— (2010) "EĞİTİM-SEN: Ücretsiz Ders Kitabı Rant Aracına Dönüştü", 12 Mayıs, abbasguclu.com.tr/haber/egitimsen_ucretsiz_ders_kitabi_rant_aracina_donustu.html.
Gülalp, H. (2003) *Kimlikler Siyaseti*, İstanbul: Metis.
— (2005) "The Turkish Route to Democracy: Domestic Reform via Foreign Policy", *The Crisis in Transatlantic Relations* içinde, S. Wells ve L. Kühnhardt (haz.), Bonn: Center for European Integration Studies Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, C143: 75-87.
Güler, B. A. (2006) "Sosyal Devlet ve Yerelleşme", *Memleket Siyaset Yönetim*, 2: 14-35.
Gümüşçü, Ş. (2010) "Class, Status and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43(7): 835-61.
"Gürcistan'a Gösterdiğiniz Hassasiyeti Gösterin" (2009) *Hürriyet*, 4 Ocak, www.hurriyet.com.tr/dunya/10695237.asp (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Gürsoy, G. (2009) "Medyada Feminist Dilin Gerekliliği", 25 Nisan, www.rightsagenda.org/index.php?option=com_content&view=article&id=405:takma-medyadafeminist-dilingereklilii&catid=57:takmakadinininsanhaklari&Itemid=80 (Erişim tarihi: 10.07.2009).
Gürsözlü-Süslü, S. (2008) "Feminizm Ahlak Dersinden Kaldı!", *bianet*, 13 Mart, bianet.org/biamag/bianet/105540-feminizm-ahlak-dersinden-kaldi (Erişim tarihi: 10.07.2009).
Güvenç, B., Şaylan, G., Tekeli, İ. ve Turan, Ş. (1991) *Türk-İslam Sentezi Dosyası*, İstanbul: Sarmal.
Güvenli, G. ve Uğur-Tanrıöver, H. (2009) "Ders Kitaplarında Toplumsal Cinsiyet", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları* içinde, G. Tüzün (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 97-114, www.tarihvakfi.org.tr/dkih/download/gulsun_guvenli.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Habermas, J. (1994) "Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State", *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* içinde, A. Gutmann (haz.), Princeton: Princeton University Press, s. 107-148.
Hamzaoğlu, O. ve Yavuz, C. I. (2009) "Sağlıkta AKP'li Dönemin Bilançosu Üzerine", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 633-59.
Hardt, M. ve Negri, A. (1994) *Labour of Dionysus: A Critique of the State Form*, Minneapolis: Minnesota University Press; Türkçesi: *Dionysos'un Emeği: Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi*, çev. Ertuğrul Başer, İstanbul: İletişim, 2003.
Harris, N. (1987) *Newly Emergent Bourgeoisies?* Hong Kong: University of Hong Kong.
Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
Hayek, F. (1994) *The Road To Serfdom: The Fiftieth Anniversary Edition*, New York: NY First Editions, Rare & Signed Books; Türkçesi: *Kölelik Yolu*, çev. T. Feyzioğlu, Y. Arsan, Ankara: Liberte.

Heath, S. (1997) "Thoughts of a Latecomer: On Being a Lesbian in the Backlash", *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash* içinde, A. Oakley ve J. Mitchell (haz.), New York: The New Press, s. 99-110.

Helliwell, J. F. (1994) "Empirical Linkages Between Democracy and Economic Growth", *British Journal of Political Science*, 24: 225-48.

Heper, M. (haz.) (1991) *Strong State and Economic Interest Groups*, Berlin ve New York: Walter de Gruyter.

— (2006) *Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür*, çev. Zeynep Mertoğlu, Ankara: Doğu Batı.

Heper, M. ve Toktaş, Ş. (2003) "Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan", *The Muslim World*, 93(2): 157-85.

Heyneman, S. (2004) *Islam and Social Policy*, Nashville: Vanderbilt University Press.

Hindess, B. (2002) "Neo-Liberal Citizenship", *Citizenship Studies*, 6(2): 127-43.

Hout, W. (2006) "The Only Game in Town? European Social Democracy and Neoliberal Globalization", *Internationale Politik und Gesellschaft*, 13(2): 9-23.

Huber, E. ve Stephens, J. D. (1997) *The Bourgeoisie and Democracy: Historical and Contemporary Perspectives from Europe and Latin America*, Latin Amerika Çalışmaları Derneği yıllık toplantısında sunulan tebliğ, Association, Guadalajara, Mexico, lasa.international.pitt.edu/LASA97/huberstephens.pdf (Erişim tarihi: 23.02.2010).

Huber, E., Rueschemeyer, D. ve Stephens, J. D. (1993) "The Impact of Economic Development on Democracy", *Journal of Economic Perspectives*, 7(3): 71-85.

— (1997) "The Paradoxes of Contemporary Democracy: Formal, Participatory, and Social Dimensions", *Comparative Politics*, 29(3): 323-42.

Huntington, S. (1993) "The Clash of Civilisations?" *Foreign Affairs*, 72(3): 22-49.

Hyman, R. (2004) "An Emerging Agenda for Trade Unions", Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) web sitesi, www.ilo.org/public/english/bureau/inst/research/network/hyman.html (Erişim tarihi: 30.05.2010).

Işıklı, A. (2003) *Gerçek Örgütlenme: Sendikacılık*, Ankara: İmge.

İçduygu, A. (1996) "Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı Üzerine Tartışmaların Arka Planı", *Diyalog*, 1(1): 134-47.

İçduygu, A., Çolak, Y. ve Soyarık N. (1999) "What is the Matter with Citizenship? A Turkish Debate", *Middle Eastern Studies*, 35(4): 187-208.

İçduygu, A., ve Keyman, E. F. (2000) "Globalization, Security and Migration: The Case of Turkey", *Global Governance*, 6(3): 383-98.

İdiz, S. (2011) "AKP, Libya ve Suriye Konusunda Neden Duyarsız?" *Milliyet*, 24 Nisan, www.siyaset.milliyet.com.tr/akp-libya-ve-suriye-konusunda-neden-duyarsiz-/semih-idiz/siyasetyazardetay/25.04.2011/1381889/default.htm (Erişim tarihi: 25.03.2014).

İnal, K. (2009) "AKP'nin Neoliberal ve Muhafazakâr Eğitim Anlayışı", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 689-719.

İnat, K. ve Duran, B. (2006) "AKP Dış Politikası: Teori ve Uygulama", *AK Partili Yıllar* içinde, Z. Dağı (haz.), Ankara: Orion Kitabevi, s. 15-70.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, *The Universal Declaration of Human Rights*, www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml#atop (Erişim tarihi: 25. 03.2014).

İnsel, A. (2003) "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey", *South Atlantic Quarterly*, 102(2-3): 293-308.

— (2008) "Muhafazakar-Otoriter İttifakı: AKP'nin Kendine Demokratlığı", *Birikim*, 22: 69-13.

— (2012) "Türkiye'de Burjuvazinin Serüveni", *TÜSİAD Görüş Dergisi*, 76: 14-17.

"İş Dünyasında İktidar Modası" (1999) *Milliyet*, 16 Ekim, www.milliyet.com.tr.

"İş Dünyası Artık Dış Politikanın Öncülerinden" (2004) Ahmet K. Han, Ahmet Davutoğlu ile Söyleşi, *Turkish Time*, Nisan-Mayıs.

"İş Güvencesi İsyanı" (2002) *Milliyet*, 5 Ağustos, www.milliyet.com.tr.

İzdeş, Ö. (2010) " 'Türkiye'nin Krizleri Önce Kadınları Vuruyor' Mit mi Gerçek mi?: Emek Piyasasından Yanıtlar", *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği* içinde, S. Dedeoğlu ve M. Yaman Öztürk (haz.), İstanbul: SAV, s. 133-82.

Joppke, C. (2007) "Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity", *Citizenship Studies*, 11(1): 37-48.

Kadıoğlu, A. (1998) "Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", *Bilanço '98, 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, A. Berktay-Hacımirzaoğlu (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 89-100.

Kahraman, H. B. (2005) "The Cultural and Historical Foundation of Turkish Citizenship: Modernity and Westernization", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* içinde, E. F. Keyman ve A. İçduygu (haz.), Londra ve New York: Routledge, s. 70-86.

— (2007) *Türk Sağı ve AKP*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kalaycıoğlu, E. (2007) "AKP Neden Kazandı?", Neden?, NTV, 24 Temmuz, arsiv.ntvmsnbc.com/ntv/metinler/Neden/20070724.asp (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Kanbolat, H. (2008) "Turkey and Sudan: Darfur and Trade", *Today's Zaman*, 29 Ocak, www.todayszaman.com/columnistDetail_getNewsById.action?newsId=132727 (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Kandiyoti, D. (1988) "Bargaining with Patriarchy", *Gender and Society*, 2(3): 274-90.

Kansu, H. (1998) *Kosova İkinci Bosna Olmasın*, İstanbul: Yıldızlar.

Kaplan, S. (2005) " 'Religious Nationalism': A Textbook Case from Turkey", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(3): 665-76.

Kara, İ. (2007) "Cumhuriyet Devrinde 'Askere Din Dersleri': İyi Asker İyi Müslüman, İyi Müslüman İyi Asker Olur", *Toplumsal Tarih*, 166: 48-53.

Kardaş, Ş. (2010) "Turkey: Redrawing the Middle East Map or Building Sandcastles?", *Middle East Policy*, 17(1): 115-36.

Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2011) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey*, Londra ve New York: Verso; Türkçesi: *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim, 1989.

Keyman, E. F. (2007) "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey", *Theory, Culture & Society*, 24(2): 215-34.

— (2012) "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *TÜSİAD Görüş Dergisi*, 76: 23-27.

Keyman, E. F. ve İçduygu, A. (2005) "Introduction: Citizenship, Identity, and the Question of Democracy in Turkey", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* içinde, E. F. Keyman, ve A. İçduygu (haz.), Londra ve New York: Routledge, s. 1-27; Türkçesi: "Giriş: Vatandaşlık, Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu", *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, çev. Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Kibaroğlu, M. (2005) "Clash of Interest Over Northern Iraq Drives Turkish-Israeli Alliance to a Crossroads", *The Middle East Journal*, 59(2): 246-64.

Kirişci, K. (2009) "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", *New Perspectives on Turkey*, 40: 49.

Klein, N. (2007) *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, Londra: Penguin Books; Türkçesi: *ŞokDoktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi*, çev. Selim Özgül, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010.

Koray, M. (2005) *Sosyal Politika*, Ankara: İmge (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2000).

kottaşlaMA!, "Kotlar Beyazlıyor, Hayatlar Kararıyor", kottaslama.org/php/kt/wp/ (Erişim tarihi: 03.06.2010).

Kurban, D. ve Hatemi, K. (2009) *Bir 'Yabancı'laştırma Hikâyesi: Türkiye'de Gayrimüslüm Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu*, İstanbul: TESEV, www.tesev.org.tr/assets/publications/file/TESEV-vakiflar-rapor.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2013).

Landman, T. (1999) "Economic Development and Democracy: The View from Latin America", *Political Studies*, 47(4): 607-26.

— (2003) *Issues and Methods in Comparative Politics: An Introduction*, Londra ve New York: Routledge, 2. basım.

Leiken, R. S. ve S. Brooke (2007) "The Moderate Muslim Brotherhood", *Foreign Affairs*, 86(2): 107-21.

Lipset, S. M. (1959) "Some Social Requisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *The American Political Science Review*, 53(1): 69-105.

— (1994) "The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address", *American Sociological Review*, 59(1): 1-22.

Lomeli, E. V. (2008) "Conditional Cash Transfers as Social Policy in Latin America: An Assessment of Their Contributions and Limitations", *Annual Review Of Sociology*, 34: 475-99.

MacGregor, S. (1999) "Welfare, Neo-Liberalism and New Paternalism: Three Ways for Social Policy in Late Capitalist Societies", *Capital and Class*, 22(67): 91-118.

Mardin, Ş. (2005), "Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes", *Turkish Studies*, 6(2): 145-65.

Marshall, T. H. (1965) *Class, Citizenship, and Social Development*, Garden City, New York: Anchor Books, Doubleday and Company.

Mecham, R. Q. (2004) "From the Ashes of Virtue, A Promise of Light: The Transformation of Political Islam in Turkey", *Third World Quarterly*, 25(2): 339-58.

Meclis Tutanakları (2009), İçişleri Bakanı Beşir Atay'ın Konuşması, 23. Dönem, 28 Mayıs, www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g_sd.birlesim (Erişim tarihi: 11.06.2010).

Mert, N. (2001) "Türkiye'de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, S. Yerasimos ve diğ. (haz.), İstanbul: İletişim, s. 45-83.

— (2007) *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul: Selis Kitaplar.

Mesut, N. [1928] (1992) "Yaşar'a Mektuplar", 8 Haziran, *Hayat*, 4(80): 24; tekrar basım *Atatürk Devri Fikir Hayatı 2* içinde, M. Kaplan, İ. Enginün, N. Birinci ve Z. Kemran (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 487-91.

Milli Eğitim Bakanlığı (tarihsiz) Ücretsiz Ders Kitabı Projesi, yayim.meb.gov.tr/ucretsizkitap.html (Erişim tarihi: 03.06.2010).

Mingione, E. (2008) "Güney Avrupa Refah Modeli ve Yoksulluk ve Sosyal Dışlanmaya Karşı Mücadele", A. Buğra ve Ç. Keyder (haz.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde, Ankara: İletişim, s. 218-45.

Mitchell, J. ve Goody, J. (1997) "Feminism, Fatherhood and the Family in Britain", *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash* içinde, A. Oakley ve J. Mitchell (haz.), New York: The New Press, s. 200-23.

Moore, B. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, MA: Beacon Press; Türkçesi: *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli, Ankara: İmge, 2003.

Moore, D. (haz.) (2007) *The World Bank: Development, Poverty, Hegemony*, Güney Afrika: University of KwaZula-Natal Press.

Morton A. (2012) "Sosyolojik Marksizmin Sınırları", *Praksis*, 27.

Munck, R. (2002) *Globalisation and Labour: The New "Great Transformation"*, Londra: Zed Books; Türkçesi: *Emeğin Yeni Dünyası: Küresel Mücadele, Küresel Dayanışma*, çev. Mahmut Tekçe, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Munck, R. ve Waterman, P. (haz.) (1999) *Labor Wordwide in the Era of Globalization: Alternative Union Models in the New World Order*, Londra: Macmillan.

Mutlu, M. (2004) "Bir Yanda 'Ehlen ve Şehlen' Diğer Yanda Öztürkçe Ceza Yasası!", *Vatan*, 27 Eylül, haber.gazetevatan.com/Haber/36883/1/Gundem (Erişim tarihi: 10.07.2009).

MÜSİAD (1995) "The Turkish Economy 1995", MÜSİAD Araştırma Raporu No. 12, www.musiad.org.tr/img/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_12.pdf (Erişim tarihi: 25.06.2010).

— (2000) "Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi", MÜSİAD Araştırma Raporu No. 37, www.musiad.org.tr/img/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_37.pdf (Erişim tarihi: 25.06.2010).

— (2008) "Yeni Bir Anayasa İçin Görüş ve Öneriler", MÜSİAD Araştırma Raporu No. 52, www.musiad.org.tr/img/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_ raporla-

ri_52.pdf (Erişim tarihi: 25.06.2010).
"MÜSİAD Uzakdoğu'da devleti oynadı..." (1996) *Milliyet*, 13 Mart, s. 9, www.milliyet.com.tr.
"MÜSİAD'ı Tasfiye Operasyonu" (1998) *Hürriyet*, 7 Kasım, hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.asp?id=-46465 (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Nakay, Z. (2010) "Sade Vatandaş Olarak", 3 Nisan, www.sadevatandas.net/yorum 03042010.htm (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Nasr, V. (2005) "The Rise of 'Muslim Democracy' ", *Journal of Democracy*, 16(2): 13-27.
"Nato'nun Libya'da Ne İşi Var?" (2011) www.ntvmsnbc.com/id/25187334/ (Erişim tarihi: 25.03.2014).
O'Donnell, G. (1973) *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism*, Berkeley, CA: Institute of International Studies.
OECD Sağlık Verileri / Health Data (2010) "How Does Turkey Compare", www.oecd.org/dataoecd/46/5Z38980477.pdf
Oğuzlu, T. (2007) "Soft Power in Turkish Foreign Policy", *Australian Journal of International Affairs*, 61(1): 81-97.
On Yedinci Millî Eğitim Şurası Kararları (2006) ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06021327_17_sura.pdf (Erişim tarihi: 13.07.2007).
"Onlar, Refahı Refah'sız istiyor" (1996) *Milliyet*, 15 Nisan, www.milliyet.com.tr.
Ortaylı, İ. (1995) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil.
Önder, N. (2007) "The Turkish Political Economy: Globalization and Regionalism", *Perspectives on Global Development and Technology*, 6: 229-59.
Öniş, Z. (1997) "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey", *Third World Quarterly*, 18(4): 743-66.
— (2000) "Neoliberal Globalization and Democracy Paradox", *Journal of International Affairs*, 54(1): 283-306.
— (2001) "Political Islam at the Crossroads: From Hegemony to Co-Existence", *Contemporary Politics*, 7(4): 281-98.
— (2005) "Entrepreneurs, Citizenship and the European Union: The Changing Nature of State-Business Relations in Turkey", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* içinde, E. F. Keyman ve A. İçduygu (haz.) Londra ve New York: Routledge, s. 173-95; Türkçesi: "Girişimciler, Vatandaşlık ve Avrupa Birliği: Türkiye'de Devlet ve İş Dünyası Arasındaki İlişkilerin Değişen Doğası", *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, çev. Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009.
— (2006) "Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective", *Globalizing Democracy: Party Politics in Emerging Democracies* içinde, P. Burnell (haz.), Londra: Routledge, Warwick Studies on Globalization, s. 122-40.
— (2007) "Conservative Globalists Versus Defensive Nationalists: Political Parties and Paradoxes of Europeanization in Turkey", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 9(3): 247-61.
— (2009) "Conservative Globalism at the Crossroads: The Justice and Development Party and the Thorny Path to Democratic Consolidation in Turkey", *Me-*

diterranean Politics, 14(1): 21-40.
Öniş, Z. ve Türem, U. (2001) "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations", *Turkish Studies*, 2(2): 94-120.
— (2002) "Entrepreneurs, Democracy, and Citizenship in Turkey", *Comparative Politics*, 34(4): 439-56.
Özar, Ş. (2009) "Neoliberalizm ve Yoksulluk", 22 Ağustos, *biamag*, www.bianet.org/biamag/kadin/116585-neoliberalizm-ve-yoksulluk (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Özbek, N. (2002) "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", *Toplum ve Bilim*, 92: 113-25.
Özbudun, E. (2006a) "From Political Islam to Conservative Democracy: The Case of the Justice and Development Party in Turkey", *South European Society & Politics*, 11(3-4): 543-57.
— (2006b) "Changes and Continuities in the Turkish Party System", *Representation*, 42(2): 129-37.
Özbudun, E. ve Hale, W. (2010) *Türkiye'de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı*, İstanbul: Doğan Kitap.
Özdemir, A. M. (2006) "Üretimin Söylemlerindeki Dönüşüm, Kolektif Hak Kavramı ve Emeğin Hukuku", *Çalışma ve Toplum*, 2(9): 49-59.
Özdemir, A. M. ve Yücesan-Özdemir, G. (2009) "21. Yüzyıl İçin Sosyal Politika: Mevcut Söylemlerin Eleştirisi", *Sosyal Politikada Güncel Sorunlar* içinde, P. Esin, İ. Savcı, Ş. Gökbayrak, M. Kart ve F. Yıldırım (haz.), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 323-59.
Özdemir, Ş. (2004) "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 6: İslâmcılık* içinde, T. Bora ve M. Gültekingil, İstanbul: İletişim, s. 837-69.
Özel, S. ve Sarıkaya, A. (2005) "Türkiye'de Liberalizmin Prangaları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 7: Liberalizm* içinde, T. Bora ve M. Gültekingil (haz.), İstanbul: İletişim, s. 452-72.
Özkan M. ve Akgün B. (2010) "Why Welcome Al Basheer? Contextualizing Turkey's Darfur Policy", *SETA Policy Brief*, Temmuz, 45.
Özkan, Ö. (2004) "Dünya Bankası Türkiye'de Yoksulluğu Araştırıyor", *Toplum ve Hekim*, 19(1): 25-32.
Özman, A. ve Coşar, S. (2007) "Reconceptualizing Center Politics in Post-1980 Turkey: Transformation or Continuity?", *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities, and Democracy* içinde, E. F. Keyman (haz.), Lanham: Lexington Books, s. 201-26; Türkçesi: "1980 Sonrasında Türkiye'de Merkez Siyaseti Yeniden Kavramsallaştırmak: Dönüşüm mü, Süreklilik mi?", *Türkiye'nin Yeniden İnşası: Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik* içinde, çev. Utku Kavasoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
Özman M. (2008) *İsyan-ı Nisvan*, Filmmor, İstanbul.
Özuğurlu, M. (2003) "Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu", *Mülkiye Dergisi*, 27(239): 59-74.

Palast, G. (2001) "IMF's Four Steps to Damnation", *The Observer*, 29 Nisan, www.stallman.org/imf-damnation.html (Erişim tarihi: 15.09.2006).

Palier, B. (2006) "Is There a Social Route to Welfare Reforms in Europe?" Paper Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Marriott, Loews Philadelphia, and the Pennsylvania Convention Center, Philadelphia, PA Online (pdf), www.allacademic.com/meta/p151310_index.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Parla, T. (1995) *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İstanbul: İletişim.

Patton, M. J. (2006) "The Economic Policies of Turkey's AKP Govemment: Rabbits from a Hat?", *Middle East Journal*, 60(3): 513-36.

Peker, R. (1936), Toprak, Z. (1998) *Bir Yurttaş Yaratmak: Muasır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri 1923-1950* içinde alıntılanıyor, İstanbul: YKY.

Perthes, V. (1994) "The Private Sector, Economic Liberalization, and the Prospects of Democratization: The Case of Syria and Some Other Arab Countries", *Democracy without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World* içinde, G. Salamé (haz.), Londra ve New York: I. B. Tauris, s. 243-69.

Popper, K. (2006) "Hayat Problem Çözmektir", *Hayat Problem Çözmektir: Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine* içinde, çev. Ali Nalbant, İstanbul: YKY, s. 203-11.

Poulton, H. (1997) *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, Londra: C. Hurst & Company; Türkçesi: *Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilâl: Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal, 1999.

Przeworski, A. ve Limongi, F. (1997) "Modemization: Theories and Facts", *World Politics*, 49(2): 155-83.

Przeworski, A., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A. ve Limongi, F. (2000) *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*, Cambridge: Cambridge University Press.

Rabasa, A. ve S. Larrabee (2008) *The Rise of Political Islam in Turkey*, The Office of the Secretary of Defense için hazırlanmış, RAND National Defense Research Institute, www.rand.org/pubs/monographs/MG726.html (Erişim tarihi: 13.3. 2014).

"Refah İçin Söz Yargıda" (1997) *Hürriyet*, 6 Ekim, www.hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-267578 (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Robins, P. (2007) "Turkish Foreign Policy Since 2002: Between a 'Post-Islamist' Government and a Kemalist State", *International Affairs*, 83(1): 289-304.

Romito, P. (1997) " 'Damned If You Do and Damned If You Don't': Psyhcological and Social Constraints on Motherhood in Contemporary Europe", *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash* içinde, A. Oakley ve J. Mitchell (haz.), New York: The New Press, s. 162-86.

Rueschemeyer, D., Stephens, E. H. ve Stephens, J. D. (1992) *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge: Polity Press.

Sabuncu, Y. (2007) *Anayasaya Giriş*, Ankara: İmaj.

Sallan Gül, S. (2002) "Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelenin Sosyolojik Boyutları: Göreliden Mutlak Yoksulluğa", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan*

Hakları içinde, Y. Özdek (haz.), Ankara: TODAİE, s. 109-18.
Sargın, F. (2004) "Türk Vatandaşlığı Kanunu'nda Değişiklik Yapan 2003 Tarihli ve 4866 Sayılı Kanun Kapsamında Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(1): 27-63.
Scully, T. (1992) *Rethinking the Center: Party Politics in Nineteenth-and Twentieth-Century Chile*, Stanford: Stanford University Press.
Selçuk, F. Ü. (2002) *Örgütsüzlerin Örgütlenmesi: Enformal Sektörde İşçi Örgütleri*, Ankara: Atölye.
Sethuraman, S. V. (haz.) (1984) *Urban Informal Sector in Developing Countries*, Cenevre: ILO.
"Sırbistan Erdoğan'dan Özür Bekliyor" (2013) ntvmsnbc, 26 Ekim, wap.ntvmsnbc.com/Haber/Goster/25474922 (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Sirman, N. (2005) "The Making of Familial Citizenship in Turkey", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* içinde, E. F. Keyman ve A. İçduygu (haz.) Londra ve New York: Routledge, s. 147-72; Türkçesi: "Aile Yoluyla Vatandaşlığın Kuruluşu", *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, çev. Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
Smith, T. W. (2005) "BetweenAllah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey", *The International Journal of Human Rights*, 9(3): 307-25.
Somer, M. (2004) "Muslim Democrats in the Making? Explaining Turkey's AKP", Uluslararası Çalışmalar Derneği'nin yıllık toplantısında sunulan tebliğ, Montreal, Kanada, home.ku.edu.tr/~musomer/research_files/ISA%20paper5.pdf (Erişim tarihi: 15.01.2010).
— (2007) "Moderate Islam and Secularist Opposition in Turkey: Implications for the World, Muslims and Secular Democracy", *Third World Quarterly*, 28(7): 1271-89.
Soner, B. A. (2010) "The Justice and Development Party's Policies Towards Non-Muslim Minorities in Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(1): 23-40.
Soyarık-Şentürk, N. (2000) "The Citizen of the State and the State of the Citizen: An Analysis of the Citizenization Process in Turkey", basılmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi.
— (2005) "Legal and Constitutional Foundations of Turkish Citizenship: Changes and Continuities", *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* içinde, E. F. Keyman ve A. İçduygu (haz.), Londra ve New York: Routledge, s. 124-43; Türkçesi: "Türk Vatandaşlığının Yasal ve Anayasal Esasları: Değişimler ve Devamlılıklar", *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık* içinde, çev. Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
— (2010) "Vatandaşlığın İmparatorluk Kökleri: Osmanlı'ya Bakmak", *Doğu Batı*, 54: 121-37.
Sönmez, M. (2007) "İlerleme Raporu: AB'nin Referansı IMF", *bianet*, bianet.org/bianet/ekonomi/102829-ilerleme-raporu-abnin-referansi-imf, 9 Kasım (Erişim tarihi: 25.03.2014).

— (2009a) "2000'ler Türkiye'sinde AKP: Hâkim Sınıflar ve İç Çelişkileri", *AKP Kitabı...* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 179-91.
— (2009b) "Paran Kadar Eğitim", *bianet*, 28 Temmuz, bianet.org/bianet/siyaset/116137-paran-kadar-egitim (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Stelzer, I. (haz.) (2004) *The Neocon Reader*, New York: Grove Press.
Stratigaki, M. (2005) "Gender Mainstreaming vs Positive Action: An Ongoing Conflict in EU Gender Equality Policy", *European Journal of Women's Studies*, 12(2): 165-86.
Strittmatter, K. (2009) "Öl ins Feuer des Antisemitismus", *Süddeutsche Zeitung*, 31 Ocak.
SYDGM (2007) Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, *Sosyal Riski Azaltma Projesi*, Ankara.
— (2008) *Faaliyet Raporu*, Ankara.
Şahin K. (2010) "İki Yılda Balkanlar ve Ortadoğu'da Ciddi Varlığımız Olacak", Ersin Özince ile röportaj, *Milliyet*, 25 Ağustos, www.milliyet.com.tr/-iki-yilda-balkanlar-ve-ortadogu-da-ciddi-varligimiz-olacak-/ekonomi/haberdetay/25.08.2010/1280632/default.htm (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Talas, C. (1997) *Toplumsal Politika*, Ankara: İmge.
Tanıyıcı, S. (2003) "Transformation of Political Islam in Turkey: Islamist Welfare Party's Pro-EU Turn", *Party Politics*, 9(4): 463-83.
Tank, P. (2005) "Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity", *Turkish Studies*, 6(1): 3-19.
Tanör, B. (1998) *İki Anayasa: 1961-1982*, İstanbul: Beta.
Tapan, B. (2010) "AKP Alevi Açılımını Cami Avlusuna Bıraktı", *bianet*, 5 Aralık, bianet.org/bianet/azinliklar/126414-akp-alevi-acilimini-cami-avlusuna-birakti (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Taşkın, Y. (2010) "Turkey's Search for Regional Power", MER255, www.merip.org/mero/mero082110 (Erişim tarihi: 13.3.2014).
Taşpınar, Ö. (2008) "Turkey's Middle East Policies. Between Neo-Ottomanism and Kemalism", *Carnegie Middle East Center*, 10, www.carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).
— (2011) "The Turkish Model and its Applicability", *Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy From a Transatlantic Perspective* içinde, N. Tocci ve diğ. (haz.), Mediterranean Paper Series, Washington: The German Marshall Fund of the United States.
"TBMM Genel Kurul Tutanağı", 20. Dönem, 3. Yasama Yılı, 67. Birleşim, 17 Mart 1998, s. 60; www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_sd.birlesim_baslangic?P4=301&P5=B&PAGE1=60&PAGE2=&web_user_id=7268460 (Erişim tarihi: 26.01.2010).
Tekeli, Ş. (1986) "Emergence of the Feminist Movement in Turkey", *The New Women's Movement* içinde, D. Dahlerup (haz.), Londra: Sage, s. 179-99.
Therborn, G. (1977) "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left Review 1*, 103: 3-41.
Toksöz, G. (2002) " 'We Are the Few': Women in Labor Unions in Turkey", *The Ravages of Neo-Liberalism: Economy, Society and Gender in Turkey* içinde,

N. Balkan ve S. Savran (haz.), New York: Nova, s. 195-209; Türkçesi: " 'Sayımız Çok Az': Sendikalarda Kadınlar", *Neoliberalizmin Tahribatı* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), İstanbul: Metis, s. 234-53.

Toprak, B. (1990) "Religion as State Ideology in a Secular Setting: The Turkish-Islamic Synthesis", *Aspects of Religion in Secular Turkey* içinde, M. Wagstaff (haz.), BK: University of Durham, Ortadoğu ve İslami Araştırmalar Merkezi, Daimi Olmayan Tebliğ Dizisi, No 40, s. 10-15.

Toprak, B., Bozan, İ., Morgül, T. ve Şener, N. (2009) *Türkiye'de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, İstanbul: Metis.

Toussaint, E. (2008) *The World Bank: A Critical Primer*, çev. E. Anne ve diğ., Londra: Pluto Press.

TTB (2007) *Sağlıkta Piyasacı Tahribatın Son Halkası: AKP*, www.ttb.org.tr/kutuphane/saglikta_piyasaci_tahribat.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Tuğal, C. (2006) "AKP İktidarı: Sermayenin Pasif Devrimi", *Birikim*, 204: 26-30.

— (2008) "The Greening of Istanbul", *New Left Review*, 51: 64-80.

— (2012) "Pasif Devrimlerde Toplum, Siyaset ve Bloklar", *Praksis*, 27.

"Turkish MFA Confirms Davutoglu's Meeting with Israeli Minister Eliezer" (2010) *The Journal of Turkish Weekly*, 1 Temmuz, www.turkishweekly.net/news/103934/turkish-mfa-confirms-davutoglu-39-s-meeting-with-israeli-minister-eliezer.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).

TurkStat Press Release (2010) "Household Labor Force Survey for the Period of March 2010", 15 Haziran, 106, www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=6268 (Erişim tarihi: 25.03.2014).

"TÜİK Krizin Etkisini Küçük Gösteriyor" (2009) *bianet*, 16 Nisan, bianet.org/bianet/ekonomi/113877-tuik-krizin-etkisini-kucuk-gosteriyor (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Tünay, M. (1993) "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony", *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde, A. Eralp, M. Tünay, ve B. Yeşilada (haz.), Westport, Connecticut, Londra: Praeger, s. 11-30; Türkçesi: "Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi", çev. N. Güveloğlu, D. Dinler, *Praksis*, 5: 177-97, 2002.

Türbedar, E. (2007) "Kosova Düğümü Çözülüyor mu?", *Stratejik Analiz*, *89*, 52-53, Eylül; Kosova'daki Türk Eşgüdüm Müsteşarı Volkan Türk Vural'ın açıklaması, Kosova Radyo ve Televizyon Kurumu – RTK, saat 18:10 Türkçe haberleri, 16 Ağustos 2007.

Türk Eğitim-Sen (2009) "2010 Yılında Eğitime Ayrılan Pay Geçen Yıla Göre Düşüş Gösterdi", Türk Eğitim-Sen Genel Başkanı İsmail Koncuk'un 2010 yılı eğitim bütçesiyle ilgili yaptığı basın açıklaması, 7 Kasım, www.turkegitimsen.org.tr/haber_goster.php?haber_id=2063 (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Türkeş, M. (2008) "Türkiye'nin Balkan Politikasında Devamlılık ve Değişim", *Avrasya Dosyası*, 14(1): 267-68.

Türkiye İstatistik Kurumu (2002) *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri*, www.die.gov.tr/english/sonist/isgucu/270502.html (Erişim tarihi: 18.07.2011).

— (2009) *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması*, die.gov.tr (Erişim tarihi: 18.07.2011).

— (2010) *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri*, www.die.gov.tr/turkish/sonist/isgucu/isgucu.html (Erişim tarihi: 18.07.2011).

Türmen, R. (2010a) "İnsan merkezli kalkınma", *Milliyet*, 2 Nisan, www.milliyet.com.tr/insan-merkezli-kalkinma/rizaturmen/siyaset/yazardetay/02.04.2010/1219571/default.htm (Erişim tarihi: 02.06.2010).

— (2010b) "İşsizler birleşiniz", *Milliyet*, 28 Mayıs, www.milliyet.com.tr/issizler-birlesiniz/riza-turmen/siyaset/yazardetay/21.06.2010/1243602/default.htm?ref=haberici (Erişim tarihi: 25.03.2014).

— (2010c) "TEKEL işçilerinin öğrettikleri", *Milliyet*, 28 Şubat, www.milliyet.com.tr/tekel-iscilerinin ogrettikleri/rizaturmen/siyaset/yazardetay/11.02.2010/1196084/default.htm (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Tüzün, G. (haz.) (2009) *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: Tarama Sonuçları* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Uğur-Tanrıöver, H. (2003) "Ders Kitaplarında Cinsiyet Ayrımcılığı", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları* içinde, B. Çotuksöken, A. Erzan ve O. Silier (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 106-21.

Ulagay, O. (2012) *Türkiye Kime Kalacak?* İstanbul: Doğan Kitap.

UNDP (2009) Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, "İnsani Gelişme Raporu (HDR)" (Human Development Report 2009), hdr.undp.org/en/media/HDR_2009_EN_Summary.pdf (Erişim tarihi: 25.03.2014).

— (2010) Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, "Bringing Human Development into Focus", hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/anniversary/ (Erişim tarihi: 30.06.2010).

Updegraff, R. (2010) "Tekel, Neoliberalism, and the AKP", 9 Şubat, www.turkishpoliticsinaction.blogspot.com/2010/02/tekel-neoliberalism-and-akp.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Uzgel, İ. (2009) "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), s. 11-39.

Üstel, F. (2004) *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim.

Üstündağ, E. (2005) "Temel Eğitim Hayırseverlere Emanet", *bianet*, bianet.org/cocuk/cocuk/62403-temel-egitim-hayirseverlere-emanet, 10 Haziran (Erişim tarihi: 5 Mayıs 2010).

Valenzuela, J. S. ve Valenzuela, A. (1978) "Modernization and Dependency: Alternative Perspectives in the Study of Latin American Underdevelopment", *Comparative Politics*, 10(4): 535-57.

Vergin, N. (2007) "AKP Neden Kazandı?", Neden?, NTV, 24 Temmuz, arsiv.ntvmsnbc.com/ntv/metinler/Neden/20070724.asp (Erişim tarihi: 25.03.2014).

Vogel, T. (2010) "Realpolitik Turkish-Style", *Internationale Politik*, 11(5): 35-39.

von Werlhof, C. (2008) "The Globalization of Neoliberalism, its Consequences, and Some of its Basic Alternatives", *Capitalism, Nature, Socialism*, Eylül, 19 (3): 94-117.

Whisnant, C. (tarihsiz) "Foucault & Discourse", webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf (Erişim tarihi: 1.11.2011).

White, J. B. (2002) *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Poli-*

tics, Washington: University of Washington Press; Türkçesi: *Türkiye'de İslamcı Kitle Seferberliği: Yerli Siyaset Üzerine Bir Araştırma*, çev. Esen Türay, İstanbul: Oğlak, 2007.

— (2003) "State Feminism, Modernization and the Turkish Republican Woman" *NWSA*, 15(3): 145-59.

— (2004) "The End of Islamism? Turkey's Muslimhood Model", *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization* içinde, R. Hefner (haz.), Princeton: Princeton University Press.

— (2014) "Option Three: To Hell in a Handbasket", kamilpasha.com/?p=7660 (Erişim tarihi: 13.3.2014).

Wickham, C. R. (2004) "The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's *Wasat* Party", *Comparative Politics*, 36(2): 205-28.

— (2006) "Democratization and Islamists – Auto-Reform", İslam ve Demokrasi Merkezi Yıllık Konferansı'nda sunulan tebliğ, Washington, DC.

Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*, Londra: Oxford University Press, Türkçesi: *Marksizm ve Edebiyat*, çev. Esen Tarım, İstanbul: Adam, 1990.

Wilson, J. Q. ve Kelling G. L. (2004) "Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety", *The Neocon Reader* içinde, I. Stelzer (haz.), New York: Grove Press, s. 149-66.

Wolfson, A. (2004) "Conservatives and Neoconservatives", *The Neocon Reader* içinde, I. Stelzer (haz.), New York: Grove Press, s. 213-31.

Woods, N. (2006) *The Globalizers: The IMF, the World Bank and Their Borrowers*, Ithaca ve Londra: Cornell University Press.

— (2011), "International Political Economy in an Age of Globalization of World Politics", *The Globalization of World Politics* içinde, J. Baylis, S. Smith ve P. Owens (haz.), Oxford: Oxford University Press, s. 246-61.

WWHR (2005) Women for Women's Human Rights, "Turkish Civil and Penal Code Reforms from a Gender Perspective: The Success of Two Nationwide Campaigns", www.wwhr.org/yayin_3.php?detay=35 (Erişim tarihi: 20.06. 2008).

Yalman, G. (2002a) "Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa", *Praksis*, 5.

— (2002b) "The Turkish State and the Bourgeoisie in a Historical Perspective: A Relativist Paradigm or a Panoply of Hegemonic Strategies?", *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), New York: Nova, s. 21-54; Türkçesi: "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Sürekli Kriz Politikaları: Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet* içinde, İstanbul: Metis, 2004.

— (2004) "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Sürekli Kriz Politikaları* içinde, N. Balkan ve S. Savran (haz.), İstanbul: Metis, s. 44-75.

— (2006) "Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya", *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar* içinde, B. Ülman ve İ. Akça (haz.), İstanbul: Bağlam.

— (2007) "Sosyal Politika: Refah Devletinden Sosyal Risk Yönetimine", *Cahit Talas Anısına, Güncel Sosyal Politika Tartışmaları* içinde, B. Ataman (haz.),

Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 655-70.
— (2009) *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
— (2012) "Devlet", *Siyaset Bilimi* içinde, G. Atılgan ve A. Aytekin (haz.), İstanbul: Yordam Kitap.
— (2013) "AKP İktidarında Devlet ve Toplum", *Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler* içinde, H. Balseven ve F. Ercan (haz.), Ankara: Phoenix, s. 437-49.
Yanatma, S. (2010) "K. Irak'la Ekonomik Bütünleşme Kararı", *Zaman*, 6 Haziran, www.zaman.com.tr/dunya_kirakla-ekonomik-butulesme-karari_991621.html (Erişim tarihi: 25.03.2014).
Yankaya, D. (2013) *Yeni İslamî Burjuvazi: Türk Modeli*, İstanbul: İletişim.
Yavuz, M. H. (1999) "Search for a New Social Contract in Turkey: Fethullah Gülen, the Virtue Party and the Kurds", *SAIS Review*, 19(1): 114-43.
— (2000) "Cleansing Islam from the Public Sphere", *Journal of International Affairs*, 54(1): 21-42.
— (2006, haz.) "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement", *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* içinde, H. Yavuz (haz.) Salt Lake City: University of Utah Press, s. 1-19.
— (2009) *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, New York: Cambridge University Press.
Yazıcı, H. (2009) 2009 Mali Yılı Bütçe Sunuş Konuşması, www.sydgm.gov.tr/tr/html/65/2009+mali+yili+butce+sunus+konusmasi+-+hayati+yazıcı.
Yeğen, M. (2006) *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*, İstanbul: İletişim.
Yeldan, E. (2003) "Neoliberalizmin İdeolojik Bir Söylemi Olarak Küreselleşme", *İktisat Üzerine Yazılar 1: Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* içinde, A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (haz.), İstanbul: İletişim, s. 427-53.
— (2006) "Neoliberal Global Remedies: From Speculative-Led Growth to IMF-Led Crisis in Turkey", *Review of Radical Political Economics*, 38(2): 193-213.
Yeldan, E. ve Ercan, H. (2011) *Growth, Employment Policies and Economic Linkages: Turkey*, İstihdam Ön Tebliği No. 84, Cenevre: ILO.
Yıkılmaz, G. ve Kumlu, S. (haz.) (2011) *Tekel Eylemine Kenar Notları*, Ankara: Phoenix.
Yıldırım, D. (2009) "AKP ve Neoliberal Popülizm", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, İ. Uzgel ve B. Duru (haz.), Ankara: Phoenix, s. 66-107.
Yıldırım, E. (2006) "Labor Pains or Achilles' Heel: The Justice and Development Party and Labor in Turkey", *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* içinde, H. Yavuz (haz.) Salt Lake City: University of Utah Press, s. 235-57.
Yıldız, A. (2001) *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim.
— (2009) "Problematizing the Intellectual and Political Vestiges: From 'Welfare' to 'Justice and Development' ", *Secular and Islamic Politics in Turkey: The*

Making of the Justice and Development Party içinde, Ü. Cizre (haz.), Londra ve New York: Routledge, s. 41-61.

Yıldızoğlu, E. (2008) *Emperyalizm ve Siyasal İslam Arasında Türkiye*, İstanbul: Siyah-Beyaz.

Yılmaz, F. (2005) "Türkiye'de Çağdaş İslamcı (İktisadî) Düşünce ve (İktisadî) Liberalizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 7: Liberalizm* içinde, T. Bora ve M. Gültekingil (haz.), İstanbul: İletişim, s. 420-431.

Yücel, Y. (2008) "Türkiye'de Neoliberal Devlet ve Kadınlar", *bianet*, 26 Haziran, bianet.org/bianet/ekonomi/107889-turkiyede-neoliberal-devlet-ve-kadinlar (Erişim tarihi: 16.08.2010).

Yücesan-Özdemir, G. ve Özdemir, A. M. (2007) "Turkey", *Trade Union Revitalisation: Trends and Prospects in 38 Nations* içinde, C. Phelan (haz.), Oxford: Peter Lang, s. 461-75.

Zabcı, F. (2009) *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler*, İstanbul: Yordam Kitap.

Zihnioğlu, Y. (2003) *Kadınsız İnkılap*, İstanbul: Metis.

—

METİS YAYINLARI

Kalle Lasn, Adbusters

MİM SAVAŞLARI

Neoklasik İktisadın Yaratıcı İmhası

Çeviri: M. Erol, Y. Göktürk, Y. Atılgan

Gerçek dünyanın sorunları bütün ağırlığıyla hissedilirken, hep aynı Gayrisafi Milli Hasıla, arz-talep ve piyasa hurafeleriyle oyalanmaktan usandığınızı biliyoruz. *Mim Savaşları*, bütün sosyal bilim öğrencileri için gerçek sorulara gerçek cevaplar arayan alternatif bir iktisat ders kitabı. Hatta iktisatla hiç ilgilenmemiş ya da iktisattan soğumuş olanların da heyecanla okuyacağı, sanat, aktivizm ve mizahla dopdolu bir kitap bu.

Kapitalizm derinleşen bir krizde. Kritik bir yol ayrımındayız: Ya ayan beyan ortada olan tüm tutarsızlıkları gözardı ederek statükoyu kabulleneceğiz, ya da "uyumsuzların" yanında yer alarak iktisattaki paradigma değişimini savunacak ve böylece insanlığın ve gezegenin yokoluşa sürüklenmesini engeleyeceğiz.

Bu kitabın hayal gücünüzü tetiklemesini, seçimlerinizi yaparken size esin kaynağı olmasını umut ediyoruz.

METİS YAYINLARI

Hazırlayanlar:
C. Özbay, A. Terzioğlu, Y. Yasin

NEOLİBERALİZM VE MAHREMİYET

Türkiye'de Beden, Sağlık ve Cinsellik

Neoliberalleşmeye bağlı olarak Türkiye'de mahremiyet algımızda önemli bir değişiklik ortaya çıktı. Bu dönüşümü farklı örnekler üzerinden inceleyen makaleleri bir araya getiren bu seçkide, sağlık alanındaki metalaşma, çalışma koşulları ve sağlık ilişkileri, yeni üreme teknolojileri, yeni hastalıklar ve yeni hasta örgütlenmeleri, kanser ve hastalık anlatıları, menopozun sosyal algılanışı, neoliberalizm koşullarında erkekliğin dönüşümü, reklamlarda ve popüler kültürde cinselliğin ve eşcinselliğin kurgulanışı ile kadına yönelik şiddet ve sığınma evleri inceleniyor.

Her biri özgül bir durumdan hareket etmelerine rağmen bu makaleler sayesinde, hızla değişen maddi süreçler karşısında, bedenle, özel alanla ilgili anlayış ve kavrayışımızda da köklü değişiklikler ortaya çıktığını saptayabiliyoruz. Görülüyor ki neoliberal mantık sıklıkla varsayıldığı gibi mutlak bir özgürleşmeye yol açmıyor: Daha ziyade sahip olduğumuzu düşündüğümüz herşeyi metalaştırarak yeni tabiyet biçimleri yaratıyor. Kitapta bu yeni koşullar karşısında insanların verdikleri tepkilerin, mücadelelerin ve gösterdikleri dayanışmanın örneklerini de okuyacaksınız.